

STUDIA LITTERARIA

COMMUNICATIONES INSTITUTI HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM IN UNIVERSITATE SCIENTIARUM
DEBRECENIENSI DE LUDOVICO KOSSUTH NOMINATA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK
KÖZLEMÉNYEI

TOMUS I.

REDIGIT:

J. BARTA

1963

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TANSZÉK
4010 DEBRECEN

38-
ihlet
egyé-
főlé
/ rövi-
hétköz-
szó esz-
örnyező
ek — a
agadott
nagába
közvet-
...ban csak-
anak bizonyos
a költő reális
vetlen foglalja

...ste. Németül meg-
...c 1961 őszi, IV—1/6.

LÍRAELMÉLETI ALAPFOGALMAK*

A) A lírai költészet alanya

Minden művészet közvetlen alapja a meghatározott történelmi-társadalmi körülmények közt élő ember; a líra alapja: ennek az embernek mint szubjektumnak a megadott szituációban kibontakozó érzelmi hangoltsága. A szóban forgó lírai költeménnyel kapcsolatban első elemző kérdésünk magára a szubjektumra irányul: ki a voltaképpeni alanya a költeménynek; ki az, akinek a szavát halljuk? Az olvasók jelentős részének köztudatában ez a kérdés föl se merül — természetesen veszik, hogy a lírai vers alanya azonos a költő empirikus énjével. Irodalmi tanulmányokban is kísért ez a kritikátlan álláspont: „a líra hőse maga a költő”. Az esztétika azonban régebről ismeri a problémát, s teljes azonosítás helyett igyekszik a különbségeket is észrevenni. A Croce-féle »poetica personalità« az alkotó művészi egyénisége, amely más, mint a hétköznapi életben szemünk láttára élő és mozgó ember. Az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ közleményeiben (Irodalomtudományi Értesítő) jelent meg 1954-ben D. Makszimov szovjet irodalmár tanulmánya: *A lírai hősről*, amely felelevenítette ezt a kissé feledésbe merült kérdést.

Lélektani kiindulásunk az lehet, hogy az alkotásfolyamatban, az ihlet perceiben és óráiban bontakozik ki a művész, tehát a lírai költő alkotó egyénisége. Ez azonban szükségképpen velejár azzal, hogy hétköznapi énje fölé kell emelkednie. Az alkotásfolyamatnak megvan a maga hosszabb vagy rövidebb élményi előkészítése; bizonyos érzelmi felajzottság támad fel. A hétköznapban adott átlag érzelmi szintnek el kell mélyülnie, magvassá, a szó esztétikai értelmében bensőségessé kell válnia; a költőegyéniség és a környező világ benyomásainak teremtő egybeolvadása révén a lírai költeménynek — a költő szándékához és az adott lírai műfaj igényeihez igazodva — a megadott környezetből is mélyebb tartalmakat, tendenciákat, eszméket kell magába foglalnia; ebben az érzelmi telítettségben, amely a mű megszületését közvetlenül megelőzi, ott van, ott vajódik az egész költőegyéniség, ez azonban csaknem mindig megköveteli azt, hogy a költő hétköznapi mivoltának bizonyos oldalai kikapcsolódjanak. A végső, szilárd alap mégis persze a költő reális karaktere — de az erre épülő művészi karakter már nem okvetlen foglalja amaszt teljesen magába.

* Egy 1960 elején befejezett líraelméleti tanulmány részlete. Németül megjelent a „Zagadnienia Rodzajów Literackich” lengyel folyóirat 1961 őszi, IV—1/6. számában.

Számolnunk kell még azzal az ismert ténnyel is, hogy a művészegyéniség, különösen éppen a lírikusé, simulékony; sok moduláciora, idomulásra képes (ezt emeli ki az említett Makszimov-cikk is); magatartásbeli, hangulati változékonysága nem szorítható bele egyetlen képletbe. Német irodalomtörténészek hangoztatják: micsoda képtelenség volna az egész Goethét a Wertherből fejteni ki; milyen meghökkentő szín vele szemben a csaknem ugyanazon időben keletkezett Götz — vagy korabeli lírai alkotásainak sokszerűsége. A szonettek Shakespeare-je azonos-e a drámákéval, a Hamleté a Szentivánéji áloméval?

Ha nem is elvi, de gyakorlati síkon a magyar irodalomtörténetírás is küszködik ezzel a problémával. Tóth Dezső monográfiájának a lírikus Vörösmartyra nézve az a legfőbb tanulsága, hogy „amit Vörösmarty lírai költeményeiben a maga énjéből élénk tár, az bizonyos értelemben már a közösség számára előkészített, egyfajta kötelező költői magatartásba emelkedett, eleve stilizált én” — „a mindennapi életet élő ember nem azonos a költővel, aki e felfogás szerint költői mivoltában közösségi funkciót tölt be... személyes énjének bizonyos fokú feladásával...” „számára bizonyos értelemben a költészet mindig annyit jelentett: másokhoz vagy mások helyett beszélni”. Az örök ellenpélda természetesen: Petőfi, akiben az empirikus én és az alkotó én páratlan közelségbe kerül egymáshoz. Teljes azonosságról itt is csak azért szoktak beszélni, mert nem néznek szembe igazában Petőfi mindennapi egyéniségével. De Vörösmartyt szemlélve nemcsak a stilizálás ötlük szembe, hanem a sokarcúság is. Tóth Dezső ugyan nem annak értelmezi („ez a sokhangúság a különböző hagyományok, törekvések valamelyes szimultán gyakorlata, műköltői megvalósítása inkább, semmint sokarcúság”). De akár így fogjuk meg Vörösmarty lírájának hangban, tónusban mutatkozó páratlan, ellentétekben hullámzó gazdagságát, akár próbáljuk az alkotó személyiségével szorosabb kapcsolatba hozni, mindenképpen utal a lírai alany problematikájára, s arra a tényre, amit úgy fejeztem ki, hogy az alkotásban a lírikusnak „transzponált” egyénisége jelenik meg.

Hasonlóan figyelemre méltók azok az esetek, amikor érezhető karakterbeli különbség van egy bizonyos lírai költőnek költői énje és más megnyilatkozásaiból ismert egyénisége közt. Kisfaludy Sándor prózai vallomásaiban tüzes, szenvedélyes természetét, érzelmeinek való átadottságát szereti hangoztatni, mint »Himfy« sokkal szelídebbnek, szemlélődőnek, élményeit átszűrőnek, olykor bölcselkedőnek mutatkozik. Reviczky, még inkább Bajza, az irodalom napi életében harcias, éles kritikuskok; lírájuk tele van érzélgős puhasággal. Ennek a transzponálásnak jellegzetes változata a Vajda Jánosé, aki költeményei számára, hogy úgy mondjuk, a nyilvánosság használatára, különösen a Gina-ciklusokban, egy mesterkéltlen felesigázott, romantizált én-t alakít ki. Olykor egész iránynak, egész korszaknak megvan a lírában a maga tipikus, egyénietlen »hanglékvése«. A századvég epigon lírájában és a műdal-költészetben szinte kötelező a népinek vélt gyermekes naivság (Szabolcska Mihály, Lampérth Géza és a többiek); József Attila zsenge tehetsége első kötetében a Nyugat költőinek ekkor már hagyománnyá vált halk hangú, kimért, bánatos esztéta-magatartását veszi magára.

A lírai alany problémájának fölvetése vezet át a *szereplira* poétikai kategóriájához. Voltaképpen itt is az egyéniség transzponálódik — de a stilizálás, a transzponálás olyan fokot ér el, hogy a költő, tudatosan, behelyezkedik egy idegen, a maga számára emberileg és művészileg jelentős művészegyéniségbe vagy emberi magatartásba; mintegy félig áttetsző álarcot ölt magára.

A szerep tehát nem csupán idegen költői motívumok és kellékek alkalmazását jelenti, nem is idegen érzelmek tárgyas átélését — sokkal többet ennél. A kultúrán, a motívumokon, a formai készleten túl egy emberi-költői magartás elsajátítását, sugalmazó hatását, — amely a befogadóban elveszti idegenségét, mert személyiségéhez reális szállal kapcsolódik. Például felszabadít valamely addig lappangó, elfojtott lelki tendenciát; megold bizonyos konfliktusokat, s ezzel lehetővé teszi az alkotást, és megkönnyíti a vallomást; segíti a forrongó egyéniséget bizonyos ideál felé fejlődni... Persze akad derűs, könnyedebb fajta is: a szerep csak bűjöska, játék a közönséggel, mint olykor a fiatal Petőfinél; ugyancsak nála: védekezés, önmaga lelki épségének őrzője; Arany Bolond Istókja, epikussá növelve, öngúny és önbírálat humoros egysege. Ilyen értelemben vett szerepek azt érzem, ha a végső lírai mag őszintesége megvan. Kételeyünk támadnak ott, ahol a szerep fölvetését belső hiányérzet diktálja (Petőfi Etelka-ciklusa, Babits katolikus versei), vagy ahol nem a szerep az igazi, legfeljebb az érzelm, amely alkotóját hozzá fűzi. De a »szerepjátszása« ekkor sem jelent egyet a hazugsággal.

Ugyancsak a lírai alany adja kezünkbe a fogódzót az egyik legfontosabb történeti és poétikai megkülönböztetéshez. Az alany, a beszélő vagy éneklő szempontjából nyilvánvalóan van *egyéni* és *közösségi* líra. A költészet számos műfajának a kollektívum az alanya, akár úgy, hogy az egyéni szerzőnek már az emléke is elveszett, akár úgy, hogy az ismert költő illeszkedett bele a kollektívum tudatállapotába.

Külön figyelmet érdemelnek a lírai alany szempontjából a modern lírai irányzatok. Közös bennük az, hogy az esztétizmus elleni visszahatásból születtek; a költők ledobják magukról azt a kulturált, szertartásos lírai ént, amely pl. a mi nyugatosaink egy része közt is uralkodott. De ami helyébe lép, az már elég heterogén valami. Hol a kollektív ént adják helyette, az unanimitásták és expresszionisták kórusaiban, hol a magasabb tudatosság fékjétől megszabadult álom-ént, amely szabad asszociációkban tévelyeg a szürrealistáknál; egy ideig valami ősi, közvetlen, természetes én kultusza is dívik; az emberhezszólás testvéri magatartása fakad belőle Kassáknál, a fiatal József Attilánál, (*Tanítások*), s bűvöletébe ejti egy ideig az idősebb nyugatosokat: Babitsot, Kosztolányit is (*»Meztelenül«*). Másfelől a modern líra extrém változatai teremtik meg a *személytelenség*, valósággal az alanytalanság újabb formáit is. A személyes megindultságot és szenvedélyt már Poe Edgár száműzni akarja a lírából; vele indul meg az a folyamat, amely a XX. század modernistáinál a líra személytelenné válásától eljut végül is a lírai alany eltűnéséig, a líra »emberietlenségé«-ig, párhuzamosan a képzőművészetek sokat emlegetett »dehumanizáció«-jával. Az ilyen líra már eleve lemond arról, hogy személyes vallomásként vagy biográfiai adalékként fogják fel.

B) A lírai költészet alapfunkciója

A líra alapvető funkciójáról élnek az irodalmi köztudatban bizonyos elég régi meggyőződések. Grimm Jakab, 1811-ben a népdalgyűjtő Arnimmal a népköltészet és a műköltészet témájáról vitázva, ezt mondja: „Költészet az, ami a kedélyből tisztán szóba ömlik; forrása tehát mindig természetes ösztön, és képesség, amely ezt meg tudja fogni.” A vitában Grimm védelmezi a „magától” keletkező »természeti költészet« romantikus ideálját; érthető, hogy az ő számára az igazi líra is hasonlóképp magától, természetesen keletkezik, azo-

nos a kedélynek tiszta, természetes szóba-ömlésével. A líra mint a kedély, az affektivitás közvetlen, természetes megnyilatkozása: ez a poétika-esztétikai ideál foglaltatik Grimm kijelentésében. Sokkal később, de majdnem hasonló értelemben nyilatkozik a romanista Klemperer, Verlaine lírájával kapcsolatban. Szó van azokról a versekről, amelyeket Verlaine megtérése után írt. „Ekkor költött versei ott vannak a leglisztább alkotások között, amelyeket Franciaország a legigazibb, vegyítetlen líra: a szív tiszta kiáradása, a szív tiszta megnyilatkozása terén létrehozott.” Tehát a szív tiszta kiáradása a legigazibb líra; más modern poétikák is mondanak ilyet. A svájci Staiger is a tiszta, pillanatnyi bensőséget tartja elsősorban lírainak.

A sokféle, tudóstól és költőtől származó nyilatkozatból, meg a magunk olvasmányélményéből is annyi leszűrhető, hogy a lírai költészet alapvető funkciója a »kifejezés«, az érzelmek, lelki tartalmak kifejezése, amelynek közvetlensége vagy közvetettsége külön probléma. (Epikus alkotásoknál ábrázoló, valóságfeltáró funkcióról szoktunk beszélni.) A kifejezést, mint művészi eljárást, természetesen úgy kell tekintenünk, mint a valóság visszatükrözésének különös, jellegzetesen lírai változatát, amelynek alapja és dominiuma a művészegyéniség tudatvilága, élményeinek hullámozása; a tükrözés mikéntjében pedig erősen érvényesülnek az indirekt eszközök. Nemcsak közvetlenül, nemcsak az ábrázoló, képies, szemléleti elemekben tükröződik a költő lírai jelleme és élményvilága, hanem mellettük olyan érzéki, formai és szerkezeti elemekben is (hangzás, ritmus, stófaszerkezet stb.), amelyek át vannak itatva a költőből kiáradó hangoltsággal és bensőséggel. A nyelvi jel „áttetszővé” válik; sokszor a ritmus árulja el a beleolvadó hangulatot; hasonló szerepe lehet a vers felépítésének, a képek különös kapcsolásának, az asszociációknak. A költői, általában művészi tehetség képes arra a varázslatra, hogy nyelvteremtő és szimbólumalkotó erejével megjelenítse a maga belső világát.

De ne tegyük hallatlanná azokat a hangokat sem, amelyek a fentiekkel esetleg ellenkezőt állítanak. Az elmondottak érvényesek lehetnek az új magyar líra jelentős részére, a Goethe típusú lírára, a romantikus lírára, de kevésbé alkalmazhatók pl. a barokk korszak lírájára; ebben több a racionalitás, az objektivitás, és csökkent, esetleg teljesen hiányozhat az élménykifejező jelleg. Túltenghet a művészi bravúr is, amely a közönségben élő, ismert, megszokott anyag újraformálásán próbálja ki orszálmkörmet. Bejelenti tehát a lírában is igényeit az, amit alakító funkciónak lehet nevezni,— az ambíció az élmények vagy a hagyományos anyag művészi formába öntésére irányul. Még sincs specifikus lírai funkcióról szó; az alakító elv érvényes az irodalom egész területére; viszont meggondolandó, hogy Müller-Freienfels, a költészetéről szóló, csaknem félévszázados könyvecskéjében, esztétikai tekintetben a költészet nagy birodalmát *kifejező* és *alakító* költészet két nagy változatára osztja fel.

Ennek a megkülönböztetésnek, amely a líra alapfunkcióinak további nyomozásában nagy segítségünkre lehet, vannak régi történeti gyökerei. Halljunk egy nyilatkozatot a német újklasszicizmus gondolköréből. Schiller ismeretes recenziója, amely a mi Kölcsenyk-bírálataira is hatott, óva inti a költőt attól, hogy pl. a fájdalmat a fájdalmas érzés közepette akarja versbe foglalni. Igenis, a saját élményéből alkosson, de sohasem a jelenvaló érzelm uralma alatt, hanem a szelíd, távolító emlékezésből. A figyelmeztetés az ún. Sturm und Drang-nak szól, amelyből maga Schiller is az imént lábalt ki, s amelynek más felfogása volt a költészetéről: lírának nem az alakításban valamelyes egyensúlyt találó élménykifejezést, hanem az érzelmek, a bensőség spontán, elemi

erejű, közönségre nem tekintő, tehát monologikus kiömlését, akár kirobbanását tartotta. Ennek is megvan pedig a maga viszonylagos igazsága, s nemcsak a Sturm und Drang az egyetlen példa rá a líra történetében. Az érzelem, a szenvedély felajzottsága lehet olyan erős, hogy az alakítás minimumával tör utat magának. Az ilyen érzelmi kirobbanás jele lehet a sokat emlegetett formabontás, a felkiáltások, az indulatszók; az expresszionizmus nyelvi redukciója: a plakátsorok, a mondatok erőszakos tömörítése, amely odáig elmehet, hogy a magános, nagy kifejezőerejű szó áll a mondat helyett. Szélső esetben a vers már nem is kifejezője, inkább csak tünete az érzelmi állapotot élő embernek. Az expresszionista költők egyik vezérszava éppen a kiáltás; van is olyan kijelentés, amely szerint a kiáltás az igazi költői beszéd. József Attila kötet-címe jut eszünkbe: »Nem én kiáltok«; mérsékelt nyelvi redukció mutatkozik Kosztolányi versében: *Harsány kiáltások tavaszi reggel*. Persze, az élménykirobbanás lehet tudatos költői program is, meglehetnek a maga virtuózai, sőt szélhámosai is, akiknél a spontaneitás csak affektáció. De tudjuk például, hogy nagy költőink közül Vörösmartyban erős a hajlam, közvetlenül átengedni magát a kitörő érzelmenek. Emberi természetét tekintve, a fojtó érzelmek kirobbanásának határán jár gyakran Kölcsey, csak hogy nála közbelép a klaszszikus költő erős emberi és formai fegyelme; ezért van az, hogy irodalmunkban talán ő írja a legkonfliktusosabb, legdrámaibb lírát. De egy-egy feljajdulás belőle is kitör (*Elfojtódás*). Mivel a spontán érzelemkirobbanás már a művészet határán jár, nem sorolnám be önállóan a líra alapvető funkciói közé; inkább azt mondom: bizonyos korokban, bizonyos irányok és költőegyénségek kezén a líra kifejező funkciója erősen eltolódhat az elemi érzelmkitörés irányába. Inkább tehát ugyanazon funkció modulációjáról van szó.

„Lélektől lélekgig” — ezt a címet adja Tóth Árpád utolsó verseskötetének. Ezt az utat, lélektől lélekgig, minden igazi műalkotás megteszi, de talán legkönnyebben a lírai vers, az emberhez szólásnak ez a talán legközvetlenebb művészi formája. A líra is részesül tehát a művészet általános emberformáló funkciójában; nem szükséges, hogy az alkotó ezt szándékosan akarja is.

Ennek az általános emberformáló funkciónak különösen lírai jellegű, a lírában hatékony működése az, amit ráeszméltetésnek, ráébresztésnek lehetne nevezni. A szubjektív élményközlés itt már áthajlik valaminő fajta, az embertársához és a közösséghez szóló felmutatásba: nézd, ezt találtam magamban, a világban, ezt éltem át, „elmondanám, ha nem unná” — elmondom nektek, hogy ti is gazdagabbak legyetek, erősebbek legyetek, az élethez és a valósághoz közelebb kerüljétek. Így tárja ki a kései Kosztolányi az emberi szenvedések, élet és halál titkaiba való fájdalmas belátásait (*Halotti beszéd, Marcus Aurelius, Számadás, Életre-halálra*); a *Nem menekülhetsz* Illyés Gyulája így ébreszt rá osztályunkra, amelyben gyökerezünk, József Attila hasonlóan (*Házám*) a mi igazi népünkhöz és igazi hazánkhoz fűződő kötelelékekre. Ami mármost költészet és cselekvés kapcsolatát illeti, konkrét élethelyzetben, az alkotó szándékától függetlenül, konkrét cselekvésbe sodorhat egy-egy embert a műalkotás (akik a Werther hatására öngyilkosok lettek). De a lírai költő elvszerűen is célul tűzheti ki magának, hogy közönségét, embertársait állásfoglalásra, cselekvésre bírja, akaratukat befolyásolja. Ekkor keletkezik az *agitatív líra*, ekkor beszélünk a líra agitatív funkciójáról. Különösen társadalmi forradalmat előkészítő vagy kirobbantó időszakokban jut ez a funkció uralomra; a nagy forradalmi költők az agitatív líra remekait alkotják meg. Az agitatív funkció jele az, amikor egy-egy nagy költő verseit katonákhoz, har-

cosokhoz hasonlítja: Petőfi: *Rongyos vilézek*, Ady: *Az elbocsátott légió*. József Attila is arra biztatja versét: legyen osztályharcos; Majakovszkij: *Tele torokból*:

„Hallgassatok csak, utód elvtársak,
szól az agitátor, a rikkancsvezér...
kítárva a könyvem, hosszú csapatban
sorakoznak a verssorok...
Bátor hadsereg ez, fölfegyverkezve állig...”

Kerényi Grácia (Néhány szó az agitativ líráról, Filológiai Közöny, 1956.) idéz egy nyilatkozatot a forradalmár francia seregekről: „Amit Tyrtaios dalairól mondanak... kinek Embateria c. gyűjteménye a spártai csapatok énekeskönyve volt, beigazolódott, mikor tudósításokat hallottunk arról, mennyire győzelmet arattak csapataink a Marseillaise énekével”. Amikor Petőfi *Csatadal* c. versét felajánlja a kormánynak, szintén a francia forradalom egyik tábornokára hivatkozik, aki azt kérte a konventtől: vagy katonai erősítést küldjenek neki, vagy egy kiadást a Marseillaise-ből. A társadalmi viszonyoktól való függésre tanulságos példa Eminescu ódája: *A jeslett ijjakhoz*. Az agitativ hév olyan időszakban támad fel a költőben, amikor még nem venni észre a megújulásra törő társadalmi erők gyülekezését; innen van az, hogy a vers bizonyos lemondó rezignációból emelkedik a korholó, serkentő magatartásig, s nagy fellebbanás után ugyanoda hanyatlik vissza: „Szavam hiába hömböl, csak visszhang rá a válasz.”

Krajevskij professzor Majakovszkij-tanulmányában dokumentálja, hogy az agitativ funkció kihatással van a vers legtágabb értelemben vett formai elemeire. Majakovszkij lírájában régi műfajok újulnak meg és újak keletkeznek: indulók, hadparancsok; a vers erősen szavalnivaló, ritmusa nem melodikus, hanem hangsúlyos, rimei tiszták, szókinése mindennapi. A jellegzetességeket tovább bővíthetjük, ha Petőfi és Arany szabadságharcos költészetét is bevonjuk a vizsgálódásba. Toborzók, indulók, csatadalok csendülnek fel, a népi forma, szó- és képkincs ad szárnyat a versek terjedésének.

A líra alapvető funkcióit tehát a következő, a tipizálást megkönnyítő, de nem merev kategóriaként értendő pólusok mutatják be:

a) *érzelemkifejezés, élményközlés* → az élmény kirobbanása; az élmény át-szűrése, alakítása;

b) *élményközlés* → *érzelmi ráhatás, ráébresztés, emberformálás* → *jelszóli-tás, agitáció*.

Nem vizsgálom, csak megemlítem azokat az eseteket, amikor az epika ábrázoló vagy a dráma megjelenítő funkcióját a költő, hogy úgy mondjuk, átlirizálja. Itt már a poétika szemszögéből a műnemek vegyüléséről van szó. A világirodalomban különösen a romantikus korszak a lírai epikának számos változatát teremtette meg (Byron, Vörösmarty); az epikus közlés átlirizálására hajlik Arany a Bach-korszakban; nem ritkaság ez a modern prózai epikában sem.

Ami a lírai költészet poétikai típusait illeti, a funkció révén közelíthetjük meg leginkább az ún. *vallomástírá*t, amelynek alapja bensőbb élmények föl-leplező, olykor áradásszerű kifejezése, másrésről a *műalkotástírá*t, amelyben az alakító, formába öntő funkció dominál.

C) A lírai szituáció

A lírai költemény is, mint minden műalkotás, az alkotó konkrét életében, adott társadalmi helyzetben és környezetben, a mindennapok életviszonyai, munkái, harcai, személyi kapcsolatai közepette, az uralkodó személyfölötti erők hatóterében jön létre. A költő megáll a kanyargó Tiszánál a máramarosi bércekkel szemközt, viszontlátja hosszú évek múltán szülőföldjét, válasszolnia kell kedvese levelére; a másik névnapját üli a világosi katasztrófa után, vagy élete alkonyán a Margitsziget tölgyfái alatt emlékeibe merül; a harmadik belép az akadémiai könyvtárba, amelyet barátja rendez, és gondolatok rohanják meg a könyvek és az emberi kultúra értelméről. A huszadik század költője meglátogat egy proletáresaladót, vagy gyarak és proletár lakótelepek közt sétál a város peremén. És így lehetne még hosszan a példákat felsorolni.

Úgy látszik, mintha azokról az életkörülményekről beszélnénk, amelyek közt az élmény kisarjadt s a költemény kialakult. Ez azonban hamis utakra visz; olyan, mintha azt várnánk a lírai alkotástól, hogy közvetlenül tükröztesse keletkezésének valóságos adatait és mozzanatait. Az igazi probléma nem az élet, hanem a műalkotás síkján bontakozik ki; így fogalmazhatnánk meg: az adott mozzanatokból, külső és belső élményt elindító és sugalmazó tényezőkből, milyen horizontot teremt a versben a költő? Megmarad-e mintegy abszolút magányban, csak magának sóhajtvá és dalolgatva, irányul-e más személyekre; odatartozik-e hangjához kisebb-nagyobb emberi közösségeknek, tájnak, tárgynak jelenléte. Egyáltalán nem szükséges, hogy ezek a szituációelemek a realitásból vétettek légyen, vagy hogy meglegyen a tényszerű hiteleségük. Ezen a ponton lehet hasznosítani, persze magasabb szinten, a régi irodalomtörténészek kategóriáit, akik a lírát »tárgya« szerint pl. szerelmi, hazafias, családi költészetre osztották fel. Értelmet kap ez, ha nem a tárgyból, hanem az élmény versbeli horizontjából, a lírai szituációból indulunk ki. A lélektan és a mindennapi tapasztalás azt mutatja, hogy érzelmeink nem légüres térben kavarnak; velük jár valamelyes tér- és időbeli szemhatár, valamelyes világ. Áll ez nyilvánvalóan az érzelmek versbeli kifejezésére is.

Tehát a lírai szituációt alkotják azok a személyi és tárgyi mozzanatok és viszonyok, eszmei és közösségi tényezők, amelyek közepette a versbeli érzelmi hangoltság él és mozog; a szituáció a lírai állapotban levő embernek életbeli közege, ahogyan az a versben magában megmutatkozik. Egyszeri, egyedi valami, amely a változatok sokaságát mutatja, de egyetemes távlatból nézve mégiscsak számolhatunk ismétlődésekkel és rokonságokkal. A költő személye, a lírai alany a maga egyéni jellegzetességeivel van benne az adott helyzetben; az életbeli helyzetből vagy helyzetek ismétlődéséből épül ki, élménnyé válva, a lírai szituáció, aszerint, hogy a költőegyénség hogyan reagál a reális élet megadott benyomásaira és tényeire. Éppen azért, mert konkrét, eleven, életszerű jelenségekről van szó, a lírai vers szituáció-elemét nem is érzem olyan szilárdnak, mint aminő a drámai és az epikus művek helyzetrendszere; magán az adott versen belül is idomulhat, módosulhat, új meg új oldalai juthatnak előtérbe. Petőfit (a *Válasz kedvesem levelére* c. verssel kapcsolatban) a szerelem élménye, a vele egyenrangúnak gondolt partner magasra emelt egyénisége arra ösztökéli, hogy döntő és határozott módon számot vessen önmagával, életével, céljaival; a szerelem hívására csak teljes önmaga minden értékének felmutatásával tud méltóképp felelni. Következmény: a versben a lírai szituáció szemhatárának fokozatos tágulása; a levél olvasásának konkrét helyzetéből nagy

epikus távlat fejlődik ki: visszapillantás a Felhők-korszakra; életkorok és élethelyzetek, múlt, jövő és jelen bontakoznak ki előttünk. Hasonlóan mélyül a vers eszmei horizontja is: egyéniségének legmélyebb szenvedélyei s a velük egygyóforrt erkölcsi normák áramlását érezzük, míg végül, az utolsó sorokban, megint a naív bensőség idilljévé zárul össze a költő szemhatára.

Nyilvánvalóan vakmerő és végül is haszontalan vállalkozás volna milliónyi lírai szituációnak és szituációlehetőségnek rendszerbe skatulyázása. De talán a tudományos eszmélkedésnek mégiscsak használ, ha a kiemelkedő nagy típusokra, egymással poláris viszonyban álló határesetekre rámutatunk, s a kisebb változatokból is felismerünk és meghatározunk valamennyit. Első ellentétpárként adódik a *zártabb, egységes, összefüggő szituáció* megléte a versben — avagy az ún. *élményelszigetelés*, amely az érzelmi folyamatot mintegy szituáció nélküli térben pergeti le. Vörösmarty *A merengőhöz* c. versében gondosan igyekszik azt a szituációt, amelyből verse táplálkozik, elburkolni; Vajda Gina-verseinek egyike-másika maga teremt egy valóság fölött lebegő szituációt, pl. Gina emléke XXXI., csak hasonlatok során avat be a költő aktuális élményi helyzetébe, éles ellentéte a XXVII. vers (*Indulnak már a barna felhők*) epikus szituációfeltárásának. Ne értsük félre: a „szituáció” fogalma nem azt jelenti, hogy a versből vissza tudjunk következtetni alkotója konkrét életfolyására vagy éppen arra a napjára, amelyen versét papírra vetette, hanem azt, hogy egyáltalán van-e benne és milyen jellegű a szituáció-elem. A modernizmus egyes változatait látjuk így tisztábban: a szituáció-elemek felrobbantásában, mellőzésében alogikus kezelésében van újszerűségüknek és ezoterikus voltuknak is a kulcsa. Példát nem nehéz találni, Mallarmétól Kassáig és Weöres Sándorig. Elhangzott olyan vélemény is, amely az egész hagyományos, XIX. századi líránkat epikus jellegűnek nyilvánította, s nem is egészen alaptalanul. Van ennek a lírának egy szinte hagyományos sémája: epikus vagy leíró, általában empirikus alaphelyzet, amely érzelmi folyamatot indít meg, s amely végül is átszíneződik, sőt feloldódik a lírai hangulatiságban.

További ellentétpárok gyanánt adódnak a következő szituációlehetőségek:

*egyszerű és bonyolult,
intimebb és távolibb,
természetes és mesterkelt,
világos és sejtelt,
konkrét egyedi és általános, absztrakt.*

Átvetítés a szituációban; egyszerű és kettős értelmű szituáció:

allegória, szimbólum.

Itt a megjelölések magukért beszélnek; legfeljebb még majd a példák világítják meg őket. Ha aztán — a fenti pároknál erősebben — a lírai alanyra vonatkoztatjuk a szituációt, annak középpontjába ezt az alkotót állítva, akkor további alapvető lehetőségek gyanánt feltáruznak előttünk:

a monologikus és dialogikus szituáció. Ez a megkülönböztetés összhangban van a nyelvélektan eredményeivel: ott beszélünk monologikus és dialogikus nyelvfunkcióról. Tanulságosak ebből a szempontból a hagyományos lírai műfajok; az eredeti, igazi dal a maga „lélektani magányá”-val tipikus lírai monológ; a himnusz és az óda mint ún. „lírai megszólítás” már feltételezi azt

az egyén fölötti valakit vagy nagy egyéniséget, akivel szemben állva gerjed föl a költő affektivitása. (Persze, a megszólítás lehet fiktív is — ósrégi lírai helyzet: az önmegszólítás, az önszemlélet, a fiktív beszélgetés önmagával: *Jó Petőfi, te se jélhetsz...* Különösen szívéhez nőtt ez Tóth Árpádnak; a kevésbé emlegetett versek közül: *Hegedülnéd, sóhajtánád...* Finom fül persze itt is meghall az önmegszólításon kívül egy másik szituációtényezőt: az embertársat, akivel a szenvedő költő szintén kapcsolatot keres.)

Döntően meghatározza a költemény lírai jellegét az is, hogy a lírai én *harmonikusan* áll-e bent a szituációban, vagy pedig *antagonizmus, konfliktus, ellentét* van az én és a környező szituáció-elemek közt. A dálnak mintha a harmónia volna a melegágya; viszont Petőfi a maga ódai energiáit, hatalmas prófétai átkait és buzdításait rendszerint úgy szabadítja fel, hogy képzelte vagy valódi ellenlábásokkal hozza magát harci helyzetbe. A *tizenkilencedik század költői*-nek, a híres programadó versnek éltető eleme éppen ez az ódai szembenállás, a feszültség, az akadály, amelyen a szenvedély még magasabbra csaphat, a tiltás, követelés, buzdítás erős hullámaiban. A nagy művész kezére vall a vers utolsó négy sorában az érzelmi konfliktusnak bensőséges harmóniába való feloldása. Petőfi, nem-dal-igényű verseiben, egyébként is kedveli a helyzetpolarizálást, az antagonizmust, az érzelemkifejtés érdekében; a sok közül példának a *Mi a szerelem?*

Hadd tegye még néhány példa világosabbá: mi is az a lírai szituáció. Kőlcsey a *Zrinyi második éneké*-ben egyén fölötti, nyomasztó erejű hatalommal: a Sorssal áll szemben; hasonló lírai szituáció Petőfiben a költő-prófétá, a megváltó, a vértanú öntudatát ébreszti, és a cselekvésvágy és az áldozatvállalás hatalmas erkölcsi szenvedélyeit szabadítja fel. Vörösmarty a Liszt-ódában jellegzetes ódai magatartással magát Liszt Ferencet szólítja meg; a vers érzelmi-csimei mondanivalója mégsem ebből az egyszerű szituációból fejlődik ki, hanem abból, hogy nyomatékos helyzet-elemként jelen van a költő tudatában a nemzet, múltjával és jelenével. Olykor, különösen a romantikus és a modern líra alkotásaiban, a szituáció nem világos és nem egyértelmű. Kihhez szól Vörösmarty *A vén cigányban*? Önmagához? a költészethez? a nemzethez? az egész emberiséghez? Talán mindegyikhez; ha az egész szituációt számba vesszük, ott van benne a költő fájdalmas önszemlélete; de ott van a költészet, a kor és az emberiség is, mindez egy nyugtalan, kaotikus egyvelegben. Az induló József Attila első verseiben a lírai szituációt is a Nyugat- és a Nyugat közvetítette hagyomány típusaihoz stilizálja; a XIX. századi francia líráig vezethető vissza az *Ó zordon szépség* trónra emelt főséges Szépség-ideálja s az előtte hódoló költő-jobbágy.

Az összetett szituációra többek közt George tájhangulat-versei adnak számos példát. (Gondolok különösen a *Das Jahr der Seele*-kötet első nagy ciklusára.) A versek lírai tartalma kettős viszonyításból adódik: a költő nem egyedül jár-kezel az őszből télbe és nyárba forduló természetben, hanem egy csupán a megszólításokból előderengő szerelmi partnerrel — s a tájhangulatot mindig a személyi kapcsolaton átszűrve érzi. A híres kezdő versben (*Jöjj a hollnak hitt parkba*) a ragyogó őszi táj, amelynek elemei betöltik a költeményt, nem önmagáért jut szóhoz, hanem a jelenlevő, de csak a megszólításból kivehető szerelmes nő kedvéért; a hangulatáramlás a költőből a szeretett nő felé irányul, s ez az áramlás önti el sugaraival az őszi tájat. Egy ősszel kezdődő, talán már eleve őszi szerelem próbál még az őszben nyarat, életet, virulást találni, mintegy önmaga igazolására.

D) A költői magatartás

Magát az alapfogalmat aligha kell tüzetesen magyarázni. Részletesen kifejtettem „A romantika mint esztétikai probléma” c. tanulmányomban (A Kosuth Lajos Tudományegyetem Actá-ja, 1956.); általános emberi szempontból így nevezném viszonylag tartós viszonyulásainkat, állásfoglalásainkat környezetünkbe, a társadalmi-történeti-természeti valóságba beállítva; a döntésnek, értékelésnek, elfogadásnak és elutasításnak, cselekvésnek és megtagadásnak, munkának és időtöltésnek azokat az ismétlődő jellegzetességeit, amelyek mélyen bele vannak vésődve személyiségünkbe. A magatartás mint személyi jellegzetesség idők folyamán alakul ki, s a konkrét életsors hatására változhat, módosulhat. Gyökerei között nem szabad megfeledkeznünk az adott egyéniségről, az adott jellemről; törekvéseink, szenvedélyeink, célkitűzéseink, képességeink állítanak bennünket konkrét helyzetekbe, és sürgetnek bennünket cselekvésre, alkotásra. Mégis: a magatartás, egyéni és jellembeli gyökerein túl, a leginkább korhoz kötött valami az emberben, leginkább a konkrét társadalmi lét során alakul ki. Egyéniségünk nyersanyagához oda kell gondolnunk a helyet, ahol a társadalomban állunk, közvetlen környezetünk igényeit, a kor-szükségletet: ezekkel, hogy úgy mondjuk, napról napra, tudva vagy tudattalan, mérköznünk kell, s az igazi formáló hatás ennek a mérközésnek az eredménye.

Közelebről azonban a magatartás a költőkkel kapcsolatban foglalkoztat bennünket. Könnyű itt az alapvető képletet megtalálni, pláne a lírikusnál: a költő ott áll a maga mondanivalójával a közösségben; megnyilatkozik valamely kisebb vagy nagyobb embercsoport előtt. Azt mondhatnánk: ahány költő, annyiféleképpen teszi ezt, ahány vers, annyiféleképpen módosulhatnak ugyanazon költő megnyilatkozásai is. De ne feledjük, hogy a magatartás meghatározásakor bizonyos állandóbb tényezőkből indultunk ki — ezek lehelővé teszik legalábbis bizonyos tájékoztató célzatú típusok megállapítását.

Általános emberi szempontból: az egyén, tegyük fel: a költő, akinek mondanivalója van, jelképesen odalép olvasói-hallgatói elé. Első pillantásra megérezzük: a maga természetes, közvetlen mivoltában áll-e előttünk, ünnepélyesebb, tartózkodóbb, fegyelmezettebb pózt vett-e magára: stilizálta-e magatartását a hallgatóság és az alkalom számára? Az első adódó ellentét-pár tehát: *természetesség, közvetlenség, keresetlenség*, ennek változata gyanánt a szinte tüntető *pongyolaság* — másfelől a *stilizáltság*, szélső esetként a *póztalanság, mesterkélttség*. Példának legelőször Heine dalainak póztalansága, hangsúlyozott „művészielensége” jut eszünkbe; másik véglét gyanánt szólhatnánk Mallarmé és George ünnepélyes, talált viselő keresettségéről. De nem kell oly messze mennünk példáért; a fiatal Babits költői megszólalásai is tarka példáit mutatják a mesterkéltségre, a magas kultúra körébe emelkedő stilizálásnak. De Babitsot és a Nyugat lírikusait nálunk is megelőzte Ignotusék — Heltaiék heinei típusú póztalansága és pongyolasága, amelyhez az Ábrányi Emil-féle epigon líra öröklött páncéljainak és csigaházainak ledobásával jutottak el, s a húszas években, Ady prófétai és Babitsék esztéta-stílusának ellenhatása gyanánt, megint a második generáció és a népiek relatív póztalansága következik. Szinte természetes, hogy Magyarországon, Petőfi hónapján, az olvasók és igen gyakran a kritikusok rokonszenve is a természetes, közvetlen lírai magatartást tünteti ki. Ez nem is volna baj, ha ugyanakkor nem utasítanák el a stilizálásnak különösen szigorúbb változatait — azzal a megokolással, mert valahogyan nem érzik őket őszintének. Gyulai és követői Vajdát is, Adyt is affektálnak

minősítették. Egy kor izlése tévedhet így, de a tudomány nem közeledhet ilyen elfogultságokkal a líra nagy országához; az egyszerűség és közvetlenség nagy érték, de a nagy költő teremthet más, épp olyan jogos esztétikai értékeket is. Petőfi alapján állva sem Vajdát, sem Adyt, sem egész modern líránkat nem tudnánk megérteni.

A második ellentétpárt már a lírai költő sajátos jelleméből vezethetjük le. Mennyire engedi át magát érzelmeinek a lírikus, mennyire igyekszik őket fékezni, átszűrni, titkolni? Követelményként állítható fel iránta, hogy érzelmeiben éljen, velük azonosítsa magát. Ez belső magatartásnak érvényes is, de megváltozik rögtön a helyzet, mihelyt a közönségre számítva az érzellem külső, művészi kifejezésére kerül a sor. Már itt működésbe léphet az alkotónak *emberi* alakító, átszűrő munkája. Vannak szenvedélyesen kitárulkozó lírikusok, de vannak szemérmesek is. Hosszú folyamat lehet az, ahogy az ilyen szemérmes lírikus küszködik az emocionális élménnyel, amíg letörli róla a konkrétság és pillanatnyiség, a vallomásszerűség jegyét. A közvetlen élmény elvész, de csak látszólag: átjárja és átítatja a személyiség morális és intellektuális erőit, megmozgatja az alkotó egyéniség egész emberi gazdagságát —, hogy legyen mibe rejtőznie. Nagy lírikusegyéniségek alkotásmódjának ismerete győz meg bennünket arról, hogy ugyanilyen munkát végezhet a művészi szűrő is. Megnyilatkozhatik ez már abban, ahogy a lírikus évekig magában hordoz egy lírai témát; ahogy sűriti, dúsítja ráakadó újabb élményekkel, ahogy elburkoló kifejezőeszközöket keres neki, ahogy beleönti a zeneiségbe: a ritmusba, a versszerkezetbe, vagy ahogy esetleg teljesen tárgyi vagy epikus álcába burkolja. Voltak lírai irányok, amelyek nemcsak hogy nem adtak közvetlen önkifejezést, de nem is igényelték; éppen a közvetettséget, a rejtőzködést tartották igazi lírának. Babits verse önti megvetését a közönség előtt pörére kitárulkozó költőtípus iránt. (Még kéziratban olvasta az én Ismeretlen Madáchomat; érdekelte, de azt mondta: hevesen tiltakozna az ellen, hogy valaki az ő belső életét, életkörülményeit ilyen közről kutassa és feltárja.)

Világirodalmi jelentőségű lírai változatok születtek ebből a törekvésből; aminthogy a magatartás jellege döntő szerepet visz a vers lírai típusának kialakításában. Az őszinteség általános esztétikai problémája bontakozik itt ki, *személyes és tárgyias líra, közvetlen és szereplíra, vallomás- és műalkodáslíra* típusai jelennek meg. Nyilvánvaló, hogy a vallomáslíra vallomásszerűsége nemcsak a vallomás tartalmán mérhető le, hanem talán még jobban a magatartáson: az önmegmutatás, önfeltárás szándékán és gesztusain.

Irodalomtörténeti szempontból mégis azok a magatartásformák az érdekesek, amelyeket a közösséghez szólás változatai gyanánt, maga a történelmi és társadalmi fejlődés alakított ki. Legtermészetesebbnek, legáltalánosabbnak látszanak: a „dalmagány”-ban önmagának monologizáló énekes — vagy a még fontosabb: a megértő és beleélő vagy megértést és együttérzést igénylő ember, pedig ezeket se lehet egyetemesíteni; csak a történelmi fejlődés bizonyos szakaszain jelennek meg. A romantikus nemzeti mozgalmak idején szükségképpen lép föl a *nemzeti költő*, a »bárd« típusa, a serkentő és ostromozó költő, akít a nemzeti hivatástudat éltet, mint pl. a mi Vörösmartynkat. Ez a típus csaknem minden nemzet költészetében föllelhető. Ahogy a fejlődés a nagy társadalmi forradalmakat előkészítő szakaszba lép, megjelennek a *próféta-költők*, a *vatesek*, *látnokok*; a bárd és a vates intézi a maga „Szózat”-ait, „Jóslat”-ait, „Ítélet”-eit és álomlátásait a társadalomhoz. A kirobbanó küzdelem szakaszát az *agitátor-költők*, a *viharmadár-költők* röpte kíséri; a társadalmi propaganda

és népnevelés fejlesztheti ki nyugodtabb időkben is a *puritán emberhezszólás*, a „tanítások” költői magatartását.

A költő magatartása meghatározza bizonyos mértékig a lírai vers érzelmi anyagát is, és kapcsolatot teremt a hagyományos műfaji kategóriákkal. A magának dalolgotó lelket csöndes, konfliktustalan hangulat tölti el — ez az, amit hagyományos műfaji megjelöléssel »dal«-nak szoktunk nevezni. A nemzeti bárd és a próféta az óda keretein belül mozog: erős, normatív szenvedélyek áradnak belőlük. Az agitáció, tetterre buzdítás heve is megférhet az óda keretei közt, de még gyakrabban ki is tör belőle; amikor előbb Majakovszkij és Arany János agitatív verseit említettük, már érezhető volt, hogy az így születő műfajok megjelölésére nem elegendők az öröklött kategóriák. Számunkra így vetődik fel a kérdés: műfajokról beszéljünk-e vagy lírai típusokról? Az alternatíva megoldása azonban már külön tanulmányt igényel.

Янош Барта

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ ТЕОРИИ ЛИРИКИ

Автор пытается в рамках расширенной статьи определять те основные понятия, которые могут дать направление при анализе отдельных лирических стихотворений и при разграничении лирических жанров. В статье излагается четыре таких основных понятия:

1. Субъект лирической поэзии. — Обыкновенный читатель склонен отождествить лирическое „я” поэта с его эмпирическим „я”. Однако, повседневная личность поэта в творении как бы трансигируется, стилизируется. Из проблематики лирического субъекта вытекают типы личной лирики и лирики роли. На этой основе можно разграничить личную и коллективную лирики. Характерной чертой некоторых модернистических направлений является бесубъектность (безличность).

2. Функции лирической поэзии. — По традиционному взгляду лирика имеет своим источником только нрав, эмоцию, она тождественна с выражением, с выливанием эмоций. Это положение правильно для большей части лирической поэзии, однако лирика имеет и традиции другого порядка. По классифицирующей поэтике поэзия — это не выливание или освобождение эмоций, а она является переработкой, оформлением эмоций. Функция по переделке человека может в лирике переходить в агитационную функцию. Агитационная лирика у поэтов-революционеров может создать новые жанры: боевые и вербующие песни, боевые приказы Маяковского и т.д.

3. Лирическая ситуация. — Лирическое стихотворение выражает эмоциональную настроенность поэта в данной ситуации. Характер лирического стихотворения определяется и тем фактом, сколько из этой ситуации и как оно в себя включает. Лирическая ситуация означает в стихотворении горизонт пережитого, — содержащиеся в нем пространственные и временные, личные и коллективные перспективы. Некоторые полярные типы лирической ситуации: закрытая, единая эмпирически-объектная ситуация или изолированное переживание; простая и сложная, интимная и широкая по охвату явлений, естественная и искусственная, конкретная и абстрактная ситуация. С точки зрения субъекта дается возможность монологической и диалогической, гармонической и антагонистической ситуации.

4. Поведение лирического поэта. — Лирический поэт выступает перед публикой, перед коллективом. Поведение, принятое им перед публикой, имеет свои характерные, полярные возможности. Известно нам естественное, неизмышленное и стилизованное, искусственное, позирующее, возвышенное поведение. Другая полярность: с одной стороны, преданность эмоциям, саморазоблачение, и про фильтрование переживаний, укрытие личного „я”, с другой. Вытекающие

из этого типа: личная лирика и лирика признаний, из истории известен нам тип поведения „национального барда“, „поэта-пророка“; революционные эпохи создают тип „поэта-буревестника“. Известно, что ранний экспрессионизм был склонен к непосредственному, братскому обращению к человеку.

Опираясь на указанные основных понятиях, автор предлагает ревизию традиционных лирических жанровых категорий.

János Barta

ZUR THEORIE DER LYRISCHEN DICHTUNG

Im Rahmen einer längeren Studie über die Poetik der lyrischen Dichtung versucht der Verfasser die Grundbegriffe zu bestimmen, die als Richtlinien zur Analyse des einzelnen lyrischen Gedichtes und zur Abgrenzung der lyrischen Gattungen dienen können. Er behandelt vier solche Grundbegriffe:

1. *Das Subjekt der lyrischen Dichtung.* Das Vorurteil der Durchschnittsleser identifiziert das lyrische „Ich“ des Dichters mit seiner empirischen Persönlichkeit. Diese Persönlichkeit wird aber im Schaffensprozeß gleichsam „transponiert“ oder stilisiert. Aus der Problematik des Subjekts ergeben sich die Typen der personalen und der Rollenlyrik — auf dieser Grundlage werden individuelle und kollektive Lyrik geschieden. Das Kennzeichen gewisser Richtungen ist die Subjektlosigkeit.

2. *Die Funktionen der lyrischen Dichtung.* Auch hier gibt es eine traditionelle Ansicht: Lyrik sei, was rein aus dem Gemüt kommt, sie sei Ausdruck, Ausströmung, ja sogar Entladung der Gefühle. Das gilt wohl für einen nicht unbedeutenden Teil der Lyrik — es gibt aber auch eine andere lyrische Tradition. Nach der klassizistischen Poetik ist Dichtung nicht Ausdruck, nicht Entladung, sondern die Gestaltung, Formung der Erlebnisse. Die allgemein menschenbildende Funktion der Kunst kann sich besonders in der Lyrik zum Appell, zur Agitation zuspitzen. Die agitatorische Funktion bringt dann bei den revolutionären Dichtern neue Gattungen hervor: Werbe- und Kampflieder, Heeresbefehle z. B. bei Majakowski.

3. *Die lyrische Situation.* Das Gedicht drückt die Gestimmtheit des Dichters in einer Situation aus (W. Kayser); die typenmäßige Eigenart des lyrischen Gedichtes wird von den eingeschmolzenen Situationselementen mitbestimmt. Die lyrische Situation bedeutet den Horizont des Gedichtes, die darin enthaltene räumlich-zeitliche Perspektive, die persönlichen und gemeinschaftlichen Bezüge. Die große Mannigfaltigkeit der möglichen Situationen läßt doch eine Anzahl polarer Idealtypen erkennen: einheitliche, episch-gegenständlich geschlossene Situation oder Erlebnisisolierung, einfache und mehrseitige, intime und weite, natürliche und gekünstelte, klare und angedeutete, konkrete und abstrakte Situationen. Vom Gesichtspunkt des Subjektes aus ergibt sich die Möglichkeit der monologischen und dialogischen, harmonischen und konfliktartigen Situation.

4. *Die Haltung des lyrischen Dichters.* Hiemit wird ein allgemeiner charakterologischer Begriff auf die Dichtung angewandt. Der Dichter stellt sich vor die Gemeinschaft hin — daraus ergeben sich wieder polare Möglichkeiten: natürlichungesuchte Haltung oder Stilisierte, Pose. Eine zweite Variante: Selbstübergabe an die Gefühle, Selbstenthüllung auf der einen Seite, Klärung, Eindämmung der Affektivität, Verhüllung des Ich auf der anderen. Die daraus entspringenden Typen: personale Lyrik, Bekenntnislyrik; historisch entstandene Haltungen: die des nationalen „Barden“, des „Dichter-Propheten“, des Vates — zu revolutionären Zeiten des „Sturmvogel-Poeten“. Bemerkenswert ist der Hang des frühen Expressionismus zur brüderlichen, menschlich-unmittelbaren Ansprache.

Gestützt auf diese Begriffe schlägt Verfasser eine Revision der überlieferten lyrischen Gattungsbegriffe vor.

Juhász Béla

FODOR GERZSON ÉS CSOKONAI

Látszólag nagyon hálátlan feladat Fodor Gerzsonról, irodalmunk történetének e kis alakjáról írnom. Bizonyára nem is került volna sor e munka elvégzésére, ha a téma nem érintkezne több ponton is Csokonaival, a Csokonai-kutatás területeivel. A feldolgozás során aztán kiderült, hogy Fodor Gerzsonnak Csokonaitól független „saját irodalomtörténeti érdeme” is van, amit méltányos tudomásul vennünk. Ezúttal mégis elsősorban Csokonai-vonatkozásaira figyelünk. A téma és a vállalt feladat sajátossága azonban azt eredményezte, hogy a dolgozat meglehetősen szétagolt fejezetekből áll. Nem elég ugyanis Fodor Gerzson Csokonai-vonatkozásairól írni, válaszolni kell arra az elemi kérdésre is, hogy ki valójában ez az ember? Ezért először körülhatárolom Fodor jelentőségét, áttekintem irodalomtörténetírásunkban való szereplését, elsőrendű figyelemmel itt is Csokonaira; a második fejezet az említett „elemi kérdésre” válaszol Fodor életének, pályájának vázlatos rajzával; végül pedig előveszem a Csokonai-életművel való legkonkrétabb érintkezési pontját.

I.

Fodor Gerzson — akinek a nevét két állandó jelző díszíti: „Csokonai egykori tanára” és „az első magyar köztársasági mozgalom részese” — mellékszereplőként ugyan, de úgy látszik véglegesen helyet foglalt a magyar irodalom történetében. És ha már irodalomtörténetírásunkban ismételten felbukkan a neve, időszerű rámutatnunk: Fodort nem csupán az a szerencse fűzi az irodalomhoz, hogy két esztendőn át tanítója lehetett kora legnagyobb költőjének, otthagyva oktató-nevelő munkájának nyomait a 14—15 éves Csokonai serdülő lelkén, költői eszmélkedésén; szerzett közvetlenebb irodalmi érdemeket is. Már diákkorában a költő rangját biztosította magának. A debreceni Ref. Kollégium *Series*-ében¹ ott találjuk Fodor törzsadatai mellett a megtisztelő bejegyzést: „Poeta bonus”. Néhány emléke is fennmaradt költői munkásságának, elég ahhoz, hogy szentesíthessük a „jó verselő” rangot. Sőt, színműróként is elérte a korabeli — az iskoladráma stílusából még csak bontakozó — ismert, átlagos színvonalat. A köztársasági mozgalommal való kapcsolata révén viszont számontartja a történelemtudomány, de adalékkal szolgál a magyar pedagógiai gondolat fejlődéstörténete számára is, pl. nevelési tárgyú színműve révén². Nem csekélyek egyéb — még teljesen feldolgozatlan — művelődéstörténeti vonatkozásai sem.

Benda Kálmán érdeme, hogy történetírásunk lényegében tisztázta Fodor szerepét az első magyar köztársasági mozgalomban³. Az irodalommal kapcsolatos szerepére eddig csupán utalások történtek. Csokonaival kapcsolatban hűségesen emlegették a nevét, de sohasem került sor arra, hogy műveit is megnézzék. A múlt század második felében folyóiratok hasábjain fel-feltűnik még a neve⁴, majd pedig egy-két oldalas, vázlatos áttekintést nyújtanak életéről különböző főleg nagykorúsi kiadványok⁵. Ismerünk egy történeti elbeszélést is⁶, amely témájául választotta Fodornak a hazai jakobinusmozgalom felszámolásakor történt elfogatását, fogságát és szabadulását.

A Csokonai-életrajzoknak és monográfiáknak állandó szereplője Domby Mártontól Vargha Balázsig⁷. Csak sejtetik azonban azt a hatást, amelyet a tíz esztendővel fiatalabb tanítványra gyakorolhatott. Föltételezéseiket és következtetéseiket juttatják kifejezésre, éppen ezért a vélemények végletesen eltérnek egymástól.

Domby Márton, a kortárs (!) jelentősnek tartja Csokonaira nézve fiatal tanárai szerepét: „Ennyit mindazonáltal bizonyosan feltehetünk, hogy Budai Ferencnek és Ésaásnak, Fodor Gerzsonnak és Kovács Józsefnek (kik közül a két első magános, a két utolsó pedig a retorika és poétika iskolában közönséges tanítói voltak), *mester kezei alatt* (kiemelte J. B.) ez a plánta el nem csenevészett, és görbe vagy természet ellen való növéshez nem szoktatódott.”⁸

Toldy elismeri, hogy Csokonainak jeles tanítói voltak, de Kovács Józsefről már lesújtó a véleménye. Szerinte ő a „legvizenyősebb írója a debreceni iskolának”⁹. Fodort láthatólag magasabbra tartja, ismert Csokonairól szóló levelét¹⁰ egyetértőleg és igen bőven idézi, míg Kovács hasonló tárgyú visszaemlékezéséről¹¹ azt mondja, hogy „érdem felett hízelkedik magának”.¹² Haraszti Gyula viszont — nem méltatva figyelemre Csokonai saját nyilatkozatát sem¹³ — tanárait bántó lekicsinyléssel emlegeti.¹⁴ Toldynak Kovács Józsefről alkotott kedvezőtlen véleményét is túlhajtja, és kiterjeszti a többiekre. Az újabb Csokonai-irodalom¹⁵ Dombyhoz és magához a költőhöz tér vissza, igen tiszteletreméltó jelentőséget tulajdonítva a képzett és tehetséges, költői talentumú tanároknak. Anakreoni dalaihoz írt jegyzéseiben Csokonai hálásan emlékezik vissza tanítóira, mint olyanokra, akik jótékony irányítói voltak költői serdülésének. Ez a vallomás perdöntő: „... a poéták olvasására és megízlelésére s magára a poézisre való hajlandóságomnak jökori megértését tiszt. t. Kovács József körúsi prédikátor úrnak, mint közönséges tanítómnak, és nagy-nevezetű tudós Budai Ésaás eloquentprofesszor úrnak, mint magános oktatómnak köszönhetem...”¹⁶ A továbbiakban még Kazinczy Ferencnek és Földi Jánosnak rója le háláját, majd így összegez: „... amazok nélkül poéta nem lettem volna, ezek nélkül pedig túrható poéta...” Fodor nevét nem említi ugyan, de kézenfekvő a magyarázat, hiszen Kovács József volt tanítója a poétai klassziszban, alapvető irányítást ő nyújtott a költő szárnybontásához. E nyilatkozat jelentős Csokonai fiatal tanárainak a megítélése szempontjából.

A Csokonai-monográfiák mellett szerepel Fodor a Fazekas, Szentjóni és Kármán-biográfiákban is,¹⁷ valamint az újabb keletkezésű irodalomtörtétekekben.¹⁸ De ezekben is alig esik szó saját irodalmi munkásságáról. Pedig olyan műve is maradt fenn, amelynek föltétlenül magára kell vonnia a figyelmet. Gondolunk itt arra a *halotti búcsúztató versére*,¹⁹ amelyet Csokonai olyan alaposan kiaknázott, méltónak találván némi átdolgozással saját halotti versei közé iktatni. A tény maga nem egészen ismeretlen, mégis, ez ideig csupán egy kéziratban levő dolgozat

(Bata Imre: Csokonai és a kollégiumi hagyomány²⁰) foglalkozik úgy a kérdéssel, hogy a megfelelő szövegeket is összeveti.

Mit tartalmaznak az újabb magyar *irodalomtörténetek* Fodorra vonatkozó utalásai? Waldapfel József²¹ csupán Csokonai verselő szárnypróbálgatásaival kapcsolatban céloz a költő kedves tanáira, köztük Fodorra. A Bóka László—Pándi Pál szerkesztette „A magyar irodalom története 1849-ig” már túlmegegy a pusztá megemlítésén, hogy jelentősége lehet Csokonai költői indulása szempontjából néhány tanárának. „Azok a fiatal osztálytanítók, akiknek a keze alatt (Csokonai) verselni kezdett, nemcsak a tantervben szereplő klasszikus költői műveket tanították, hanem felhívták növendékeik figyelmét Bessenyeinek és követőinek új verseire is.”²²

E fiatal osztálytanítók egyike volt Fodor. A kollégiumi verselő hagyomány-nyal, amely példaképének Gyöngyösi Istvánt tekintette, igen korán leszámolt. Sőt: talán versíró gyakorlata első pillanatától kezdve, hiszen nem maradt utána egyetlen négyes rímű strofa sem. Bessenyei és követői új verseire nemcsak felhívta érdeklődő tanítványai figyelmét, hanem — ami talán még fontosabb — példát mutatott az új, mozgékonyabb, fordulatossabb, a gondolatot felszabadító versforma alkalmazására. Ebben a formában írta legtöbb halotti búcsúztató versét is. Fodor az elsők között választotta versformájául az új izlésnek megfelelőt.

Az ő példájának is szerepe lehetett abban, hogy Csokonai már első versgyakorlataitól kezdve előszeretettel alkalmazta a páros rímű tizenkettéseket, holott sokak számára még a 90-es években is Gyöngyösi a vitathatatlan tekintély. A megindult folyamatban persze csak részprobléma a négyes — kontra párosrím: áthatja a változás a költészet egész szellemét. Egyre több haladó gondolat tör be a versek világába, részesévé válva a felvilágosodás erjesztő munkájának. Sok vonatkozásban megteremti ez a kollégiumi verselés azokat a haladó gondolati elemeket, amelyeket majd Csokonai foglal szintézisbe, és fejleszt tovább, világnézetileg legjelentősebb verseiben. A magyar felvilágosodás már második szakaszánál tart a 80-as években,²³ az irodalomban is egyre szélesebb hullámokat ver. Tért hódít a Kollégiumban is, elsősorban a fiatalok legjobbjait nyeri meg, és éppen Csokonai személyében az egész magyar felvilágosodás legmagasabb színvonalú irodalmi kifejezőjét érleli.

Csokonai még a Kollégiumban él, amikor megírja legradikálisabb verseit. Az irodalomtörténet részéről az eddigieknél alaposabb figyelmet érdemel az a kollégiumi verselő hagyomány, amelyből ő, de Fazekas és mások is útravalójukat szedték.

Az idézett helyen azonban Fodor más szerepet is nyer. Csokonai „... Fodor Gerzsonától kaphatta az első ösztönzést a Kollégiumban uralkodó maradi vallásos szemlélet kritikájára”. Csokonai igen hamar feszegetni kezdte a kollégiumi életnek számára fölöttébb terhes vallási nyűgeit, és ehhez — ha nyíltan talán nem is — kaphatott bátorítást. Tudjuk, hogy pl. Kovács József mily megható értéssel és tapintattal bánt „az igen különös természetű” tanítvánnyal. Ha vallási vonatkozásban is számíthatott hasonló elnézésre, ami föltételezhető, az önmagában is bátorításszámba ment. Ebben a vonatkozásban azonban talán inkább Fodorra gondolhatunk, mint Kovácsra. Fodor későbbi magatartásának bizonyos anti-klerikális elemét ismerjük. (Lásd pl. a jakobinus mozgalom sajátos értelmezését, amelyről később részletesen beszámolunk.) Mindenesetre a költő — a város felvilágosult vezetőin kívül, mint pl. Domokos Lajos — csak fiatal tanárai magatartásából nyerhetett biztatást „különös” kérései megfogalmazásához,²⁴ amelyekben

félreérthetetlenül kifejezésre jutott viszolygása a sűrű vallási szertartások és a teológiai leckék iránt.

Fodor folyton érdeklődő szelleme a dolgok és jelenségek magyarázatát lényegében önmagukban és az összfüggések helyes felfogásában keresi. Megmutatkozik ez egyszer-egyszer még halotti búcsúztatóinak fejtegetéseiben is (*Jó ember képe...* c.). Megismeri a francia felvilágosodás eszméit, és ez jelentősen erősíti erendendő racionalista hajlamát. Amíg a haladó gondolkodás Magyarországon előfelé ível, ő is lépést tart vele. A börtön ugyan megviseli, pályája mégis csak két évtized múltán kanyarodik vissza az egyházhoz olyan mértékben, hogy elfogadja az ismételten felkínált lelkészi állást. Kollégiumi praeceptorkodása idején a haladó mozgalom erősödőben volt. Ebben a szellemben gyökerezett Fodor oktató-nevelői magatartása is. Magyarázataiban reális valóságismeret nyújtására törekedett, és ami akkor még egyáltalán nem volt magától értetődő: gondolkodni tanította diákjait, józanul, önállóan.

A felvilágosodás korabeli kollégiumi kéziratok gyűjtemény-irodalomban is találkozunk Fodor egyes műveivel, bár nem tartozik a legtöbbet másolt szerzők közé. Néhány műve nyomtatásban is megjelent, főleg halotti búcsúztatók, többnyire verses formában. Így tartották számon: külföldi egyetemeken tanult tudós professzor és költői talentumú búcsúztató verselő. Petrik²⁵ mindössze két ilyen művét ismeri, de Szinnyei²⁶ kibővíti a könyvészeti adatokat, ám még az övéi is nagyon hiányosak. Ádám – Joó²⁷, majd Ádám Gerzson²⁸ inkább a kézirati hagyaték terén adnak újat. A Fodor-hagyaték zöme ugyanis kézirat. Egy része elpusztult a második világháború során Nagykőrösön²⁹, ismeretünk így hézagosak maradtak. De a még hozzáférhető kéziratanyaga is nagy mennyiségű. Zöme (hat kötetbe gyűjtve) a budapesti Ráday-Könyvtár kéziratárában található.

II.

Fodor Gerzson nemesi családból származik, előneve: Nánási. Ám úgy van ő is, mint a felvilágosodás szellemének térhódítása nyomán egyre többen: nemességével nem sokat törődik, előnevét alig használja. Különösebben nem is pompázhatott volna, hiszen csak az armálisa volt meg, birtok nélkül.

Benkó Imre ezt írja: „A Nánási Fodor család Szabolcs vármegye régi nemesi családjai közé tartozik.”¹ Nem is volt olyan régi ez a nemesség, Fodor Miklós nyerte el, a vitéz katona, II. Ferdinánd császártól 1629-ben.² A címmel birtok alig járt, ha igen is, csekély. Még a következő nemzedék is katonáskodik, aztán egyre többször lelkészek tűnnek fel a családfán, nyugtalan szellemű, hányatott sorsú, küzdelmes életű, falusi kálvinista prédikátorok, kuruc magyarok. A család egyik oldalági tagjának, a kb. Gerzson nagypapjával egyidős Fodor János lelkésznek az élete például regénybe illő. Fennmaradt kitűnően megírt, ma is eleven olvasmányként ható önéletrajza, amelyet Hoffer Endre a múlt század második felében meg is jelentetett.³

A nyomorúságos körülmények közül csak alig kiemelkedő tehetséges. verseket is írogató Fodor János az osztálytársadalom megmerevült hierarchiájának hálóiba sűrűn belebotlott. Konfliktusokba keveredett az uralkodó osztály kisebb és nagyobb képviselőivel, az egyháziakkal is; nem alkudott, ha börtön fenyegette sem. Lázadó plebejusdüh kergette újabb és újabb küzdelmekbe. Szövetkezett ellenfelei a hatalom árnyékából mindig alányomják a magányos dühöngőt. Említett önéletrajzát 60. évén túl,⁴ övétől és mindenétől megfosztva,

a váradi börtönben írta 1754-ben, amikor „eretnkségeiért” a végső ítéletet várja. ügyével már a királynő is foglalkozott: talán az országból nem utasítják ki, kegyesen csupán a megyéből, persze papságától is megfosztva. Már régen eltiltották a prédikációtól, a szentírás-magyarázattól, mert a bibliából szinte forradalmi tanokat olvasott ki. Társtalanul vívott küzdelmeire visszagondolva keserűen állapítja meg: „... a főrendek avagy a földes urak és bírák bűnei ellen, igen kevesen vagyunk, akik mernénk szólnani.”⁴ A lelkész írja: „... az egész magyarországi anyaszentegyházat én mindenkor Ninivének tartottam, sőt Sodomának”.⁵

Annak a családi hagyománynak, amelynek a szelleme körülvette Fodor Gerzson, a legjelentősebb alakja bizonyára ez a Fodor János volt. Egy kicsit legendás is, még inkább keserves és hősi, elég ahhoz, hogy a gyermeki és ifjú képzeletet foglalkoztassa. Az ilyen jellemek és sorsok tanulságai beleivódnak a fiak és unokák tudatába, alakítólag hatnak a család szellemére. Így volt ez Fodoréknál is, hiszen Gerzson képzeletét nem csupán a legendás rokon foglalkoztathatta; saját édesapja csak némileg halványult mása Fodor Jánosnak. Minden forrás megemlíti Fodor Pál életéről, milyen viszontagságos volt.⁶ Gerzson apja művelt, eleven szellemű lelkész, nyugtalan és harcrakész ember. A debreceni Kollégiumban tanult, majd külföldön folytatta tanulmányait. Hazatérve, 1755-ben választották meg Derecske lelkészéül.⁷ Nyolc évig töltötte be itt egyházi hivatalát, 1763-ban itt született Gerzson. Ezután állomáshelyeivel térképet rajzolhatnánk be. Sűrűn kellett vándorbotot fognia, nem mintha a változatosságot kedvelte volna olyannyira, hanem bizonyára kényszerből.

Mária Terézia uralkodása idején fel-fellángolt a vallásüldözés. Így történt, hogy az egri káptalan birtokairól, Polgárról és Egyekről a hitükben sértett reformátusok felkerekedtek, elhagyták hajlékaikat, egy részük az „ecsegi határban szállt meg, körül árkolva magukat, deszkából templomot s patiesből házakat emelve”.⁸ Fodor Pál lett az egyeki számkivetett nép papja, kiköltözött a lágerbe, és ott szolgált két esztendeig. Nem az urak papja volt, hanem a népé. Rokona Fodor Jánosnak nemcsak a közös elődök, hanem az egyéniség és jellem, temperamentum és magatartás szerint is.

Fodor Pálból sem hiányzott az irodalmi érdeklődés. Munkásságának nyoma is maradt, ismerjük egy fordítását *Hübner Jánostól: Száz és négy válogatott históriák*... címmel. 1754-ben adta ki. Tankönyv szerepét töltötte be a mű, használták a protestáns iskolákban szerte az országban, meglepően sokáig. Még 1860-ban is újra nyomták, immár tizenhetedszer. Pedig száraz előadásmódja, nehézkes stílusa miatt nem lehetett igazán népszerű. Kazinczy pl. lesújtó iróniával emlékszik vissza rá.⁹

Gerzson Nánási Fodor Pál és Gönczy Zsuzsánna házasságából született, mint már jeleztük, 1763-ban. A feljegyzések békés természetű embernek mondják, de hű maradt a családi hagyományokhoz: kora leghaladóbb mozgalmához, a Martinovics-féle jakobinus-közársasági mozgalomhoz meglehetősen köze volt. Élete egy szakaszában ő is üldözötté vált. De alkatában az érzelmeik és indulatok kisebb szerepet játszanak, egyéniségének uralkodó jegye a józan megfontolás, a racionalizmus, a helyzettel való reális számvetés. Igaz, a börtön is figyelmeztette, hogy ne csupán vágyaival mérje a világot. Egyébként Fodor Gerzsonnak hiteles arcképe is fennmaradt: egy nagykorúsi professzorsága idején készült olajfestmény. Pontosabban: az arcképnek ma már csak fényképmásolatát ismerjük, az eredeti a nagykorúsi egyház tanácstermében függött, a második világháború alatt azonban elpusztult.¹⁰

Szülőhelyén, Derecskén kezdett el tanulni, apja vezetésével, majd a debreceni Református Kollégiumban folytatta tanulmányait. 1779. április 23-án, nem egészen 16 esztendőskorában irt alá az iskolai törvényeknek, ami az akadémiai tagozatba való lépését jelenti, tógás diák lett. Természetesen előzőleg már hosszú éveket töltött a Kollégiumban. *Háló Kovács József* nevét egy évvel korábban találjuk bejegyezve a *Series*-ben. Mint diáktársak tehetségre, érdeklődésre, tudós és költői hajlamra rokonok, hamar barátságot kötöttek. Kettejük pályája rendkívül sok hasonlósággal, szinte állandó párhuzamban futott halálukig.^{10/a}

Tanulmányi előmenetele kiváló. Tehetsége és szorgalma a diákközösségnek tekintélyre jutó, kiemelkedő tagjává teszi. 1780-ban ötödik a gráduson, két évvel később pedig harmadik. Ugyanebben az esztendőben Fazekas Mihály a harmincadik. Fodor „helyezésével” csak a Csokonaié vetekszik: 1789-ben, Fodor seniorsága idején hatodik, később egyet emelkedik.

Érdemeit a Kollégium elismerte, a maga módján jutalmazta is. A legmagasabb diáktisztségeket ruházták rá, és ezek nem holmi üres díszek voltak, hanem komoly kötelességekkel és ennek megfelelő hatalommal is jártak. Megbecsülését magatartásával és tanulmányi előmenetelével vívta ki, verselő hajlamával pedig fokozta. Ez utóbbi képesség igen fontos talentum a Kollégiumban, nemcsak azért, mert a költészet, a versírás állandóan szerepelt a tantervben, hanem: mert a város, sőt a messzi vidék is elvárta híres iskolájától, hogy kiemelkedő polgárai végtisztességén verses halotti búcsúztatót mondjanak a Kollégium diákjai vagy volt diákjai.

1781-ből maradt fenn Fodor első költői munkája. Csak tizenhét éves még, amikor jelentős fordítói teljesítményt nyújt. Kovács József is már praceptor korában elkezdte Vergilius Aeneisét fordítani. Az alkalmi költészet állandó dívatja mellett a Kollégiumban volt bizonyos hagyománya a műfordításnak is. Csokonai e tekintetben is kapott itt indítékokat. Fodor *Xenophon* kalandos szerelmi regényét ültette át görögből magyarra. 126 oldalas kis könyvben, közel 4000 verssorban. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őrzi¹¹ a kis kéziratot, amelynek címlapján ez olvasható: *Az Efézusi Xenofonnak az Efézusi Abrakomós és Anthia példás szereteteiről írt V. könyvei. . .* Az nem meglepő, hogy az ókorba nyúló céljaira alkalmas műért, legfeljebb az, hogy éppen görögből fordít. Tudjuk, hogy a túlzott és egyoldalú latinizmus nemcsak a modern nyelveket szorította ki majdnem teljesen az oktatásból, hanem a görögöt is. Fodor azonban kitűnően megtanult görögül, ezt nem csupán fordítása bizonyítja, hanem az is, hogy később maga is tanított görögöt. Meglepőbb, hogy szerelmi tárgyú művet választott. Úgy látszik, a Kollégium mereven puritán szelleme ekkorra enyhült annyit, hogy az ilyenfajta témák már nem szorultak pad alá.

Az *Ephesiaka*, azaz *Ephesosi történet* az egyik legismertebb antik regény műfajbéli társainál sokkal demokratikusabb jellegű, ahogy ezt Tronszkij is kiemeli.¹² Fordítása sok szempontból figyelmet érdemel, ebben a keretben azonban részletesen nem ismertethetjük.

Fodor Gerzson 1781-ben már jeles diákpóétának számított. A műfordításához csatolt dicsérő versek is nagy hírre emelkedett költőnek mondják, aki a kisebb és terjedelmesebb műfajokban egyaránt sikerrel szerepel. A következő években született műveiből azonban nem maradt fenn semmi. Első nyomtatásban is megjelent munkáját már mint contrascriba készítette 1788-ban, Baranyi Miklós. Debrecen egyik leggazdagabb és legtekintélyesebb férfiának elhunytá alkalmá-

ból,¹³ A halotti búcsúztató vers állandó műfaja volt Födornak, ez a darab azonban nem tartozik jelesebb alkotásai közé.

1787-től a legjelentősebb kollégiumi diáktisztségeket viseli. Ebben az évben mint publicus praeceptor átveszi annak az osztálynak a tanítását, amelynek Csokonai is tagja, 125-öd magával, és amelyet a poétai classisban Fodor szeretett jó barátja, Háló Kovács József tanított. A Fodoré a rétorok osztálya, szónoklat-tant és logikát tanít. Osztálytanító marad a következő tanévben is, akkor a filozófiai kurzust látja el. Szinnyei adatai szerint¹⁴ ebben a két esztendőben a görög nyelv praesese is volt.

A korabeli iskolát a latinizmus mellett a retorikus szellem jellemezte.¹⁵ A magyar közéleti műveltség mélységesen retorikussá vált, egyre jobban elszakadva a nemzeti többség kultúrájától. A felvilágosodás korának pedagógiáját ugyan egyre jobban áthatja a törekvés a hasznosság elvének érvényesítésére, de az utilitarisztikus tanok a gyakorlatban nálunk nehezen gyúrik maguk alá a retorikus, deákos művelődési eszményt. Ráadásul a diák magolásra kényszerül, nem a klasszikusok szellemében mélyed el, hanem a szabályok és kivételek tömegében. De: „Egy-egy műveltebb s elevebb elmejárású tanár ebben az időben is akad, aki a klasszikus szellemet bele tudja sugallni tanítványaiába” — írja Kornis,¹⁶ és példaként többek között éppen Csokonai fiatal tanáraitra, Fodorra és Kovács Józsefre hivatkozik. Kovácsról tudjuk, hogy Vergilius eposzát is úgy tanította, hogy a fontosabb jeleneteket eljártsszatta tanítványaival. Fodor is alkalmazhatott hasonló módszereket. Egy későbbi levelében¹⁷ beszámol arról, hogy a retorikai osztály vizsgáján Csokonai Seneca tragédiájából egy részletet oly eleven megjelenítéssel adott elő, hogy a jelenlevők szerint „az a geszticulatio már teátrumon is sok volna”.

Fodor különben is híve nemcsak az alkalmi dramatizálásnak, hanem — szemben a protestáns iskolák, különösen a debreceni Kollégium hivatalos irányával — az iskolai színjátszásnak is. Később maga is írt iskoladramát, el is játszatta tanítványaival. És míg a jezsuiták iskolai színjátékai többnyire csak a biztos fellépés és az ékes latin beszéd elsajátítását vagy a vallásos nevelés célját szolgálták, addig Fodor színművei társadalmilag is jelentős mondanivalójukkal és magyar nyelven akarnak hatni, nem csupán az ifjúságra, hanem a felnőtt nézőkre is.

A rétorok osztályában Hieronymus Freierusnak, a XVIII. század elején készült, de Debrecenben még 1777-ben is újra nyomtatott kompendiumát használták: *Oratoria in tabulas compendiaris reducta et ad usum iuventutis scholasticae accomodata*. Ebből tanította Fodor Csokonait is, akinek ismeretanyagába szervesen beépült Freier könyvének tartalma. Csokonainak verse is született ebből az élményanyagból. Zsoldos Jenő elfogadhatóan bizonyítja,¹⁸ hogy a *Zöld Ferencc* kezdetű, csak mostanában ismertté vált tréfás diák-köszöntő versének elemei „a Kollégium retorikai osztályának tanulmányi élményeiben gyökereznek”.¹⁹

1788-ban és a következő évben Fodor a kollégiumi Nagykönyvtár ifjúsági könyvtárosa tisztét is betöltötte, Sinai Miklós mellett, aki ez időben igazgatója a könyvtárnak. Mohó olvasókedve kielégítésének bőséges lehetősége nyílt meg ezzel, kedvére válogathatott a szépen fejlődő könyvtár anyagából, amelybe éppen ebben az időben egyre több új, haladó szellemű mű is bekerült. Már itt megismerhette a francia felvilágosodás néhány jelentős művét, de Locke, a felvilágosodás nagy angol előkészítőjének műveit is. Locke egyik könyvére, *A gyermek neveléséről* címűre egy későbbi művében is hivatkozik. Felvilágosult műveltségét már itt, a Kollégiumban megalapozhatta. Valószínűleg már ekkor

tanult franciául. Később, külföldi tanulmányútja során Genfben tökéletesíti francia nyelvtudását, de járt Párizsban is,²⁰ Rousseau egyik műve: az *Émil* pedig saját könyvtárában is megvolt.^{20a}

1788-ban *contrascriba*, a következő évben pedig senior, az ifjúság első számú vezetője, és már gyűjtögeti a külföldi tanulmányaihoz szükséges pénzt. Rövid ideig Érsemlyénben iskola-rektor, majd a művelt és nem szűknarkú Széki Teleki Sámuel gróf családjánál lesz házi nevelő, Budai Ézsaiással együtt.²¹ A Széki Teleki-család magas állami és egyházi tisztségeket töltött be, közeleti szereplésük hasonló a Rádayakéhoz. Tudomány- és művészetpártoló tevékenységük igen jelentős, iskolákat támogattak, alapítványokat tettek, tehetséges, de szegény sorsú diákok külföldi tanulmányait segítették. Biztosra vehető, hogy Fodor tanulmányútja költségeihez is hozzájárultak. A Teleki-családdal való kapcsolatát később is megtartotta. Ugyanis a dunamelléki egyházkerület főgondnoki tisztségét rendszerint a Telekiek töltötték be, legfeljebb a Rádayak váltották fel őket olykor. Így Fodor később, nagykőrösi éveiben hivatalosan is érintkezett velük. Polgár Mihály írja: „Különös szerencséjének vallotta (Fodor G.) egész életében azt, hogy dcák korában a méltóságos Széki Teleki grófi házzal közelebből megismerkedhetett...”²²

Pontos adatunk nincs arra, hogy mikor indult külföldi tanulmányútjára. Azonban még 1790-ben, legkésőbb 1791 elején megtörténhetett ez, és kb. két esztendő telt Genfben, több németországi egyetemen és Párizsban. Utóbbi helyen „alkalma volt az uralkodó szabad eszmékkel megismerkednie”.²³ Az életével foglalkozó későbbi feljegyzések majd mindegyike szoros kapcsolatba hozza párizsi tartózkodását Martinovicsék jakobinus mozgalmába való bekapcsolódásával.

Fodor pályakezdésének biográfiai szakasza a külföldi tanulmányúttal, 1792-vel lezárul. Mint 29 éves, érett, a kor legjobb színvonalán művelt és a haladó eszméket vállaló férfi érkezik haza. Egyénisége fejlődésének a pályájának emelkedő, a kiteljesedés felé haladó irányzata a köztársasági mozgalom bukásáig tart; utána, a sajnálatos nemzeti hanyatlással, a forradalom szellemének bukásával, a reakció félelmes, a haladó erőket gúzsba kötő előretörésével párhuzamosan, hanyatló tendenciára kényszerül. A nagyobb reményekre is feljogosító Fodor Gerzsonból csak kitűnő parasztvárosi professzor és igazgató, majd igen hasznosan működő tudós lelkész és egyházkerületi főjegyző lesz, akiben föl-fölbuzog az alkotókedv is, de sem az írói, sem a tudományos munkában nem tud igazán kiemelkedő eredményt elérni.

1792-ben megürült a jóhírű nagykőrösi iskola rektori állása. A debreceni születésű Medgyesi Pál professzort Háló Kovács József mellé lelkésszé választotta a nagykőrösi gyülekezet. A megüresedett rektor-professzori székbe meghívták a külföldön tanuló Fodor Gerzsont, aki el is fogadta az ajánlatot, hazatért. Polgár Mihály szuperintendens azt írja ezzel kapcsolatban, hogy „több helyekre hívatatván lelképásztornak, mind ezen hivataloknak eleibe tette a nagykőrösi professzorságra lett hívatatását, melyet elfogadván, lejött 1792. a nagykőrösi iskola tanítására, és e tanítást — melyre a természet szülte — 23-ik esztendeig csaknem hasonlíthatatlan szorgalmatossággal és sikerrel folytatta.”²⁴

A nagykőrösi iskola ugyan jóhírű volt, 1741-től folyvást a külföldi tanulmányutakról hazatérő férfiak közül választottak professzort,²⁵ maga a városka azonban nem kedvezett Fodor további fejlődésének. A XVIII. század végén lélekszámra a harmada volt Debrecennek, teljesen paraszti jellegű, még 1890-ben

is, Fodor odaköltözése után egy századdal, kereső lakosságának közel 94%-a földműves östermelő.^{25/1} Iskolájukra azonban készségesen áldoztak. Itt tanított a régi idők leghíresebb tankönyvszerzője: Losonczy István, az 1850-es években pedig Arany János is.

A véglegesen letelepülő Fodor hamarosan meg is nősül, Nagykőrös egyik régi és számottevő paraszti vagyonnal rendelkező családjából veszi feleségül 1794 nyarán Molnár Máriát. 1797-ben a 22 éves ifjú asszony meghal, Fodor mégis a családban marad, mert 1799-ben másodszer is megnősül, elhalt feleségének húgát, Sárát veszi nőül. Jómódba kerül. Fiát, ifjú Fodor Gerzsont majd Arany János, Szilágyi Sándor és a tanári testület más tagjai is szívesen látogatják, és mint földbirtokost emlegetik.²⁶ Első házasságából egy, a másodikból hat élő gyermek származott. Nevesebbek közöttük Pál és László. Az előbbi baranyai esperes lett, utóbbi pedig kiváló orvos.

Debreceni és külföldi tapasztalatai alapján igyekszik korszerűsíteni a nagykőrösi iskola életrendjét, oktató munkáját. Rektori és professzori magatartása egyaránt a felvilágosult humanista nevelőt állítja elénk. Az első években Fodor még egyetlen professzora az iskolának, az alsóbb osztályok tanításában négy praeceptor segíti. Csak 1808-ban alapítanak második tanszéket. Nagy szükség volt tehát Fodor sokoldalú műveltségére, másfelől viszont le is kötötte a sokirányú munka, nem specializálódhatott egy szakterületre.²⁷ Fennmaradt jegyzetei is híven mutatják termékeny sokoldalúságát. Készített részletes tantervet is. Fő sajátossága a racionális felfogás, az életszerű igények fokozott érvényesítése. Rövid és világosan fogalmazott, szemléltető anyaggal ellátott tankönyveket követel, egyik-másik megírására maga is vállalkozna. Minden módon igyekszik kiiktatni a tanításból a gépies mechanizmust, figyelmeztel: mindenekelőtt kedvet kell szereznie a tanítónak diákjaiban a tanuláshoz. A tantárgyak, tankönyvek kooperációjára is gondol.²⁸

Nagykőrös nyugodt egzisztenciát és megbecsülést nyújtott neki, ha pezsgő szellemi élettel nem vehette is körül. Tartott azonban valamelyes kapcsolatot Debrecennel is, tudunk egy levélváltásáról *Fazekas Mihállyal*,²⁹ de baráti kapcsolatok fűzték *Szentgyörggyi József*hez is, a híres orvoshoz, Hatvani tanítványához.³⁰ Kézirati hagyatékában fennmaradt levelezésének egy része, a hozzá írottakból közel félszáz. Ezek is bizonyítják, hogy nem szigetelődött el teljesen. Így talált rá igen hamar a szerveződő első magyar köztársasági mozgalom.

Ennek a szálai a *Hajnóczy* igazgatása alá tartozó csoporthoz kapcsolták. Hajnóczy szervezte be a mozgalomba *Szentjóni Szabó Lászlót*, aki viszont Fodort igyekezett bevonni a jakobinusok társaságába. A mozgalomba való végleges beszerzése a per anyaga szerint nem történt meg, de bizonyára már csak idő kérdése lett volna.

Martinovics 1794 májusában kezdett hozzá a titkos szervezkedéshez. A szervezkedés azonban három hónapig sem folyhatott, július 23-án Martinovics már fogoly. Szentjóni csak július elején került a mozgalomba. Kötelezettsége szerint két új tagot kellett szereznie, így növekedett lénszerűen a mozgalom. Fodorra gondolt elsősorban, akit már a debreceni Kollégiumból jól ismert, és akinek a munkáját folytatta mint magántitkár és nevelő Teleki Sámuel grófnál. Ismerte Fodor felvilágosult magatartását, haladó nézeteit. Július közepén már Nagykőrösre megy, egy ott élő rokonát látogatja meg, de nyomban nekilát Fodor beszerzésének is. Ismerteti vele a titkos társaságot, megmutatja neki a jelkét, és megígéri, hogy elküldi a kátékat is. Erre azonban a pöriratok szerint már nem kerülhetett sor, mert egy héttel később lecsapott a hatalom. Így Fodor beszerve-

zésél nem lehetett befejezettnek tekinteni, és csupán az a vád állhatott meg ellene, hogy tudott a szervezkedésről.³¹

Szentjóni látogatásakor Fodor még csak két éve professzor, és alig van túl az esküvőjén. Nem gondolhat arra, milyen veszély fenyegeti. Az első elfogatások hírére Szentjóni elégti titkos iratait, még költői műveit is.³² Azt reméli, hogy ezzel megelőzte a rá is leselkedő veszedelmet. Még Bécsbe is fölmegy tájékozódni. Visszatérve, szeptemberben ismét találkozik Fodorral, nem kerülvén el most sem Nagyköröst.³³ Tréfálkozik, nem érzi a félelmesen közeledő csapást. Pedig ekkor már Bécsben sokat tudnak róla, ismerik Hajnóczyval, Szentmarjaival és Laczkovicsal való kapcsolatát. Sőt, Hajnóczy vallomásából már Fodorról is tudnak. A letartóztatásokat azonban szélesebb körben még nem foganatosítják. A listán főnemesek is szerepelnek, ezért a mégoly elszánt hatalom is óvatosságra kényszerül.

December 11-én azonban rajtaütésszerűen valamennyi gyanúsítottat elfogják, Fodor Gerzsont is.³⁴ Börtönbe kerül *Szentjóni*, *Kazinczy* és *Verseghy* is. A vád képviselői kezdetben nemcsak azt tekintették biztosnak, hogy Fodort egészen beszervezték a mozgalomba, hanem azt is föltételezték, hogy ő tovább szötte a szervezkedés szárait. *Visnyi Jánost*, az iskola 19 éves tanulóját azzal a gyanúval tartóztatták le, hogy talán professzora révén ő is kapcsolatba került a jakobinusokkal.³⁵ Visnyit később szabadon bocsátották, nem tudtak rábizonyítani semmit, és ez nagy könnyebbséget jelentett Fodor pere szempontjából is.

A fiatal körösi professzor elfogatásának körülményeivel érdemes legalább röviden foglalkozni, mert fényt vet a városka korabeli közhangulatára és arra a ragaszkodásra is, amelyet tanáruk iránt a diákok és polgárok egyaránt tanúsítottak. A Kollégium diáksága december 11-én éjjel hírt kapott arról, hogy tanárukat le akarják tartóztatni. Azonnal akcióra határozták el magukat: botokkal, füstelyokkal felfegyverkezve rohantak Fodor házához, hogy akár erővel is megmentsék. Elkéstek: tanárukat már elvitték. Másnap megtudták, hogy még nem hureolták el Körösről. Nagyobb szervezkedésbe kezdenek kiszabadítására. Mivel a városban német katonaság állomásozik, bevonják tervük végrehajtásába a parasztokat is, akiknek németellenes hangulata ez időben gyakran igen harcias formát öltött. Mire azonban a tettig jutnának, Fodor már Budán van. De az egész város nyugalma fel van dülva, a felháborodásba forradalmi hangok vegyülnek, szidják a királyt, és dicsérik a franciákat.³⁶

December 27-én hallgatják ki először Fodort. Vallomása szerint tudott egy forradalmi célzatú titkos társaság megalakulásáról, amelynek éle azonban szerinte nem a nemesség vagy a király ellen irányult volna, hanem az egyházak ellen, a papi javak lefoglalására az adózó nép mérhetetlen terhein való könnyítés céljából. Vallomásában nyilvánvalóan érvényesül védekező magatartása, de még így is jellemző rá a mozgalomnak ilyen értelmezése. Maga Szentjóni is hasonlóan tájékoztathatta Fodort, hiszen írásbeli vallomásába belefoglalta, hogy mindenekelőtt a jobbágyság sorsának megváltoztatása érdekelte, és erre a célra az elveendő egyházi javakat gondolta felhasználhatónak.

1795. február 11-én készült el Fodor ellen a vádlevél, felségsértés és hűtlenség a tartalma. A tábla 23-án indítja meg a pert. Súlyosbító körülményként hozzák fel Fodor 1794. aug. 16-án tartott prédikációját, amelyben lényegében a társadalmi egyenlőség gondolatát fejtegette. Az ügyész veszedelmes eszmék terjesztését látta e beszédben. Fodor védőügyvédje a szabadkőműves *Szabó Sáróy Sámuel* volt, ő védte Őz Pált, Abaffyt, Laczkovicsot és a két Kazinczyt is.

Fodor már hat hónapja szenvedte a vizsgálati fogságot, amikor 1795. máj. 8-án sor került az ítélet kihirdetésére. Miután a bíróság 18 halálos ítéletet és 16 súlyos börtönbüntetést hozott, megengedhette magának, hogy néhány személyt felmentsen, közöttük Fodort is, akivel szemben annyi vádat tartottak fenn, hogy tudott a szervezkedésről, és elmulasztotta azt jelenteni. A királyi ügyész persze fellebbezett, és a Hétszemélyes Tábla már másnap, 9-én meghozta az újabb határozatot. Megváltoztatta a fölmentő ítéletet, bűnösnek mondta ki Fodort, noha elismerte: „tényleges bűnjele nincs”, de „az eddig szenvedett fogságot, neki a büntetésbe kell betudni”. Kiszabadulására május 20-án került sor.³⁷

A fogság igen megviselte Fodort, az erős szervezetű és testalkatú ember megtörve, megöszülve tért haza.³⁸ Állását sem foglalhatta el, eltiltották a tanítástól. *Vég Veresmarti Sámuel* szuperintendens azt írta *Ráday Gedeonnak*, hogy „Fodor Gerzson úr sok kárt okozott a nagykőrösi virágzó oskolának. Vallásunk is sérelmet szenvedett miatta.”³⁹ Ráday azonban másként ítélte meg a helyzetet. Ő volt az, aki Szentjóni halálos ítéletének megváltoztatását a nádornál kieszközölte, és Fodor ügyében is közbenjár, hogy tanári állását visszakaphassa, természetesen sikerrel. Ezzel — legalábbis külső eseményeiben — lezárult Fodor számára a jakobinus szervezkedés ügye. A „belső történések” síkján azonban minden élt tovább, élményeit nem törölte ki lelkéből.

Reménytelenül lehanyatlott a nemzeti-társadalmi haladás alig fölemelt lobogója. Elveszett a jobbság sorsa megváltoztatásának reménye, nemcsak a király és a nemesség, hanem a klérus is megerősítette hatalmát és birtokait. A forradalmi gondolat hosszantartó apátia idején Fodor is leszámol merészebb elképzeléseivel, de látja a társadalom bajait, ellentmondásait. És ha olykor illuzorikusak is elgondolásai, folyton eszméket szó a társadalmi állapotok megjobbítására (lásd alább pl. a *Jó ember képe*... c. búcsúztatóját).

Belefeledt a tanári munkába, hogy megszerezze környezete és felettesei teljes megbecsülését. Politikai gondolatait moralista koncepciókba foglalja. A szabadság követő évekből nem maradt fenn számottevő írói munkája, a XIX. század első éveiből azonban már több is. Tankönyveket helyettesítő jegyzeteket, kompendiumokat készít. Egy latin nyelvű jegyzetkötetét, 1800-ból, a Széchényi Könyvtár őrzi.⁴⁰ A következő években pedig több, nyomtatásban is megjelent halotti búcsúztatót írt, amelyeknek az önkifejezés szempontjából is van jelentőségük, mert Fodor sohasem korlátozta mondanivalóját a „tulajdonképpen tárgyra”.

Az 1801-ben keletkezett *Halotti vigasztaló beszéd*... még a műfaj szokványosabb darabjai közé tartozik.⁴¹ A 28 oldalas könyvecskének első fele próza, a második vers. Bőbeszédűség és antikizáló stílus jellemzi, folyton a „pogány” ókor költőit, tudósait és nagy történelmi egyéniségeit emlegeti, a temetés egyházi szertartásába meglepően világias szellemet lop be.

Két évvel később írta a *Jó ember képe*... c. búcsúztatót, Nyáregyházi Nyári Lajos, Nagykőrös főhírája temetésére.⁴² Értekező prózában írott 32 oldalas mű, benne meglepő bátorsággal feszíti szét a halotti búcsúztató zárt kereteit. Az eszményi ember típusát keresi. A „jó ember” a közösség szolgálatának él. „Nem szabadíthatnak fel a közönséges terhek viselése alól senkit az ő Eleinek érdemei, amelyeknél fogva, úgymond, nem ő adós többé a közönségnek, hanem inkább az önéki...” Ez a polgári szemlélet alapján megfogalmazott figyelmeztetés a rendi jogaikhoz mereven ragaszkodó nemceseknek szól. *Trajánusnak* ilyen szavakat ad a szájára: „úgy fogok... uralkodni, amint kíván-

nám, ha jobbágy volnék, hogy a császár uralkodjon”. A plebejus-polgári szemlélet mellett naiv-idealista moralizálás jellemzi a művet: a társadalomban tapasztalható hajokat, igazságtalanságokat, ellentmondásokat úgy szüntethetjük meg szerinte, ha jó embereket nevelünk, a jó emberek társadalmát alakítjuk ki. Az ehhez hasonló, a megoldásokat morális úton kereső nézetek gyakoriak voltak ebben a korban, különösen 1795 óta.⁴³ Fodor más műveiben is találunk hasonló eszméket, pl. az *Emlékezet oszlopköve...* c., kéziratban fennmaradt búcsúztatójában. Zsigray Julianna halálára írta, így alkalmat nyílik arról is értekezni, hogy milyenek kell lennie a nőnek. Nőeszménye szemben áll a modern újmódi dámmával, a divathölgygel; egyszerűség és természetesség jellemzi a viselkedésben, gondolkodásban, ízlésben, a tiszta erkölcs és a családiasság.⁴⁴

Az utóbbi problémával teli van a századvégi magyar irodalom, íróink és költőink általában támadják a cifrázkodó és rendszerint ingatag erkölcsű dámmákat, és nem feltétlenül a maradi gazdasszonyt dicsérik. Kibontakozóban van a polgárasszony ideálja, aki tájékozottabb a világban, érdeklődik a kultúra iránt, látóköre túlnő a konyhán és a gazdaságon, de mentes a hiú cifrázkodástól, az idegenmajmolástól. Ez a probléma adja témáját Fodor *Módi* c. színművének.

A színmű tárgyát illetően rokona *Kármán József* hasonló című kis szatírjának. *Benkő Kálmán* adatai szerint be is mutatták,⁴⁵ de támogatja ezt az a tény is, hogy nemrég korabeli kéziratosa másolata került elő Debrecenben.⁴⁶ *Abafi Lajos* közleménye szerint egy példányát a Nemzeti Színház kéziratára is őrzi.⁴⁷ Az eredeti példány is fennmaradt, Fodor saját kézírásával, ennek még *Szerencsés executio* volt a címe. Úgy lett belőle, mondanivalója alapján, *Módi*, ahogy pl. Bessenyei *Philosophusát* legjobb alakjáról Pontyinak keréskerttették át, Csokonai *Culturáját* pedig Pofóknak.

A *Módi* valószínűleg 1802-ben keletkezett. A darab középpontjába két szembeállított család kerül, Faludiék és Városdiék. Faludiék a „romlatlan” paraszt típusai, Városdiék ellenben a módi-hőbortnak élnek, eladósodtak, tönkrementek, demoralizálódtak. A mondanivaló kialakításán rousseau-i hatás is érződik, noha ez a mondanivaló nem merül ki a dolgozó, egészséges szemléletű, „romlatlan” paraszt dicséretében. Fontos szereplője a vígjátéknak a borbélylegény, Figaró távoli rokona, aki azonban nem csupán mesebonyolító szerepre alkalmas, hanem arra is, hogy bírálja Faludiékban az elmaradottságot, különösen a fiúban a naiv tudatlanságot. Így a mű végső kicsengése egészen progresszív lenne, csak éppen művi gyengeségei, kezdetleges hibái miatt nem tud igazán hatékonyvá válni. Arra mégis alkalmas lehetett, hogy a korabeli nézőket jóízű mosolyra fakassza, és a nevelés is azoknak a típusoknak a kárára csattant fel, amelyek arra a valóságban is nagyon rászolgáltak.

1803-ban Fodor újabb háromfelvonásos vígjátékot írt, nevelési tárgyú iskoladramát, amelynek két kéziratosa is fennmaradt. Az első 1807-ből, *A Jó Nevelés Hármias Kis Tüköre* címmel.⁴⁸ Utolsó lapján feljegyzés közli, hogy a színművet a szerző el is jótámasztotta tanítványjaival, sok külföldi^{48/a} és nagykorúsi néző előtt. A második kéziratot maga Fodor készítette 1821-ben.⁴⁹ Ennek *A Kemény és Lány Nevelésről íratott Játék* a címe.

Két családot állít szembe egymással, amelyek két szélsőséges nevelési elvet képviselnek. Az egyik a túlzott szigor, a merev, formális nevelést, a másik pedig a korlátlan engedékenységet. Mindkét felfogás kudarcot vall. A két véget között keresi a maga nevelési ideálját, amelyet teljesen *Locke* szellemében alakít ki, hivatkozik is rá a műben. Mély humanizmus jellemzi pedagógiai

elfogását, hangsúlyozza, hogy szeretettel kell közelednünk a gyermekhez, megnyerni bizalmát; a nevelő magatartása célszerű legyen, természetes, de határozott is. Egyéb pedagógiai vonatkozású jegyzeteiben, írásaiban is ebből a felfogásból indul ki, nemcsak tanári, hanem igazgatói tevékenységét is ez a szellem határozta meg.

A vígjáték különben valamivel fejlettebb technikával készült, mint az előző, szellemesebbek, pergőbbek a párbeszédnek, de a felfogás és a kidolgozás jellege azonos. Jellemábrázolásába egyéni színeket is tud vinni, figurái mégis szimpla képletek: csupán illusztrációi adott elveknek. Míg az alapeszme kialakításában Locke-ra és saját gazdag tapasztalataira épít, addig a kivitelezésben felhasználja az antik komédiák ismert hagyományait, többek között *Terentius A* testvérek c. vígjátékával is tart távoli rokonságot.⁵⁰

Egyre több elismerést szerezve magának, végzi oktatói, nevelői és igazgatói teendőit. Nem vetik szemére többé jakobinus múltját, igaz: nem is ad rá újabb okot. Sokirányú munkát végez ezután is, tudományos és írói tervek egyaránt foglalkoztatják. De szinte minden idejét és energiáját leköti az iskola, noha 1808-ban végre második professzort neveznek ki mellé, megoszthatja ezután a feladatokat.⁵¹ Eddig azonban középfokon minden tárgyat egyedül tanított, és ez akkor is terhes feladat volt, ha tanítványainak a száma ritkán haladta meg a félszázat.

A századforduló éveiben a magyar nemesség folyamatosan támogatta Ausztriát a francia forradalom, illetve Napóleon ellen viselt háborúiban. Az első nemesi fölkelések hazafiaskodó hangulata még jelentős költőinket is versekre ihlette, *Berzenyi* az 1797-es és az 1805-ös felkelést is ódai hangon üdvözli. 1809-ben azonban már ő is hallgat, és egyetlen jelentős költőnk sem akad, akiből lelkes szót csalna ki az utolsó inzurrekcióra való készülődés. Csak *Kisfaludy Sándor* azonosítja magát teljesen a hadrakelt nemességgel, és a kisebb költők, verselők visszhangozzák a hazafias szövegeket.⁵² Nem tudni, milyen körülmények hatására, de közéjük kerül Fodor is. Eleget téve egy felszólításnak, 1809 áprilisában megírja *Hazafiúi látás-át*, 276 sornyi verses biztatását a nemességhez, amelyben félreteszi korábbi társadalomszemléletét, a nemesség ügyét nemzeti ügyként kezeli, és tökéletesen lojális Bécs és a király iránt. Ő sem veszi észre, hogy Napóleon csak a Habsburgokat és legfeljebb a „nemesi szabadságot” veszélyezteteti; esetleges győzelme a polgári fejlődésre aligha lett volna kedvezőtlen hatással.

Amikor 1792-ben hazatért külföldi tanulmányújáról, több helyre is hívták lelkésznek, de akkor inkább a tanári pályát választotta. Most különféle, előbb kisebb, majd egyre jelentősebb egyházi tisztségekre választják meg. A tanári és a lelkészi munka persze nem állott messze egymástól sem a debreceni Kollégiumban, sem a partikulákon. Nagykőrösön pedig folyvást régi jó barátai töltötték be a prédikatori tiszteket. Mint halotti beszédek és búcsúztatók hírcs írója is állandóan együttműködött a lelkészekkel. Ilyen irányú eredményes működése és „Tanítási által szerzett különös érdemei az egyházi előljáróság által is megemertetvén, elsőben ugyan a papi szent hivatalra szándékozók megvizsgálójának (Censornak) és egyházkerületi tanácsbírónak kineveztetett: majd 1814-ben egyházkerületi főjegyzőnek az elclésiák szavazati által elválasztott...”⁵³ Már csak egy lépést kellett megtennie, a következő évben meg is tette: otthagyta az iskolát, 1815-ben másodlelkész lett, majd *Medgyesi Pál* halála után, 1826-ban Nagykőrös város első lelkésze.

1815-ben ismét készített nevezetes, nyomtatásban is megjelent halotti búcsúztatót a tudós hírű *Cseh Szombati József* orvos temetésére.⁵⁴ A verses betétekkel megtűzdelt prózai munka tulajdonképpen értekezés, amelyben azt fejtegeti, milyen a jó orvos. Hadakozik a közhittel, amely a gyógyításban túl nagy szerepet tulajdonít a szerencsének. Bizonyítja, hogy a gyógyulásban nem lehet szerepe semmiféle csodás erőnek, hanem az az orvos „tudományának, talantomának, tapasztalásának szűkségeképpen való következése...” Hangoztatja a ma is korszerű elvet: az orvosnak nemcsak a gyógyítás, hanem a betegség megelőzése is feladata: hasson úgy tanácsaival, hogy „az egészséges meg ne betegedjék”. Szociális érzékenysége is a régi erővel nyilatkozik meg: az orvosnak kötelessége a szegényt ingyen is gyógyítani, hiszen a szegény élete még becsesebb, mint a gazdagé, „mivel az ő élete az övéinek élalma, míg a gazdag a maga háza népcét halálával is hagyhatja jó állapotban”.

Őt magát is foglalkoztatta a betegségek megelőzésének a gondolata, érezte a probléma óriási társadalmi jelentőségét. Átdolgozta Zsoldos János *Diaeteticá*-ját, és hogy népszerűbb, behízelgőbb formát adjon neki, engedve a kordivatnak is, megverselte az egészet; 1816-ban készült el vele, két évvel később pedig meg is jelent a 126 oldalas könyvecske.⁵⁵ Fő elve a józan okosság, amelyre mindig hivatkozik. Az *egészség fenntartásáról való rendszabások* címet adja művének, és tanulságos „rendszabásai” felölelik a tisztálkodás, az étkezés, a ruházkodás, a lakás problémáit, külön figyelmet szentel a mozgás, a munka szerepének. Feljegyzése szerint 21 nap alatt írta — egyéb dolgai mellett — a több mint két és félezer verssort, páros rímű felező tizenkettekésben. Nemesak jól pergő ritmussal és lehetőleg kétszótagú tiszta rímekkel ékesítette a prózai sorokat, hanem többnyire igen ötletesen felelt meg nyelvilag is feladatának.

Ugyanebben az időben — *Pálóczy Horváth Ádámmal* váltott egyik levele tanúsága szerint — anyagot gyűjtött olyan magyar írói lexikonhoz, amely könyvészeti adatokat, esetleg életrajzokat is tartalmazott volna.⁵⁶ Korábban a nagykorösi iskola történetén dolgozott,⁵⁷ de tudós hírét *Fazekas Mihály* is számontartotta. Neki küldte el 1826-ban baráti kritikára egy csillagászati tanulmányát. Fodort fűvészkedése és csillagászkodása „competens bírójának” tartja, javaslatai alapján szívesen átdolgozza munkáját. Azt írja Fazekas, hogy kisdíák kora óta ismeri Fodort; éles, határozott benyomást hagyott emlékezetében: „ha jó festő volnék, most is le tudnám rajzolni akkori már nagyokat ígéro minden vonásait”.⁵⁸

Már említettük, hogy a legkülönfélébb tantárgyakból állított össze a maga használatára tankönyvet, és felajánlotta kinyomtatásra való elkészítésüket is. Bizonyára jelentős fordítói munkát is végzett, legalábbis erre enged következtetni az a néhány följegyzés, amely arról vall, hogy magyarra ültette át *Bredow* egy történeti munkáját, *Walther* természetről szóló értekezését,⁵⁹ valamint *Funke* fizikáját. Az utóbbi munka elvégzésével *Péchy Imre* bízta meg.⁶⁰

1830 őszén eltemette, elbúcsúztatta 53 év óta szakadatlanul szeretett jó barátját, *Háló Kovács Józsefet*. *Barátság és emberi szeretet tüköre* a címe ennek a munkának, tudomásunk szerint ez Fodor utolsó halotti búcsúztatója. Közben már maga is betegségre panaszskodik olykor, de töretlenül végzi munkáját, nem lankad energiája és kedve. Amikor Kecskemét és Nagykorös között versengés alakul ki, hogy melyik város kapja a Dunamelléki Egyházkerület főiskolájának vagy kollégiumának a szervezési jogát, Fodor is bekapcsolódik a küzdelembe, energikusan képviseli városának ambícióit.⁶¹ A nyertes egyébként

Kecskemét lett, de Nagykőrös is elérte valóján: gimnáziumát liceumi rangra emelték.

Lelkészi munkáját ugyanolyan lelkiismeretesen, közbecsülést elnyerve végezte, mint korábban tanári feladatait. Hűsz esztendő telt el egyházi hivatalában „a körösi nép előtt igen nagy kedvességgel”. Szolgálatát halála előtt csak néhány nappal szakította félbe. „Kévs napokig tartott erőtlenedése után, mely alatt szokott vidámságát annyira megtartotta, hogy halála közelségét a körülötte levők még nem is gyanítanak — elnyugodott febr. 6-án 1835-ben, hetvenkettő évi esztendőskorában.”⁶²

Nem hagyott maga után örökre nevezetes monumentumot, de a halál tevékeny és hasznos, az utókor emlékeztetőre is méltó életet zárt le.

III.

Fodor és Csokonai kapcsolatának van egy sajátosan konkrét területe is, amelyet érdemes külön és tüzetesen vizsgálni. Utaltunk már rá, hogy maradt Fodornak egy halotti búcsúztató verse, amelyet megfelelő átdolgozás után Csokonai a maga, halotti versekből összeállított gyűjteményébe iktatott. Ideje elvégezni a szövegek összevetését, és talán indokolt Fodor művét is közreadni, hiszen egyetlen kézíratos másolati példányban maradt fenn.

Fodor és Csokonai kapcsolatának részletes történetét adatok hiányában nem lehet bemutatni. *Marton József*, bécsi egyetemi tanár Csokonai halála után felkérte a költő egykori tanárait: írják le mindazt, amire Csokonai tanulóéveivel kapcsolatban emlékeznek. Fodor válasza meglehetősen kevés anyagot tartalmaz. Dicséri a költőnek a latin nyelv ismeretében való kiváló haladását, a tanítási anyagon messze túlterjedő érdeklődését, „elméjének elevenségét és szembetűnő teátrális képességeit”.¹ A levél olvasása azt a benyomást kelti, hogy Fodornak Debrecenből való távozása után nem maradt kapcsolata a fiatal költővel. Egyébként sincs semmilyen adatunk, amelyből az ellenkezőjére következtethetnénk.

*Révész Ferenc*² sajnálja, hogy Csokonainak később megszakadt a kapcsolata Fodorral, akinek a révén pedig a köztársasági mozgalomba is bekerülhetett volna. Az előző fejezetben elmondottak után csak azt tehetjük ehhez, hogy Fodor nem próbált senkit beszervezni, nem lett volna ideje és módja ezt Csokonaival sem megtenni. Valószínű azonban: csak idő kérdése volt, hogy a szervezkedés gyorsan növekvő láncsorainak egyike Csokonait is magába kapcsolja.

Fodornak mint tanárnak Csokonaira gyakorolt hatását az előző fejezetekben már érintettük, további adatok nem állnak rendelkezésünkre. Újra csak költői tevékenységük érintkezési pontjának bemutatásával nyújthatunk.

Csokonai *halotti versei* közül a Toldy számozása szerinti 4. és 7. szövegének forrása Fodor Gerzson 1789-ben készített, *Fráter Sófia Kis Asszony Utolsó Tisztségére...* c. búcsúztatója. Fodor verse a debreceni Ref. Kollégium Csokonai korabeli versek, *búcsúztatók* c. kézíratos kötetében maradt fenn.³

Toldy ismert Csokonai-kiadásában elkészítette a versek lajstromát is. Az alkalmi darabok között 85. sorszám alatt közli a *Szomorú halotti versek* jegyzékét, amely 11 verset tartalmaz. A közlés a Magyar Tudományos Akadémia 28. sz. kéziratkötetéből származik. E kötet előtáblájának belső lapján ott a bejegyzés: „Csokonai keze írásai”. Ez még nem perdöntő a szerzőség kérdésében, de Toldy a halotti versek minden darabját Csokonaiénak hitte. Ami-

kor elkészült a *Harsányi—Gulyás-féle* első kritikai szándékú kiadás, a szerkesztők már tudtak Fodor verséről, ezért a 4-es számú, *„Szomorú hallgatók... kezdetű* búcsúztatót nem is közlik. Elmulasztották azonban a részletes egybevetést, s így azt a hiedelmet táplálják, mintha Csokonai pusztán másolt volna. Csokonainak azért van némi köze ehhez a 4-es számú búcsúztatóhoz is. Igaz ugyan, hogy a nagy terjedelmű, 220 soros versnek *egyellen eredeti Csokonai-sora sincs*, de a szövegen módosításokat, javításokat végez, és ez természetesen előnyére válik az eredetinek. Összevonja, tömöríti forrását, a kompozíciót célratörőbbé teszi. Csokonai e versének a terjedelme kb. a fele a Fodorénak. Húzásai, kihagyásai azonban nem azt jelentik, hogy az elhagyott szöveget minden esetben értéktelennek tartaná. Bizonyítja ezt az, hogy a fel nem használt részeket egy újabb búcsúztató alapjának teszi meg, ezt használja fel a 7-es számú halotti vers megírásához. A 7-es számút Gulyásék sem vették kellően gyanúba. Közölték, noha azt is megengedték, hogy bármelyik halotti vers szerzősége kétes lehet. A 7-es búcsúztató szövegében *Bata Imre* ismerte fel először a Fodortól származó sorokat.⁴ A *Franklin-féle* Csokonai-kiadás a *Harsányi—Gulyás-féle* szerint jár el, *Vargha Balázs* új kétkötetes Csokonaija azonban ismét tartalmazza mindegyik halotti verset, köztük a Fodortól származót is, anélkül, hogy a szerzőség problémájára utalna. (Csak a II. k. 610. lapja tartalmaz általános utalást.)

A búcsúztatók általában jelentős terjedelműek, a Fodoré is közel 500 verssor. Megírásukra rendszerint csekély idő áll rendelkezésre, többnyire iparosmunkát kénytelen végezni a poéta, vagy „félkész” anyagokat felhasználni. Ebben a műfajban az eredetiség sem szigorú követelmény, sűrűn előfordulnak átvételek. A partikulákba kimenő iljú tanárok és falura kerülő fiatal papok nemegyszer összemásolt gyűjteményes kötetecskével vágnak neki a hivatásnak, biztosítván magukat legalább néhány alapszöveggel, amelyeket aztán a fölmerülő alkalmakkor a szükségnek megfelelően variálnak. Nem lehetetlen, hogy Csokonai is hasonló célból állította össze a maga 11 darabból álló gyűjteményét, és kompilált ő is, mint mások. Hiszen nemcsak az említett két búcsúztatóról lehet ezt kimutatni, más halotti verseiben is számos idegen sor található, pl. *Sárvári Páltól*.⁵

1789 márciusában, Fráter Zsófia temetésére készített halotti verse írásakor Fodor már 26 éves öregdiákja a Kollégiumnak. A *filozófáló alkalmi vers* a műfaj biztos és gyakorlott művelőjét mutatja, aki képes felhasználni az alkalmat és az adott keretet arra, hogy az őt leginkább foglalkoztató alapvető kérdésekről beszéljen, és csak másodsorban tekintse a tulajdonképpeni búcsúztatás feladatát. Mielőtt azonban Fodor művének taglalásába kezdenénk, és összevetnénk a Csokonaiéval, lássuk a szöveget egész terjedelmében:

Fráter Sofia Kis Aszszony' Utolsó Tisztességére
1789. d. 22. Martii. Composuit et recit.
Gerson Fodor

Szomorú Halgatók! gyászos Keresztények!
Élők, de halandók, mind tserép edények!
Mi mind kik ez gyászos Uri Házhoz gyűlünk,
Mi mondom mindnyájján halálhoz készülünk:
Mint hogy hát két Urnak nem lehet szolgálnunk
Szükség az életet gyomorból utálnunk.

Azért ne halaszszuk vessük ezen pontban
Az élet 's e' Világ pondusait fontban
Mit nyom? minden kintsét hányuk fel a' latban
10 Hogy ezt a' Világot hozzuk utálatban.
Csak hogy Ti magamat meg ne utáljatok
Mig az utálatról szavamra halgattok.
Még pedig öregek nem szóllok hozzátok
A' kik már a' fejér Zászlót hordozzátok,
15 Nem szükség ezt nékem néktek commendálni
A' kiket e' Világ elkezdett utálni,
Könnyen nem szeret az a' kit nem szeretnek
Utál mindent a' kit mindenek megvetnek.
Ti Világ fíjail a' kiknek Anyátok
20 E' Világ, és ennek emlőit szopjátok
Ti áljatok elő Ifjak! és lássátok
Hogy néktek is ez a Világ mostohátok.
Páltza gyűlölője váljon Nagy Sándorból
Páris utálja meg Helénát gyomorból.
25 Nem tzelom az Isten kezeit gunnyolni
Nemes alkotmányit rútúl ótsárolni
Mómussal nem kötök gántsot munkájában
Isteni hatalma tágas piatzában
Mert ha innen minden részét nézzük körül
30 Tarthatjuk Teremtőt mutató Tükörül
Az éjj és a' napok a' Reggel 's az estve
Mind ezekben az Ur képe van lefestve.
De ha öszvevetjük ezt a' más Világgal
E romlandót amaz örök bölđogsággal
35 Nem sértjük meg azzal azt a' Tökéletest
Ha azt mondjuk hogy ez árnyék, amaz a' test
Ha ennek sebeit azért lefedezzük
Szerelmét szivünkéből hogy így levetkezzük
Én is azért a'melly hibákat találok
40 Azok közzül kettőt 's hármát elszámállok.
Elmémben sokféle gondolatok jönnek
De ezt azok közzül választom elsőnek
Ezt, hogy itt a' gonosz a' jóval határos
Egy dolog egyszersmind jó, rossz, hasznos, káros.
45 Számptalan Tanúkat állíthatnék erre
Áradhatna özön példáknak tengere
De a' méjj titkokba magam' nem botsátom
A' négy Elementum elég leszsz úgy látom
Ha ez a' Világban igaz e' négy részre
50 Helyesen ítéltetsz rólok az egészre.
Mi lehet hasznosabb az élő embernek
Mint a' pára melyet nevezünk *Aérnek*?
Mert ugyan miben áll az ember élete?
Csak ebben hogy ki 's bé járhat lehellete.
35 Zárd el bár egynéhány minutáig tőle
Az Aért; már lelkét kinyomod belőle.

Sok más hasznairól most többet nem szólok
 Természet' buvári ti irjatok rólokí
 60 Hogy a' szárazságban meghasatlt mezőket
 Részegítő 's által áztató felböket
 Hogy mondom az esső kutfejét e' tartya
 Így mintegy a' függő patakoknak partya,
 Hogy nem más egyedül tsak ennek mozgása
 A' hevet mérséklő szelek' fuvallása.
 65 De már hát Te édes Anya, Aér soha
 Nem vagy é ellenünk kikelő mostoha?
 Sőt inkább Te olyan tsuda szokást tartaszsz
 Hogy magad ölod meg a' kiket feltartaszsz
 A' megbüzhödt Aér maga olyan Pestis
 70 A' melly eltemeti az egésségest is
 Spiont fogadunk be ha téged beszivunk
 Ellenséget magunk magunk ellen hívunk.
 Te benned gyulnak fel a' Tüz-villámások
 Azok a' hiuzt is vakító lámpások
 75 Te tsinálsz hegyeket reszkettető dörgést
 Minden réz ágyukat felyülható zörgést
 Te vagy az égi tüz' a' mennykő' kováttsa
 Melly mind a' Teremtő haragja tolmáttsa
 Másik Elementum a' Tüz, hasznos és árt,
 80 Ha itt használ, amott ejt majd hasonló kárt
 A' Tüz viszi végben a' hartz nagyobb részit
 E' gyujtya fel a' port, kardot, ágyút készit.
 A' drága kintsekkel tölt Tárház a' Bánya
 Az arany 's az ezüst a' szivek' bálványa
 85 E' nélkül nem lehet; bányász ebbe rakja
 Aranyát, hogy töle el váljon salakja.
 De bár e' Világnak ez illy sok hasznot hajt,
 Melly sokszor majd többször hágy maga után jajt!
 90 Én halgatok, a' sok porrá égett Trója,
 Elszéledett hamva, gyalázatját szólja.
 Halgatok, le tudnám irni ha kellene
 A' Tüzet igazán; de tsak most ellene
 Ti váljatok tüzet okádó hegyekké
 Kiket egy órai tűz tett szegényekké.
 95 A' Föld a' harmadik az olly dolgok között
 Mellyekben a' haszon, 's kár özve ütközött,
 E' szült mindent, 's ennek megtartó kcebele
 Sok ezer meg ezer embert meg nevele
 100 Ez ád munka nélkül gyümölcstöt eleget
 Ugyhogý sok megéri véle, több veszteget
 Ha költson adsz ennek magot, olly szapora,
 Hogy az emberek közt nintsen jobb usora
 Ád a' mi szükséges 's mulhatatlan éppen .
 Gyönyörködtetést is ád rá szerzésképpen
 5 Czilrázza a' mezöt szagos virágokkal
 Győzeti Salamont a' Liliomokkal.

- De jajj kigyó lappang itt is a' fü alatt
 Mércggel van kenve majd mindenik falat.
 Ugyan azon földönn métejek is nőnek
 10 Mellyből édes gyökér 's Orvos füvek jönnek.
 Végre negyediknek számlálom a *Vízet*
 Ez is ha most használ, másszor viszsza fizet
 Miólta az ember fejét rá vetette
 15 Hogy éltét egy két szál deszkára ültette
 Miólta a' vizenn járkál 's Uralkodik
 A' Világ mind inkább 's inkább gazdagodik
 Az Indusi *Ganges*, az Anglus *Tamesis*
 Ugyan azon hajót köt ki az is, ez is.
 Hogy ne tsak szárazonn lenne Hadi Lárma
 20 A' Viz is a' gyilkos Márs mezeje már ma
 Igy sokszor a' Tengert ember vér nagyítja
 A' kék szinet veress bársony pirossítja.
 De sokszor a' viz is mi kárt 's mennyit tehet
 Sok Tengerhez szomszéd mind bizonyosság lehet.
 25 Igaz hát hogy a' jó a' rosszal határos
 E' Világonn a' mi hasznos az is káros.
 Lássuk több hibáit tovább a' Világnak
 A' mellyért tarthatjuk méltán utáltságnak
 Nints itt rend, zűrzavar van, minden felfordul
 30 Mellyért egy Bölts nevet, másnak könnye tsordul
 A' nagyok 's kitsinyek, költeményt nem mondok.
 A' tudós 's tudatlan, a' böltsék 's bolondok
 Sok méltatlan bűnöst sohajtva betsülnek,
 Az igazak szégyent látnak, porban ülnek.
 35 Ezt betsüljük é hát, ki nem betsül minket?
 'S lábával tapodja minden érdeminket?
 Ez álnok kalmárt é, ki minket tsalogat
 És tsak szemlényvesztő portékát mutogat?
 Ki az indulatok rejtekit kinézi
 40 Adományát ahoz szabja és intézi?
 A' kinek a szivét izzasztja és rázza
 A nagyravágyásnak szédítő hagymázza?
 Annak ditsősséget, pompás Uraságot
 Fő helyeket ígér 's fényes méltóságot
 45 A' kinek bővön van sűrű epe sárja
 Kinek szomját óltja tsak a' Tágus árja,
 Azt éigig nőtt arany hegyekre vezeli
 És onnan adózó bányákra ülteti.
 Testednek ereit ha bőv vér fereszti
 50 Itt is ezen tüzet olajjal gerjeszti
 Minden bujaságra ingerlő dólgokkal
 Biztat, mint megannyi gyűjtött kanótzokkal.
 Ha kinek lassan foj öszve állott véri
 A' restségnek puha párnáit ígéri
 55 Ekkor mint egy Király megülvén Thronusánn
 Ezt úgymond birhatja kiki igaz jussánn

De ezt hozzá teszi: ha mindég tisztelvén
 Engemet imádánd előttem térdelvén.
 Gazdag az ígélet; de óh hányszor sovány! 10
 60 Vagy inkább semmi sem többször az adomány.
 Hányat követ sorsa Lentulus Praetornak!
 Ki rabja lett egy nagy Consul 's Orátornak.
 Ó a' Sybillának versét addig rázta
 Mig jövendölését ekképp' magyarázta 15
 65 Hogy két Kornelius után ő eléri
 A' fejszét, a' Consul tzimmerét elnyeri
 De hamar füstbement minden reménysége
 Meggátolván Birák' serény Vitézsege.
 Mit ad a' szerentse, a' Világ kotzkája 20
 70 Annak is, a' kinek messze ér páltzája.
 Bár e' földnek három része mint Sándornak
 Nyögjön jármód alatt, por szólgál a' pornak.
 A' férgek rágják le a' sejmet 's talotát
 Egy sárház váltja fel a' gazdag palotát. 25
 75 Lásd e' Világ' egygyik tsalárd mesterségét!
 Hogy titkolja minden dolog kitsinységét
 A' nagyot mutató üvegenn láttatja
 Vagy mintegy hólyagot fellüva mutatja.
 Egy más praktikája ez is a' Világnak 30
 80 Hogy a' mit ad tartják azt állandóságnak
 Holott oly mulandó minden ajándéka
 Mint a' nappal láttzó erdőknek árnyéka.
 Söt nem is igaz jó a' mit ad. Ha mézet
 85 Mutat, itt a' méreg méreggel tetézett. 35
 Poklot ad nem Édent, követ nem kenyeret
 Élet helyett halált, meg tsal sok czeret.
 Csak ilyen a' Világ minden adománya
 A' sziveknek ama három nagy bálványja.
 90 Csak név a' Méltóság, nem valóságos rang 40
 Hogy szemben Uralják az embert a' tsak hang.
 A' házak, mellyekben a' gazdagok laknak
 És benne Mammonnak arany óltárt raknak
 Tömlöztök, rabházak, feküsznek a' kintsenn
 95 Ki nem mennek, lábok van arany bilintsenn. 45
 A' bujaságot is jobbnak nem találok
 Ez is tsak egy halált hozó rövid álom.
 Mi vólna hát kedves itt az Egyiptomban
 Hol mindég Faraó jön utánnunk nyomban 200
 Nagyobbra teremtett az Isten Tégedet 50
 Ember! minthogy ehhez ragasszad szivedet.
 A' földet tapodod, fel néz ábrázatod,
 Az Ég a' te hazád, azzal azt mutatod
 Csak láttatsz a' földönn, a'mint a' tsillagok
 5 A' vizben, az égben lüggenek ő magok. 55
 Csak azért lettünk é hogy szenvedjünk 's türjünk
 Itt járjunk, 's itt legyünk, ételt 's italt szürjünk!

Ha itt van a' határ, többet nem reménylünk
 Az oktalan barmok' sorsa közös velünk.
 De hiszszük lelkünket más jobb élet várja
 Bár testünket a' sir kebelében zárja.
 Veszszén hát magának e' Világ 's ez élet
 Ezeket meg vetnünk nem kevély ítélet
 Ha mi el nem hagyjuk ez árnyékonn kapunk
 Elhagyó ő mihelyest le száll fénylő napunk.
 De mi szükség nekem már többet beszélni
 Itt lehet e' dolgot lefestve szemlélni
 E' gyászos bólt a' test a'melly benne néma
 Elevenebb szóval mondja mi a' Théma
 E' virágzott Szűznek bár nints fel emelve
 Tovább az ékesen szöllásra a' nyelve
 Még is azt kiáltja hogy nints állandóság
 Salamonként minden hijjábanvalóság.
 Itt van megmutatva legnagyobb erőben
 Hogy semmit nyom éltünk mérő serpenyőben.
 Óh szomorú eset! érzékeny fájdalom!
 Sok szívet részekre szaggató siralom!
 Már hát a' nagy remény így szakad é félben?
 Gyász felhőben a' nap így borul é délben?
 Avagy meglehet é hogy első Tavassza
 Már az esztendőnek végét is szakaszszja?
 Ez é a' Törvénye a' Bölts Természetnek
 Hogy eleinn vége légyen az életnek?
 Ekkép' fojtod é meg halál azt a' Virtust
 A' mely nem borostyánt várt nem veress Myrtust?
 Ifjak Szűzek kiket biztat a' kikelet
 Hogy még ősz vénséget értek késő telet
 Ti kik hetven 's nyoltzvan nyarat álmódoztok
 E' sirnál most minden reményt feláldoztok.
 Itt láttok egy letört ágat melyy bimbózott
 De még gyümölsével kertész nem adózott.
 Itt egy ártatlan szín fejér liliomot
 Mellyet a' forgó szél hirtelen elnyomott.
 Éltünk rövid voltát itt láthadd le festve
 Hogy nyomozza mintegy a' reggelt az estve
 'S a' kinek még eddig nints hármás értz szíve
 Mellyet a' bánatnak nem járna kéz ive
 E' példát érzékeny szíve úgy érezi
 Mint ha az eleven vas járja 's vérezi
 A' váratlan gondok mérgesebben vágnak
 'S nem reménylett nyilak mélyebb sebet vágnak
 Itt pedig váratlan vendég volt a' halál,
 Itt a' példabeszéd tehát helyet talál
 Mikor mintegy ugrás van a' természetben
 Akkor érzünk duplás jajt a' történetben.
 Csuda hogy úgy vagyunk az élet 's világgal
 A' mint egy bizonyos bizonytalansággal

Bizonyos a' halál, még is bizonytalan
 Állandó törvény ez, még is álhatatlan
 60 Más dolgot meg előz mindég a' készüllet,
 Hasadással ószve omlik az épület
 Előbb a' fellegek bé vonják az eget
 A' zúggó záporok úgy szórják a' jeget
 De a' halált senki előre nem sejtí
 65 Hét élú pallosát palást alatt rejti.
 Óhl melly bizonytalan tehát az az élet
 'S még is hogy bizonyos ez helyes ítélet,
 Meg halunk, azt tudjuk; Ti Temető kertek!
 Néma tanúk vagytok, 's kik benne heverték
 70 De már mikor lészen vége életünknek
 Addig nints béható ságára szemünknek.
 Már még az emlékönn függő tsetsemőknek
 Lehet koporsóvá válni a' bõltsóknek
 Ki ifju korában alig leveledzik
 75 A' halál postái már akkor kijegyzik.
 Mások erejekben vagynak megért korban
 Akkor temettetik por testek a' porban
 Vagynak kik elérik életnek ószít-is
 A' kiket a' vénség fejjérrel ószít-is.
 80 Az adót a' halál tölök akkor kéri
 Mert ennek nem restál mûhatatlan béri.
 Célban van hát része minden életünknek
 Nintsen tekinteti semmi érdemünknek.
 Minden renddel 's nemmel köz a' halál 's élet
 85 Az ifjak félhetnek, 's a' vén nem remélhet,
 Sem elme, sem virtus, sem remek ábrázat,
 Nem fest a' halálnak szemfényvesztõ mázat.
 Mert lám e' három kints megvólt egy summában
 E' testben járt Angyal' *Fráter Sõjtiában*
 90 *Elméjével* Nemes grádusát halatta
 És mitsoda fáról esett meg mutatta
 A' *Virtus* ártatlan teste sátorában
 Úgy mûlatott mintegy szentelt Templomában.
 A' kedves *gráziák* ajakainn ültek
 95 Kik közt ajakinak savai készültek.
 Hogy e' *Virtusokkal* azért gyümöltsozne
 'S vétek másoknak is hasznot köllsönözne.
 Egyébre szüksége nem vólt tsak időre
 'S hogy élete vége haladna késõre.
 300 De még *Virtusiért* elébb megsejtette
 A' halál, és irigy szeme *tzélba* vette.
 Nem nézven hogy *Nártzis* tavaszi *Virág* szál
 A' tavasznak első napján éltere száll,
 Nem nézven hogy most van élte *virágjában*
 A' huszonharmadik esztendő fojtában,
 5 Még a' *Szüzességnek* arany idejében
 Küldi a' hõltaknak néma seregében.

Azért nints a' halál ellen pántzél pais
 Nints itt határ szabva, meg halhatlsz még ma is
 Bár mint Danaënak van réz tornyod 's Várod
 Azzal is a' halált tőled el nem zárod.
 De illy boldog Szüzet hogy követünk jajjal?
 Ki az öt Szüzekkel fel készült olajjal
 Lámpását meggyújtva tartotta kezében
 Azért menyegzőben jutott idejében.
 Olly vessző a' halál mellyel az Ur sujtott
 Mint a'mit Esternek a' Király kinyújtott.
 Nyugodj meg hát gyászos Uri Rend sorsodonn
 Uralkodj szivedre hatott bánatodonn.
 Az Ur kinek mit ád attól megfőszthatja
 Mondjad hát: Légyen meg az Úr akarattja!
 Én meg holt kedvestek' személyét viselem
 Igaz hűségteket illy rendel tisztelem:
 Tekintetes *Fráter István Úr özvegye!*
 Vég szavát *Harangi Sára Asszony* vegye
 Kedves Asszony anyja el hervadt Rósádnak
 Örökös Zászlója eltűnt Söfiádnak!
 Keserű pohár ez, mellyet az Ur rád mért
 Éles nyíl, melly most harmad izben sért
 Tavalyi fájdalomad bus emlékezetét
 Ujjítja a' halál vágván e' tsemetét.
 Három esztendeje — hogy kidúlt nagy férjed
 Ki vélte hogy két gyász után ezt is érjed.
 E' vala tsillagod 's két szemeid' fénye
 Egy gyönyörűséged, kerted vcteménye.
 De a'mit öltanom kell, mért élesztem?
 A' tüzet olajjal mi végre gerjesztem?
 Kell túrnünk békével a' mit az Úr ránk hoz
 Mig élünk 's nem jutunk utolsó óránkhoz.
 Az Isten a' Ki most aláz, majd magasztal
 Ha most látogatott, ismét megvigasztal
 A' ki Özvegyeknek irt Laistromában
 Mint Pásztor fogadjon maga óltalmában
 A' ki most támasztott egedre felhőket
 Verje mind hatalmas kézzel széllyel őket.
 Végre menny a' minden Öröm' kuffejére
 Az állandóságnak örökös helyére!
 Ti már az elaludt Kis Asszony' Testvéri!
 Jertek! hűségteket hiv szivvel esméri
 Ti kik a' szeretet' arany kötelével
 Csak egygyé váltatok négyenn ő szivével
 Amaz atyafijak közt ritka szeretet
 Titeket azon egy arany Lántzra vetett,
 És én felöletek éppen úgy ítélek
 Mintha most elválna őt egygyé vált lélek.
Fráter Juliánna Asszony! özvegységed
 A'köz állapotra megtanithat Téged'

Oda van Néhai Kuthi István Férjed
 Innen a' Köz sorsot mondom megismerjed.
 Ha e' nagy kintsedtől megváltál nints több kints
 60 Melly volna szivedet földhöz kötő bilints.
 Tehát mig e' földönn élsz 's jársz is testeddel
 A' mennyei kintshez emelkedj sziveddel.
 Így kél ki *Lajosod* mellett az ég hartzra
 Hogy e' gyenge árva ne eshessen artzra.
 65 Tekintetes *Fráter István* Ur Téged-is
 Tisztel, és utolsó tsókot ad néked-is.
 Testvéred halála hogy lett bánatodra
 Látom, mintha irva vólna homlokodra.
 Hullattad könnyedet beteg ágya mellett
 70 Már készülő lelke reád is lehellet
 De utolsó tsóknak még azt is nem vélted
 A'mellyel már sárgult rósáit tisztelted
 De mihelyt el menél 's nem valál mellette
 A' halál fagyaláló kezét rá vetette.
 75 Eszmélt szerelmedre a' mint eszmélhetett
 Most ment ki belőle hogy menni kellett.
 Reád hágy egy áldást mégis örökségül
 Kikészülő lelke mig ajakánn megül.
Dobozi Krisztinád' szivednek felével
 80 Élj, és birj az élet minden örömevel
 Sok szép tsillagokkal ékesüljön eged
 Ne támadjon napod bévonó felleged.
 Tekintetes *Fráter Éva*, ki Évája
 Vagy *Ravaszdi Sigmund* Urnak kedves Párja
 85 Imé a' szeretet lántza török szakad
 A' mellyért gerlitze módra nyög ajakad
 De, jusson eszedbe hogy Évától lettünk
 Meghalunk, olly törvény alatt születettünk
 E' megrodhatatlan Törvény és köz-vallás
 90 A' mellyet petsétel ezer tapasztalás
 Azért az Ur hozzád: Házad virágozzon
 És a' régi törsök benned is ágazzon.
Dániel, a' kinek fegyvere 's pántzélja
 A' Ilaza védelme egyedül a' tzélja
 95 Ó azt véli hogy vért tsak ellenség onthat
 Nem tudván hogy ithon a' halál is ronthat
 Hogy békességben is lehet ellenségünk
 Lehet gyilkos, hóhér, ki által lessz végünk
 Ezt hallván olyan léssz mint a' kinek löve
 400 Éppen szomszédjában a' felhők menyköve
 Áld azért általam messziről Tégedet
 Borostyán koszoru tisztelye fejedet
 Titeket is szállit, kik hozzá vérséggel
 Vóltatok köttetve holtig szivességgel:
 5 *Fráter Pál* Ur Attya' Testvére, barátja
 Reád is az áldást örömmel botsátja

Szerelmi házból hozott Kristináddal
 Koronázzon az Ur minden áldásával
 Virágzó házatok terjedjen szélessen
 10 Sok Seculum vele hogy ditsekedhessen.
Veresmarti házból származott vérei
 A' mellyből ágaztak anyai ősei:
 Első köztök *Anna Veresmarti* névvel
 Eljen Mihályházi kedves Ur-Férjével.
 15 *Veresmárti László* Ur Téged is tisztel
 Atyafiságotat vévén köszönettel
 Néktek is kívánja hogy az Ur terjessze
 Éltetek határát boldogságba messze.
 Azon egy Atyától származott *Susánna*
 20 *Szombati István* Úr Sénátor hiv párja
 Negyedik *Mária* születés rendiben
 Kit tart Tikos István Úr hiv Szerelmiben
 Ezek közt ötödik és utolsó *Klára*
 Kit biztak az egek egy nagy Prófétára
 25 *Hunyadi Ferencz* Ur Férje és Tutora
 Ki e' Szentegyháznak Érdemes Pásztora:
 Áldd meg minden jókkal óh Isten! ezeket
 Koronázd meg végre meg öszült Fejeket.
 Végre kik e' Házból meszszirol származtok
 30 'S mintegy nagy törsokról szélesen ágaztok
Fráterek és Báró Perényiek fényljetek
 'S mint tsillagok Hazánk egénn terjedjeteK.
Pétsi, Bártzi Urak, Kende, Illosvay
Ujjhelyi, Bossányi, Pernek és Darvay
 35 Ama hiv Úr légyen hiv óltalmazótok
 A' jutalom napján megkoronázótok!

A búcsúztató jellegzetes szerkezeti felépítése szerint első, nagyobbik felében viszonylag mély gondolatokat fejteget. Bölcselkedése igen vékony szálon kapcsolódik a temetés egyházi szertartásának szelleméhez, lényegében profán, telítve a „pogány” ókor gondolkodóinak és szépíróinak reminiscenciáival, és nemegyszer az éppen időszerű társadalombírálat elemeivel is. A búcsúztató második felében előbb kapcsolatba hozza az általános gondolatmenetet a halott személyével, méltatja kiválóságát; majd pedig — ez a harmadik szerkezeti egység — következik a tulajdonképpeni búcsúztatás. Ismert szerkezeti séma ez, valahány érdemleges búcsúztató készült, mind ezt követte. Klasszikus példája pedig Csokonai kései nagy műve, e műfaj kivételes remeke: *A lélek halhatatlansága*.

A búcsúztató verselés technikáját Fodor igen ügyesen kezeli. Kitűnik azonban — különösen a Csokonaiéval összevetve —, hogy nem elég tömör, olykor egy-egy részjelentőségű gondolatot is bőven illusztrál. Csokonai ezeken a helyeken összevon, lefaragja a mellőzhető részeket, megteremti a gondolatmenet élénkebb ütemét. Olykor szinte meglepődünk rajta, hogy igen tartalmas részeket is elejt. Fodor éppen azokban a 4-es számú búcsúztatóba be nem vett részekben fejez ki legtöbb, legközvetlenebb aktuális társadalmi mondanivalót. Érthetetlen lenne, ha Csokonai ezeket nem méltatná figyelmére. Persze nincs

is erről szó: felhasználja őket később, 7-es számú halotti versét jórészt ebből építi fel.

A fiatal leány oktan halálán érzett döbbenetében fájdalmas, szomorú alaphangot üt meg Fodor. Vak sors sújtja az embert, sebeit mutogatja a világi élet. Ennél a gondolatnál meg is ragad, nagy igyekezettel elemzi a természeti és társadalmi lét alapvető ellentmondásait, miközben dialektikára hajló gondolkodása is meg-megcsillan. A dolgok kettős voltáról alkotott véleményét a továbbiakban a materialista elemekben igen gazdag korai görög bölcselek moratórában fejt ki. Mint tudjuk, ezek a filozófusok az anyagi világ őselemét keresték. *Thales* a vizet tekintette annak, *Anaximenes* a levegőt, *Herakleitos* pedig — akit Lenin is dialektika egyik megalapozójának tart — keresésében a tűzhöz jut el. *Empedokles* aztán némi eklekticizmussal négy alapelemet jelöl meg: a tüzet, a vizet, a levegőt és a földet. *Empedokles* tanítását Fodor is jól ismerte, és a világban rejtő ellentmondások elemzésére és szemléletes bemutatására éppen e négy „elementumot” választja.

Érdekes megfigyelni, hogy amikor keresi az elemekben rejlő ellentmondások példáit, majd minden esetben idézi a háborút is, mint az emberiség egyik legnagyobb veszedelmét. „Márs mezejét” megfosztja feudális glóriájától, a felvilágosult humanista polgár szemével ítéli el.

Eddig — ha alaposan kurtítva is — Csokonai hűségesen követte 4. búcsúztatójában Fodor gondolatmenetét. A következő közel 100 sort azonban egészében kihagyja, a hetedikben használ majd fel belőle 34 sort. Pedig Fodor értekező hangneme épp itt válik szenvedélyessé, a legsikerültebb részek épp itt találhatók. Az elemek nyújtotta problémákon túljutva: „Lássuk több hibáit tovább a világnak” — írja, és nyomban a sűrűjébe vág: „Nincs itt rend, zűrzavar van...”. A hibáknak azonban inkább az erkölcsi, mint a politikai oldalát hangsúlyozza. Milyen társadalmi rend az, amely kifordítja az igazságot, a méltatlan bűnösöket becsüli, „arany hegyekre” és „adózó bányákra” ülteti, míg „az igazak szegycint látnak, porban ülnek”? A nagyravágyó, a törtető fényes méltóságra jut; aki hajlong előtte, annak „gazdag az ígélet”. Ezzel szemben ő az egyenlőség eszméjét vallja. Néhány évvel később, ahogy erről már az előzőkben beszámoltunk, hasonló hangú prédikációját a maga módján jó szimati ügyész vádpontba foglalja ellene.

Az elmélkedés végén, noha egyházi szertartásról van szó, nem éppen keresztényi módon felteszi a kérdést: „Csak azért lettünk-é, hogy szenvedjünk s túrjunk?” Meg is felel rá: „Nagyobbra teremtett az Isten tégedet Ember!...” Végül azonban ő is megelégszik a búcsúztatók közhelyes vigaszával: nincs más kiút, mint a túlvilági jobb élet. Valójában persze nem nyugtatja őt meg ennyi, de egy halotti búcsúztató gondolatmenetét kötelező így zárni.

A második szerkezeti részt, amely Fráter Zsófiáról szól, Csokonai nagyjából átveszi, olyan sorait is, amelyek már eléggé személyesek, a nevek helyeit azonban kipontozza. Ez arra vall, hogy az átdolgozást nem konkrét alkalomra készítette. A harmadik részből, a tulajdonképpeni búcsúztatóból is bőven merft.

Csokonai olyan szöveget talált a Fodoréban, amelynek mondanivalója nem volt idegen a maga eszméitől. A *Szomorú hallgatók* kezdetű versben Fodor szövegének mintegy felét használta fel, az *Életnek hasznát* (7.) címűben további 40 sorát. Utóbbinak is éppen lényegi része származik Fodortól, a tulajdonképpeni búcsúztató részt esetleg maga alkotta, vagy más forrást használt fel elkészítéséhez.

Fodor szövegének dicséretére legyen mondva, hogy Csokonai itt-ott hosszabb részeket változtatás nélkül is átvesz, 28—32 sort is egy tagban. Szöveg-módosításai ilyenek: egy-egy szót kicserél, szörendet, szókapcsolatot vagy szóveződést változtat, rímen módosít. Pl.:

- F.: Mert ha *innen* minden részét *nézzük* körül
Tarthatjuk *Teremtől* mutató tükörül.
Cs.: Mert ha *ennek* minden részét *vesszük* körül
Tarthatjuk *azt méltán* mutató tükörül.
F.: Ezt, hogy *itt a gonosz a jóval* határos
Cs.: Ezt, hogy *a jó itten a rosszal* határos

Ilyen nagyarányú mondat-átrendezésre alig találunk még egy példát:

- F.: Csak láttatsz a földön, amint a csillagok
A vizben, az égben függenek ők magok.
Cs.: És mint a vizben is látszanak csillagok,
Holott az ég boltján függenek ők magok.

Kétségtelenül találóan állítja talpára a dülöngélő, nehézkes mondatot. Fodor konkrét alkalomra dolgozott, nem volt ideje a figyelmes javítgatásokra, csiszolásra.

Csokonai elfogadja Fodor rímtechnikáját is. Mindketten lehetőleg két-szótagú tiszta rímeket keresnek, igen sok ragrimmel, mert azt is többre becsülik, mint az asszonáncot. De érezhető némi törekvés már Fodornál is rímeinek változatosabbá tételére. Számos ellentétes vagy legalább erősen eltérő értelmű szópárt állít rímbe: „szeretnek — megvetnek, sovány — adomány, kincs — bilincs”. Néhány jellegzetes ríme visszatér: „tafotát — palotát, rázza — hagy-mázza”. Figyelemre méltóak különféle szófajokból álló rímei: „vizet — lizet, férjed — érjed, rakja — salakja, lárma — már ma, estve — festve”. Csokonainak viszont már zsengeiben feltűnik ez a választékosság, amelyet aztán később a virtuozitásig fejleszt.

Az eddigiekben arra láttunk példát, hogyan használta fel Csokonai a maga céljára Fodor versezetét. A tanítvány azonban hamar túlnőtt mesterein, és tanulni kezdtek tőle előbbi tanárai. Hatása alól Kovács József sem tudta kivonni magát. De ismerünk egy olyan Csokonai-ihletésű verset is, amelynek valószínűleg Fodor a szerzője. Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi a felvilágosodáskori kéziratos gyűjtemény-irodalom egy jellegzetes kötetét, címlapján ezt olvashatjuk: „Különb-különb féle, még ki nem nyomtatódott versek és versezetek, melyeket Csokonai Vitéz Mihály, Kovács József és más nevezetesebb versírók írtak . . .”⁶ A gyűjtemény Debrecenben készült 1814-ben. A kötet 20—21. lapján található két „*ária*”. Keletkezésük halálesettel kapcsolatos, valójában ezek is halotti versek, noha kicsi terjedelműek. A szerző az egyiket a „meghalt férje”, a másikat „egy kedves barátnéja szájába” adja. A cím alatt: „Ad notam: *Földiekkel játszó*”. A versek végén Fodor Gerzson neve szerepel. Szerzőségét az teszi mégis bizonytalanná, hogy a debreceni Ref. Kollégium is megőrzött egy hasonló gyűjteményt, ebben is olvasható a vers, alatta azonban M. B. monogram található. Az első, Fodorral jelzett másolat készülhetett azonban a korábbi, tehát az eredetihez közelebb álló szövegről. A címek itt pontosabbak, teljesebbek. Formai szempontból is ez mutatkozik eredetinek: a sorok egészen a Csokonai mintája szerint rendeződnek, míg a másik változat

a sorpárokat összevonja, 11, illetve 13 szótagú sorokat alkotva. Ha azonban a két változat közül az előbbi látszik inkább eredetinek, akkor ez azt is jelenti, hogy a szerzőség kérdésében a valószínűség Fodor javára dől, az M. B. mögött pedig valamelyik másoló húzódik meg.

Már Csokonai is panaszos tartalmat fogalmazott meg keces, különösen gazdag formaköntösben, Kosovich „közönséges kedvellést nyert muzsikai compositiój”-ra.⁷ A XVIII. században nem annyira játékosnak érezték az ilyen keces formát, mint inkább modernül művésztinek (l. Rákóczi-nóta).

Fodor nem saját fájdmát, gyászát siratja: mások nevében beszél, csak mintegy beleéli magát a helyzetbe. Ez a beleélés azonban nem olyan intenzív, mintha saját lelkéből fakadt volna a sirám. A meghalt asszony férjének a szá-jába adott „kesergés” lírai hitele csekély. Arról elmélkedik benne, hogy a halott milyen boldogsághoz juthatott a földöntúli életben. Egyetlen sorpárja jelezné, hogy itt mégis tragédiáról van szó, de ezt is úgy körülengí a túlvilági idill, hogy fájdalom és megrendülés egy csepp sem marad benne. Sokkal hitelesebb, őszintébb, emberibb a másik, a barátnő kesergése. Mindjárt megüti az őszinte gyász, a fájdalmas elszakadás hangját:

Édesem itt állok
Bukva térdre le
Rajtad sírdogálok
Szívem volt fele...

Meg is tartja ezt a hangvételt, nem siet segítségére a sorsnak könnyű igazolással, perbeszál a végzettel is:

Kapzsi sors! mért nem vett
Már egészl kezed,
Mint sem hogy a Szivet
Igy megfelezed.
Engem is siromba
Ha hív dult felem
Mért nem vittél nyomba
Óh veszedelem!

A versek nyelve elmarad a Csokonaié mögött, szerkezeti megépítésük sem vetekszik vele. A *reményhez* ritmusát is pontatlanul adja vissza, figyelemre méltó azonban a rímek mesteri volta: jóval változatosabb, mint a *Földiekkel játszó* Csokonai-szerzete rímei.

*

A fennmaradt adatok és források szűkössége miatt Fodornak Csokonaira gyakorolt általános világnézeti és költői hatásáról csak egy fokkal adhattunk konkrétabb és gazdagabb képet, mint a korábbi irodalom. De Fodor életének, pályájának főlvázolásával, emberi és világnézeti portréjának megrajzolásával igyekeztünk megfelelő alapot nyújtani az összevetésekhez. Az érintkezési pontok további keresésének azonban eléggé korlátozottak a lehetőségei. Fodor drámái később keletkeztek, mint a Csokonaiéi. A vele való érintkezés idejéből verses munkáját is csupán hármat ismerünk: Xenophon-fordítását és két halotti búcsúztatóját. Az egyik jelentéktelen munka, a másik pedig éppen az, amelyet bemutatunk. Feladatunk lehetne még Fodor műveinek, nyomtatott és kéziratos hagyatékának a fentieknél részletesebb elemzése. E dolgozat keretében azonban terjedelmi okból az elvégezettnél többre nem vállalkozhattunk.

JEGYZETEK

I.

- ¹ Nyomtatásban is megjelent, Thury Etele adta ki az Iskolatörténeti Adattár II. kötetében (Pápa, 1908). Fodor neve és adatai: 344. l.
- ² A Kemény és Lány Nevelésről íratott Játék. — Kézirat, Ráday Könyvtár. Bp., Fodor G. kézirattgyűjteményében.
- ³ A Magyar jakobinusok iratai I—III. kötet, Bp., 1952—1957.
- ⁴ Pl. Abafi *Figyelő*-jében (I., II., III., V., VII., XVII., XX. kötet).
- ⁵ Polgár Mihály: Egyházi Almanach az 1836-dik Esztendőre. Pest. — Új Magyar Athenas. Újabb kori magyar protestáns egyházi írók életrajzgyűjteménye. Bp. [é. n.] (1882?) — Szinnyei József: Magyar Írók Élete és Munkái III. k. Bp., 1894. — Adám Gerzson: Nagykőrösi Athenas. Nk. 1904. — Adám G.—Joó I.: A Nagy-Kőrösi Ev. Ref. Főgimn. Története. Nk. 1896. — Benkó Imre: Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt. Nk. 1908.
- ⁶ Göde Lajos: Beszél a múlt. A nagykőrösi Arany János Társaság évkönyvei. VII. 1931—1932. 36—43. l. (Szerk.: Dr. Törös László.)
- ⁷ Domby M.: Csokonai élete. Újabb kiadása: Bp., 1955. — Schedel F.: Csokonai élete. Csokonai Mihály Minden Munkái, Pest, 1844. — Újabbak: Révész F.: Csokonai Vitéz Mihály. Bp., 1951. — Vargha B.: Csokonai Vitéz Mihály. Bp., 1954.
- ⁸ Domby, i. m. 13. l.
- ⁹ Schedel, i. m. XV. h.
- ¹⁰ Domby, i. m. 112—113. l.
- ¹¹ I. m. 111—112. l.
- ¹² Schedel, i. m. XVI. h.
- ¹³ Jegyzések és értekezések az anakreoni dalokra. Csokonai Vitéz Mihály Összes Versei. Vargha B. kiadása, Bp., 1956. II. 547 l.
- ¹⁴ Harasztli Gyula: Csokonai Vitéz Mihály. Bp., 1880. 12. l.
- ¹⁵ Révész F. i. m., Vargha B. i. m., Bóka—Pándi szerk.: A magyar irodalom története 1849-ig, Csokonai fejezete.
- ¹⁶ I. h. (13. jegyzet).
- ¹⁷ Julow Viktor: Fazekas Mihály. Bp., 1955. — Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László, Bp., 1955. — Gálos R.: Kármán József. Bp., 1954.
- ¹⁸ Bóka—Pándi i. m., Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. II. kiadás, Bp., 1957.
- ¹⁹ Fráter Sónia Kis Asszony Utolsó Tisztességére. Csokonai korabeli versek, búcsúztatók e. kéziratos kötet 106—120. l. Ref. Koll. Debrecen, R. 702. aa.
- ²⁰ Szakdolgozat, a debreceni Kossuth L. Tudományegyetem Magyar Irod. tört. Intézetének könyvtárában.
- ²¹ I. m. (18. jegyzet).
- ²² I. m. 253. l.
- ²³ I. m. 203. l.
- ²⁴ Fölmentést kért a teológiai leckék alól, de szerelte volna, ha a kötelező templomba járást, sőt a kora reggeli órák látogatását is elengedik neki. Lásd többek között: Vargha B.: Csokonai-émlékek. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. 32—33., 38—39. l.
- ²⁵ Petrik Géza: Magyarország bibliográfiája (1712—1860.), Bp., 1888. 804. l.
- ²⁶ Szinnyei i. m. (5. jegyzet).
- ²⁷ I. m. (5. jegyzet) 192—194. l.
- ²⁸ I. m. (5. jegyzet) 84—88. l.
- ²⁹ Dr. Törös László, a nagykőrösi Arany J. Gimnázium tanárának, az Arany János Emlékmúzeum örének közlése.

II.

- ¹ Benkó: Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt. Nk. 1908. 93—96. l.
- ² Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. Szerk.: Révész Imre (Debrecen). VIII. évf. 1877. 91. l.
- ³ Folytatásokban közölte a Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező VIII. (1877) évfolyamában.
- ⁴ I. h. 485. l.

- ⁵ I. h. 490. l.
- ⁶ Ádám Gerzson és Ádám—Joó i. művei.
- ⁷ Új Magyar Athenas. Bp. (é. n.) 135. l.
- ⁸ I. h.
- ⁹ Nagy Sándor: A debreceni Kollégium története I., Debrecen, 1940. 116. l.
- ¹⁰ Dr. Törös László közlése.
- ^{10/a} Tanulmányaikat befejezve mindketten Nagykörösrre kerültek. Előbb Kovács, aki 1791-ben lett ott másodlelkész. Amikor egy évvel később megírult a rektor-professzori állás, bizonyára az ő sugalmazására hívják meg rá Fodort, aki — sok más ajánlatot mellőzve — ezt el is fogadta. Több mint két évtizeden át működtek egymás mellett nagy egyetértésben. Amikor 1815-ben Kovács Halasra távozott, a lelkészi állásban Fodor lett az utóda. 1826-ban betegsége miatt Kovács nyugdíjba vonult, és visszatért Nagykörösrre. 1830-ban bekövetkezett halálakor Fodor búcsúztatta, meghatott szavakkal ecsetelve 53 éven át tartott zavartalan barátságukat. (A búcsúztató megtalálható a debreceni Ref. Koll. Nagykönyvtárában B.1489. és B.2471. számok alatt.) Vö.: Polgár Mihály: Egyházi Almanach... 91. l., Benkó Imre: Nemes családok Nagykörösön 1848 előtt. 209—211. l., Galgóczy: Nagykörös város monográfiája. 319. l.
- ¹¹ Oct. Hung. 680.
- ¹² L. M. Tronszkij: Az antik irodalom története. Magyarra fordítva: Bp., 1953. 278—279. l.
- ¹³ Révész Imre tájékoztat a Baranyi-családról *Sinai Miklós és kora* c. művében, Bp., 1959. 25. l.
- ¹⁴ I. m.
- ¹⁵ Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Bp., 1927. I. kötet. Előszó, XIX. l.
- ¹⁶ I. m. 333. l.
- ¹⁷ Legújabb közlése: Vargha B.: Csokonai- emlékek. Bp., 1960. 230—231. l.
- ¹⁸ ItK. 1961. 4:473—478.
- ¹⁹ I. h.
- ²⁰ Benkó i. m. 93—96. l.
- ^{20/a} Vö.: Benda i. m. II. 677. l.
- ²¹ Ádám—Joó i. m. 192. l., Polgár Mihály: Egyházi Almanach, 97. l.
- ²² I. h.
- ²³ Benkó i. m. 93. l., Ádám—Joó i. m. 192. l.
- ²⁴ Polgár M. i. m. 98. l.
- ²⁵ I. m. 83. l.
- ^{25/a} Galgóczy Károly: Nagy-Körös város monográfiája. Bp., 1896. 131. és a köv. lapok.
- ²⁶ Hozzá írta Arany János *Névnepre* c. költeményét. — Vö.: Bíró Ferenc: Arany János Nagykörösön. EPhK., 1907. 503—507. — Benkó Imre: Arany János tanársága Nagykörösön. Nk. 1897.
- ²⁷ Ádám—Joó i. m. 151. l.
- ²⁸ Ráday Könyvtár Bp., Fodor G. iratai IV. kötet 725—739. l.
- ²⁹ Fazekas Mihály Összes Művei I—II., Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. II. 110.
- ³⁰ Szentgyörgyi Lajos: Nagyapám családi élete. Debrecen, 1952. c. kézirat gépelt másolata, a debreceni Ref. Kollégiumban.
- ³¹ Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai II. 678—679. Itt található a Fodor ügyében hozott ítélet szövege.
- ³² Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László. Bp., 1955. 39—40. l.
- ³³ I. m. 105. l.
- ³⁴ I. m. 106. l.
- ³⁵ Benda i. m. II. k. 677. l., III. k. 139. és 276. l.
- ³⁶ I. m. III. 276—277. l., Visnyi beadványa a Curiához.
- ³⁷ I. m. II. 679. l.
- ³⁸ Ádám—Joó i. m. 193. l., Benkó i. m. 93—96. l.
- ³⁹ Benda i. m. II. 679. l. — Eredetije: Ráday Könyvtár, Feldolgozatlan kéziratok, Egyházi és iskolai akták, 1845. sz.
- ⁴⁰ 2468 — Quart. Lat. — A Nagykörösön készített 23 lapos, latin nyelvű kéziratok könyvecské címe: *Iaac Praecepta Logicae*...
- ⁴¹ Sárospatak, Ref. Koll. Könyvtára, D. 582. o.
- ⁴² A debreceni Ref. Koll. Nagykönyvtára, Egyveleg A. 1501. — Kézirata is megvan: Széchényi Könyvtár, 433 — Quart. Hung.

⁴³ Vö.: Mezei Márta: Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Bp., 1958. 77. l. — Vö. még: Mátrai László: A magyar filozófia haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában. Az MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, Bp., 1954.

⁴⁴ Nyomtatásban is megjelent. Kézirata: Széchényi Könyvtár, Quart. Hung. 430. Kézirati példány. — A korabeli nőeszmény problémájához: Bobula Ida: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. — Kornis: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Bp., 1927. — Vay Sándor: Régi magyar társasélet. — Anyos Pál: A régi magyar viseletről.

⁴⁵ Benkő Kálmán: Magyar Színvilág. Pest, 1873.

⁴⁶ Juhász Géza egyetemi tanár tulajdonában van.

⁴⁷ Figyelő, XVII. 154. l.: Abafi Lajos: A Nemzeti Színház levéltára.

⁴⁸ Zsoldos Jenő birtokában van. Vö.: ItK 1961. 4:473—478.

^{48/a} Ezek a külföldiek egyetemek, iskolák képviselői lehettek.

⁴⁹ Ráday Könyvtár, Bp., Fodor G. iratai.

⁵⁰ Erre már Zsoldos Jenő is figyelmeztetett.

⁵¹ Galgóczy Károly: Nagykőrös város monográfiája. Bp., 1896. 325. l.

⁵² Az utolsó nemesi fölkelés. Szerk.: R. Kiss István. I—II. k. Bp., 1909. A kötetben szerepel Császár Elemér tanulmánya: *Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban* címmel. Vö.: 302. l. Császár természetesen kesereg azon, hogy „1809-ben legnagyobb költőink nem buzdultak dalra a nemesség fölkelése alkalmából”. Így vigasztalódik: „Amit nagyjaink elmulasztottak, azt pótták a névtelenek, az irodalom közkatonái.”

⁵³ Polgár Mihály i. m.

⁵⁴ Halotti oráció... így kezdődik a hosszú cím. A mű megtalálható a debreceni és a sárospataki Ref. Koll. Könyvtárában is.

⁵⁵ Sárospatakon jelent meg 1818-ban. Ott található meg ma is: M. M. 807. és Z. 238.

⁵⁶ Hoffer Endre közölte Horváth Ádámnak 1815. aug. 18-án Fodorhoz írott levelét Abafi Figyelő-jében, I. 1876: 46—49. l. — A Figyelő III. kötetében (1877) ismét közölt egy Fodornak szóló Horváth Ádám-levelet.

⁵⁷ Szinyei i. m.: Felsorolva Fodor hagyatékának legfontosabb darabjait, ezt is írja: „Kéziratban: a nagykőrösi iskola története (Tóth Ferenc gyűjteményében a Magyar Nemzeti Múzeumban.)” A jelzett helyen nem találtam meg.

⁵⁸ Fazekas levelét is Hoffer Endre közölte: Figyelő V. 1878. 391—393. l.

⁵⁹ Ádám—Joó i. m. 194. l.

⁶⁰ Lásd Péchy Imre 1816-ban, Pesten kelt levelét, Ráday Könyvtár, Fodor G. iratai I. köteg, 25. levél.

⁶¹ Lásd a Kecskeméti Állami Levéltárban őrzött levelét, amelyet 1832. dec. 30-án írt.

⁶² Polgár Mihály i. m.

III.

¹ A levél lelőhelyét már említettük: I. fejezet [10] jegyzet.

² I. m. (I. [7] jegyzet).

³ Jelzete: R. 702. aa.

⁴ I. m. (I. [20] jegyzet).

⁵ Pl. a 11-es sz. búcsúztatóban. Vö.: Bata Imre, i. m.

⁶ Oct. Hung. — 360. 2. kötet. — A debreceni Ref. Koll. Könyvtárában megőrzött kéziratos kötet jelzete: 926. b. A versek a 82—83. lapon találhatóak.

⁷ Kazinczy Ferenc Tübingiai pályaműve a magyar nyelvről. — RMK 37. Bp., 1916. 166. l.

ГЕРЖОН ФОДОР И ЧОКОНАИ

Чоконаи является одним из величайших венгерских поэтов эпохи просвещения. В Кальвинистской коллегии города Дебрецена в течение двух лет его преподавателем был Гержон Фодор, принимавший участие в первом венгерском республиканском движении и привлеченный к ответственности в судебном процессе венгерских якобинцев. Фодор, путешествуя в зарубежных странах в начале 90-ых годов 18-го века, посещал несколько университетов в Германии. Он побывал и в Женеве, и в Париже. Вернувшись домой, он стал профессором-ректором начальной и средней школы в городе Надькёрёш. Его деятельность чрезвычайно многосторонняя, но ни в одной области науки не удалось ему создать ничего существенного. Его произведения, появившиеся в печати, являются прошениями от погибших общественных деятелей. Он и свои санитарные распоряжения написал в стихотворной форме.

В числе произведений, дошедших до нас в рукописи, кроме стихотворений имеются и две пьесы. На них повлияли идеи Руссо и Лока. В этом рукописном наследии содержатся и трактаты о самых различных областях науки.

В работе автора показывается творческий путь Фодора, а в то же время в ней публикуется и обсуждается его длинное прошение в стихотворной форме, использованное в несколько переработанном виде поэтом Чоконаи.

Это произведение Фодора вошло в число произведений Чоконаи, написанных им на подобную тему. Это стало возможным потому, что в этом жанре в то время не требовалось строгой оригинальности.

Béla Juhász

GERZSON FODOR AND CSOKONAI

Csokonai is the greatest poet of the age of enlightenment in Hungary. For two years his teacher at Debrecen Calvinist College was Gerzson Fodor, who later became one of the members of the first Hungarian republican movement. Fodor was among the accusees in the action brought against the Hungarian Jacobins. While being abroad in the early 90's of the 18th century Fodor attended some German universities and was in Geneva and Paris as well. After his return to Hungary he became rector-professor at Nagykörös elementary and secondary schools. His activity seems to be rather many-sided, but really great works were not produced by him. His printed works are mostly commemorative poems (i. e. poems written in memory of outstanding people), and verses expressing rules of hygienics. Among his manuscripts, besides verses, one can find two plays reflecting Rousseau's and Locke's influences, notes and commentaries on various scientific subjects. The author of this study presents Fodor's career, publishes and analyses that commemorative poem of his which Csokonai took over from him and in a revised form put into the series of his own commemorative poems. Csokonai was allowed to do so as in this genre originality did not prove to be a strict demand.

CSOKONAI VERSELÉSE

1.

A felvilágosodás századában érkezett el az ideje, hogy a magyar költők elméletileg is tisztázzák a versírás problémáit. Különbéféle „iskolák” léptek föl; minden kérdésessé vált: a ritmusrendszer kiválasztása s a strofaalakítás éppúgy, mint a rímek minősége, sőt a „deákosság” szemében egyenesen a létjoga. Az egyes csoportok kizárólagos érvényt követeltek, míg végül felül nem kerekedtek az „egyeztetők”.

Az utóbbiak közé tartoztak a debreceniek is, nem azért, mintha egyszerűen átvették volna a többiek eredményeit; nem, az ő működésük sok tekintetben kezdeményező volt, s döntően hatott a jövőre. Maga Csokonai mindjárt gyerekkorától birtokba vette az addigi hagyományt, tovább aztán a sokoldalú tudós, Földi János kutatásain indult, de önálló fővel messzebb merészkedett, Petőfi, Arany, sőt már-már Adyék elé világítva.

Minden nagy alkotó sokat töpreng, kísérletezik, hogy megtalálja művésze legegérvehetőbb eszközeit. Petőfi, Ady gyakorlatilag újította meg líránkát, Arany elméleti alapot teremtett népi verselésünk számára. Csokonai elsősorban szintén alkotásaival hatott, de a prozódia (Földi szavával *versírás*) elméletéhez is hozzájárult, nagyobb mértékben, mint amennyire eddigi irodalomkutatásunk figyelembe vette. Pótolnunk kell ezt a hiányt, már csak készülő kritikái kiadása miatt is. Örvendetesen szaporodó verstani munkáinkban hivatkozunk ugyan rá számtalanszor, de csaknem mindenikbe oda-odacsúszik rávonatkozóan néhány tévedés. El kell ezeket oszlatni. Készült önálló tanulmány is Csokonai verseléséről,¹ de csaknem teljesen ún. „reprezentatív” alkotásai alapján, amelyek nagyrészt 1800 után kapták végleges formájukat. Márpedig Csokonai szakadatlanul továbbhaladt; nem állt kezdettől a tökéletesség egyazon fokán; sőt egy-egy újabb formamódosításának kétes esetben akárhányszor kormeghatározó a szerepe.

Megérteni valamit csak történelmi összefüggésében lehet. Mióta Földi tanulmánya² megjelent, kitérült valahára Debrecen költői műhelye, amelyről Toldy Ferenc, Csokonainak máig egyetlen kritikai igényű kiadásában még elmarasztalóan nyilatkozott. Élete végén is változatlanul nyomatta újra pl. Háló Kovács Józsefről, hogy „e legvizenyösebb írója a debreceni iskolának vette át 1785-ben a tizenkét éves Csokonait, s megmondta neki, mi a jó rím, s megtanítá nemcsak tizenkét tagú alexandrinek de a maga kedves tizennégy (így!)

tagú verspárjai alkotására is: egyebet nem adhatott e mester a tanítványnak, mert egyébbel nem bírt maga is”.³ Csupán Kazinczy és Kölcsény tekintélyével menthető ez a megfoghatatlan tévedés, hiszen Toldy már ismerte Csokonai főnmaradt zsengeit, föl is sorolta őket cím szerint.

Bethlen Miklós jegyezte föl kiváló nevelőjéről, Keresztúri Pálról, hogy jóvoltából „kevés idő alatt négy nyelvből kezdék én érteni és csacsogni, ő pedig azt egyikét sem tudta”. Aki ismeri Csokonai zsengeit, Toldy olvasása után azt kell hinnie, hogy Keresztúri csodája ismétlődött: preceptora megtanította Csokonait sok olyasmire, „amivel nem bírt” maga sem. Hiszen áthatolva ezeknek a versfeladatoknak eleinte még teljesen dadogó darabjain, amelyek tárgyát (propositio: proo) okvetlenül Háló Kovácstól kapta, lehetetlen nem látnunk, hogy preceptora irányításával egyetlen éven belül *végigjárta a magyar versformafejlődés hét évszázados útját*; csupán felező tizenkettőse, „alexandrinja” marad ránk ebből a korszakból *legfőbb* egy, tizennégy szótagút pedig egyáltalán nem írt. Amivel Toldy összetéveszti, akkoriban divat volt: a *tizenötös*; preceptora valóban használt is ilyet, de Csokonai zsengei közt *egyetlen tizenötös sem* akad. Egyben viszont okvetlenül igaza van Toldynak: csakugyan Kovács tudatosította diákjaiban, tulajdon rigmusai példamutatásával is, *mi a jó rim*. Csakhogy ez viszont nem csekély érdem: hiszen még ma sincs ebben a kérdésben egységes köztudat, annyira nem, hogy idáig számba sem bírtuk venni ezen a téren Csokonai — vagy akár Balassi — vívmányait.⁴

2.

A fejledező kis poéta már első eszmélkedéseitől fogva kétféle ritmusrendszerű verseket hallott. Anyja, a házuknál is meg-megforduló Sárvári Pál professzor szerint, nemcsak olvasott asszony volt, hanem Gyöngyösi Istvántól „némelly válogatott helyeket könyv nélkül jelesen el is szavalt”.⁵ A példásan ütemezhető négyrimű tizenkettősök után aztán, ha templomba vitték, harsogtak a gyermek körül Szenczi Molnár Albert merőben más elvű, *szótagszámoló* szövegei, a mintájukra szerzett „dicséretekkel”: 34 különböző rimképük a versszakok sorszámában is különbözött a hazai gyakorlattól.⁶

És zengett városzerte a magyar nóta is, amely a XVIII. század folyamán valóságos zenei forradalmon ment át, megelőzve a nyelvújítást. Tulajdonképp ez megint más volt, jóval vonzóbb, mert *változatosabb*, mint Gyöngyösi egyhangú tökéletessége. De erről majd később.

Mihelyt aztán bekerült a Kollégiumba a kis Csokonai, antik hexameterek kezdtek pattogni a fülében. Mire betöltötte tizenegyedik esztendejét, már a poétai klasszis diákja volt. (Maga később mint ennek az osztálynak preceptora, csupa 16—17 éves kamaszt tanított, de akadt magánál öregebb tanítványa is. Saját osztálytársai közt pl. örök versenytársa, Tóth Ferenc, a későbbi teológiai tanár, majd szuperintendens, 1768-ban született, mégis csak két fövel bírta megelőzni a rangsorban az öt esztendővel fiatalabb Csokonait, mikor felöltötték a tógát.)

A diákokat föl kellett készíteni versírásra, hiszen elvárta tőlük a társadalom, hogy földesurak, tehetősebb hívek családi alkalmatosságait megénekeljék. (Maga Arany is javítgatta még Nagykőrösön diákjai klapanciáit, sőt írt is köszöntőket, sirverseket.) A poétai klassziszban nemcsak latinul folyt a rigmusgyártás, hanem magyarul is, noha egyébként az anyanyelv használata tiltva volt. Írni verset természetesen Csokonai is latinul kezdett, akár egész irodal-

munk. Bizonytalan prozodiájú hexameterekkel indult, s még döcögösebb disztichonokkal. És használta mindjárt ugyanezt a két formát magyarul is, bár még zengett az ország Rájnis József és Baróti Szabó Dávid prozódiai vitájától; — sőt a leoninusgyártásba is belekóstolt. Csak épp négyrimű tizenkettősnek nincs nyoma zsenéi közt, pedig a forradalmár Batsányi és Verseghy még hosszú költeményekben használta ezt az avult formát a XIX. században is. Csokonai később sem fanyalodott rá, csupán archaizáló szándékból imitt-amott. Ellenben már legkorábbi versei közt megtaláljuk háromsoros alakban a Balassi-strófa aab, ccb változatát (*Exundatio aquarum*), a Szenczi Molnár szótagszámoló 9—8-as sorait szintén aabccb, végső strófájában pedig aabbcc rímelhelyezéssel (*A poeta legkisebbért is megharagszik*), úgyszintén a Faludi keresztrimes 8—7-eseit, ezt is páros rímekkel zárja. (*Egyedül a tudományok leszik halhatatlanná az embert, kivált a poesis.*)

Föl kell tételeznünk a *proo*-jelzésű zsenégék kifejezésében mutatkozó nagy szintkülönbség folytán, hogy Csokonai a poétai klasszis után sem nélkülözte preceptorai irányítását. Szerencsére, akiknek a keze alatt verselni kezdett, valamennyien rendelkeztek írói képességgel. Kovácstól Nagy Sámuel vette át, akiért Kazinczy még 1793-ban jobban lelkesedett, mint Csokonaiért.⁷ Ez az oratori alsó osztályban tanította (1786—87), Fodor Gerzson pedig, később a Martinovics-pör letartóztatotta, először az oratori felsőben (1787—88), majd subscribálása után a metaphysikai osztályban vezette (1788—89). Hatásuk évgyűrűi jól fölismerhetők Csokonai keltezetlen zsenge-hagyatékán.

De úgy kell lenni: mindnyájuk mögött maga Földi János állt, aki ha el is távozott a Kollégiumból 1781 elején, épp Csokonai zsenéi gyaníttatják, hogy nem szakadt el debreceni barátaitól továbbra sem. Közölte velük alkotásait, főképp egyet, a legfontosabbat, amelyet máig úgy tartanak számon, mint nyelvünk első sikeres próbatételét a rimes anapesztusokban (*Halotti vers, edgy gyenge szülött temetésére 1781-ben*). Ezt ő ugyan 1787-ben adta ki, de a Kollégiumban ismerniük kellett már korábban, hiszen Csokonai legkezdetlegesebb zsenéi közt ott találunk egy hasonló zenéjű, balladás halottsiratót (*Thisbe keservei*). Maga Földi is egy azonos „műfajú” latin versből vehette ezt a formát.⁸ Csokonai preceptorai fölött eszerint ott magaslik kezdettől a kor legfölkészültebb prozódia-kutatója, s alkotásaiban is úttörője. Horváth Jánosnak igaza van, mikor elválasztja Földitől Rádayt és Kazinczyt; az ő ún. „nyugat-európai” verseiknél, állapítja meg: „Földinek nemcsak elmélete szigorúbb, gyakorlata is jobb a Rádayénál.”⁹

Még majd meglátjuk, mi okozza ezt: Földi merőben más alapról indult el, mint Rádayék; s hogy a fejlődés aztán az ő útján jutott el napjainkig, nem csekély részben Csokonai érdeme; ő vitte diadalra költészetében mestere tanításait.

A *Thisbe keserveiből* kiderül, hogy a rimes-időmértékes, vagy amint Földi és Csokonai nem helytelenül nevezte, *kélszeres* verselés legművészibb fajtáját a legelső közt elsajátította, még mint kollégiumi kisdíák, vagyis formai szempontból mindjárt kora élvonalába jutott. Azon a gyermeki fokon állt még, természetesen, amikor a birtokba vett ritmus öröme túlzengi az értelmi kezdetlegességeket. De nem csoda, hogy ezt Kovács József megbocsátotta; noha Csokonai egyik-másik zsenéje csaknem halandzsaként hat is ránk, főleg a *Lurida sub dulci*... Vajon Baróti Szabó Dávid hexametereinek szörendfölforgatásai nem hangzottak-e hasonlóan kortársai fülében? Akkor bizonyára ez a madárnyelv volt a „modernség”.

Nagy Sámuel, a prózafordító, vehetett véget ennek a formakalandozásnak. A gyakorlati célt, a búcsúztatógyártást már akkor is a páros rimű tizenkettős szolgálta Debrecenben; ez a sorfajta árasztotta hát el a zsengeket; már ekkor megszülettek így a későbbi nagy versek első próbái: *Az álom*, *Egy jösvény*, *Az este*, *A tengeri háború* (Ventus describitur), *Konstancinápoly* (Egy város leírása). Fodor Gerzson keze alatt végül a haladó tartalom válik fontossá: *A Békesség*, *Libertas optima rerum*, s újból néhány változatosabb formakíséret. A régebbiek folytatásaként, de már jóval magasabb fokon: a Szeenci-ritmusú *Ki poéta nevet érdemel*, meg a disztichonos *Sint Maecenas*.

Így érkezik el 1788 tavasza, mikor tógát ölt Csokonai. Főiskolai rangjához illőt akar alkotni: ráveti magát a Kovács József-féle rímekre: más-más szófajtákból. Egymásután jön létre *A mező*, *Az öreg ember* s *Az aratás* — az utóbbi már *kibételek nélkül* ilyen rímekkel: Céresnek — keresnek, köröskörül — köszörül. Később *A magyar verscsinálásról* ezt írja idevonatkozóan: „Az ilyenek azért szépek, hogy ritkábbak, és többnyire váratlanok.” Csakugyan, az *Oskolai vacatiót* is még jórészt *széprímmel* halmozta tele; ime bevezető sorai: „Hát műzsák? Heverve töltitek a nyarat? | Hiszen aki mint vét, tudjátok, úgy arat. | Hát néktek, míg másnak láradoz két karja, | Kényes testeteket lágy lepel takarja?” S a folytatása is nagyrészt ilyen: hadnak — izzadnak, ködnek — küszködnek, tengeri — tekeri, deli — emeli, pásitnak — ásitnak. De már ekkor *visszafordul a szokotthoz*: suttogva — fogva, csepegtetni — esipegetni; csak a végső sorpárban ismétli verskezdő széprímeit: „Ha így vettek és így töltitek a nyarat, | Összel két kezetek csak harasztot arat.” Mire azonban megzendül versei közt *Az ősz*, 14 sorából nagy százalék, ha csupán 10-szer rimel így, sőt *A télben* mindjárt a hangmegütés majdnem önrím: december — ember, jelezvén a folszabadulást önként vállalt terhétől; utána aztán jöhetnek újból széprímek, — épp ezekben a sorokban közelíti meg aztán a tél-téma végleges megoldását.

Küzd minden elgépiesedés ellen; ezt rója majd föl Himfynek is *Lillája* előbeszédében: a „kedvetlen egyformaságot és monotonit”, s ime mindjárt azok a zsengei, amelyek már épkezláb mondatokban maradtak ránk, tanúsítják, hogy még a *lökételesség monotonitája* ellen is gyermekéveitől fogva harcol. Eltérés a szabálytól — az ún. poëtica licentia — éppen nem a hanyagság jele. A vers szárnya nem az egyhangú taktus, hanem az élő ritmus. Mindazok, akik a „hibátlanság” nevében marasztalták el lángelméinket, figyelmen kívül hagyták legnagyobb költőink közül épp a mesterek mestere, Arany tanítását, aki saját verssorát pécezi ki: „Zsigmond a ki | rály a császár”, hozzáfűzve, hogy a „szabályosságtól néha nem árt eltérni, mert általa a ritmus nagyon is egyhangúan hullna szét”.¹⁰

3.

Mire eljön a nagy mondanivalók kora: 1789—90, már Csokonai birtokában van a *hangsúlyos* verselésen kívül a deákos—leoninus formájában is; — a *kétszeres* (ún. „nyugat-európai”) nemben pedig épp a rimes anapesztus, szóval az „*egyvezetők*” *mindhárom jó megoldásmódjja*; sőt túl ezeken, a népi dallamból elvonható ritmus is, amelyre, mint már jeleztük, később lesz célszerű visszatérnünk.

Még mindig dolgoz ki propozíciókat; ezek már odakerülhetnek klasszikus művei közé, némi csiszolással, mert haladó szellemű bölcselő lírával megtoldva,

néhány 1794-es nagy versének bevezető részévé válnak, mint — a már említettek kivül — *A kevély, A földindulás stb.*¹¹

S a következő, 1791. év végén Hadháza települ át Szatmárról Földi János doktor, mint a hajdúkerület főorvosa. Már több mint egy éve Veszprémi István veje, sűrűn megfordul Debrecenben. Érett férfi, sokoldalú életismerettel, s átfogó műveltséggel; Kazinczy is méltányolja mint költőt.¹² Már beérkezettnek számít: világirodalmi tájékozottsággal, szigorúan ítélkezik.¹³ Amint akkor nem egy értelmiséginek Debrecenben, megvan emellett az alapos természettudományos műveltsége is. A botanika szaknyelvét majd az ő útmutatása szerint teremti meg Diószegi és Fazekas: a népnyelv tanulmányozása alapján. Csokonai korán hallhatta emlegetni preceptoraitól, Földi meg róla tudhatott, a jövő nagy ígéretéről, aki már 1790-ben ujjongva üdvözli az országos lelkesedést (*A magyar hajnal hasad*), s legkésőbb az 1791-es békekötés előtt meg kell írnia a Szegény Zsuzsi ósálakját is (*Este jött a parancsolat*). Olyasféle viszony alakult ki köztük, amilyen Babits és a fiatal Szabó Lőrinc barátsága volt. Az atyai jóbarát azt adta a lángeszű diáknak, amire mindennél inkább rászorult: tudományos hitelű grammatikát, hamarosan pályadíjjal korszorúzva, s annak lett volna befejező része a napjainkig kiadatlan „*Verstrásról*”.

Ezt is úgy alkotja meg Földi, amint illik vérbeli természettudóshoz: a tényeket gyűjti, irodalmunk addigi gyakorlatából, főképp azonban közmondásokból. Az ötletet Rájnistól kapta, aki majd két nyomtatott ívet töltött meg annak igazolására, „hogy a Magyarok a Közbeszédben is mindenféle versekkel élnek”.¹⁴ Az adonizsi sortól fogva („Egy fa nem erdő”) a hexameterig („Gyermeknek legjobb feleség a nyírfa-kisasszony”) megtalálható Rájnis példamondatai közt az aszklepiádeszi és szaffói sor éppúgy, mint a skázon („Jobb egy veréb ma, mint-sem holnap egy tűzok”), de még az egyes verslábak is: jambus stb. „Koriámbus” példája: „A'ki tsal, tsalatik”; a másik: „Jó pap hollig tanul”¹⁵ ilyen ritmusú akar lenni: — ◡ | — — | ◡ —. Ez arra figyelmeztet, hogy a gyűjtött anyag sem segít, ha helytelen a megfigyelés szempontja; Rájnis a *h-t* nem veszi mássalhangzószámba.

Földi azt írja Kazinczynak: „Hidd el, Barátom, hogy magyar verseiből meg esmerem ma a Poetát, mitsoda nyelveket tud. Mert a' mi szegény könyv, regula, 's Anya nélkül született Minervánknak a' Magyar Poesisnek, a' mitsoda nyelveket tudtak még eddig volt bábáskodói, azon nyelvnek reguláit tsapták nyakába és azokkal lántzolták meg, nem tudván egyy is közzülök a' nyelv természetét, és arra nem tekintvén. Rájnisról látom, hogy Görögöt és Deákot tud, azért a' Görög és Deák regulákat hozta be a' Magyar Poesisbe. Szabó (Baróti Szabó. — J. G.) a' Deákot tudja, ő is azokat; 's nem szereti egyyik is közzülök a Ríthmusos (rimes — J. G.) verseket, sőt Rájnis azokat verseknek sem tartja... Gróf Rádainak leginkább a' németek tetszenek. Te rajtad is meg tetszik a' Németeskedés.”¹⁶ Ráday ugyan inkább szerette volna meghonosítani a francia verselés reguláit, amelyek szerinte csupán a sorvég vagy az alexandrinusban még a sorközép hangzását szabták meg,¹⁷ de azért bizony aláhúzgálta kétkkel, pirossal Kazinczy bordalának trocheusok közé vegyített jambusait.¹⁸

Földi megállapítása igazát tanúsítja maga a széphalmi mester is, azt vallván a *Pályám emlékezteté*-ben 1786 táji küszködéséről: „Nem értém, mi dolog... hogy én, ki németben nem tévesztém el a schémát, magyarban eltévesztém, s fülem érzi, hogy a sor hibás, de megigazítani nem tudom.” Ad is ott német jambusaiából kóstolót, ezt fűzve hozzá: „A darabnak, ha érdeme nincs is, leg-

alább megfelel a schémának; a mit magyarban mertem, meg nem felelt, mert némely sor jambusból áll, némely trocheusokból.”¹⁹ Az igényes rímeléssel is alig boldogul, hát még ha ráadásul időmérték terheli szárnyalását: „Én keservebb munkát, mint magyarban rájmolni, nem ismerek, 's mint nehezedik-el a' munka, ha a' sorokat scandáljuk is, mint a' Németek, Francziák, Olaszok és Anglusok.”²⁰

Mikor Kazinczy ezt a nyilatkozatot teszi, 1793-ban, Csokonai már mestere nemcsak a skandált soroknak, meg a választékos széprímeknek, hanem a hím- és nőrímekeket is fölülmulthatatlan könnyűséggel váltogatja mind eredeti költeményeiben, mind fordításaiban. Mindehhez Földitől kap útmutatást, aki *A verstrásról* 1814 példamondatából vonja le a „végezetes” (rímes), „hangmértekes” (időmértékes) és a kettőt egyesítő „kétszeres” verselés törvényeit. Tiltja a *h* semmibe vételét, hiszen nálunk más értelmű a halak, harc, hideg, mint az alak, arc, ideg.²¹ Végezetesnek ő a hangsúlyost nevezi, meg is jelölve a 10—15 szótagúak ütemhatárait. (Csokonai ezeket *megakasztásnak* hívja, Földi maga *versmetszésnek*.) Érzik is mindketten hibátlanul az időmérték minden fajtát, az egyszerű trocheustól a *jonicus a minoréig* (— — — —). Földi ugyan ezt csak Horatius módjára használja, rímtelenül (*Enyim Juliska*), nem mint majd a minden nehézséget hím- és nőrímetül vállaló Csokonai (*Egy tulipánthoz*). De Földi sikere szintén akkora, hogy büszkélkedik vele Kazinczy még 1808-as pályaművében is, a zeneiségen kívül főleg nyelvünk tömörségét is tanúsítva az egyik versszak német, görög, latin, francia, olasz és szláv fordításával.²²

4.

Már a poétai klassziszban elkezdődik, hogy Csokonai továbbjut mesterénél. Háló Kovácsot képtelenség volna azzal gyanúsítanunk, hogy valamennyi diákjával be akarta volna gyakoroltatni az összes addigi igényesebb formákat. a Balassi-strófától Földi rímes anapestusáig. Másfél évtized sem múlt Bessenyei föllépte óta, s elég bizonyíték a haladásra, hogy a debreceni Kollégiumban nyoma sem volt többé a négyrímű tizenkettősnek. Még el sem ült a *prozódiai harc*, javában dúlt Rájuis körül a „penna-csata”, Kovács preceptor valószínűleg azt sem kívánhatta, hogy magyarul írjanak disztichont, nemhogy Csokonai formakísérleteit sugallta volna. De az is érdem, ha jószemmel nézte, s irányította, *amennyire tőle telt*.

Egy alkalommal ezt a propositiót adta: „*Panaszolkodik egy mindenbe szerentsellen, de igaz telkü ember.*” Csokonai abban az iskolai évben vesztette el az apját; búcsúztatót Háló Kovács mondott fölötte, méltatván benne Mihályt. „gyászlelgiák” kis diák poétáját is. Most itt volt az alkalom, írhatott magáról, szülei tragédiájáról. De milyen versformát válasszon?

Hallott ő olyan nótát nem egyet, amely az édesanyát emlegeti, katonának hurcoltak panaszát; könnyen meg is ragadhatta a hetykébbek közül egy különös ritmusú *nyolcas* sor: *három* „megakasztással”: „Állj be | Marci kato | nának, Jobb dol | god lesz mint a | pádnak”, de akadtak ebben hibátlanabb megakasztások is: „Se nem | kapálsz, se nem | kaszálsz | Csak a | lyányok után | sétálsz.” Megfigyelte már ő azt is, hogy a nótákban csupán az ütemek száma van megszabva, a *szótagoké nem*. Így jöhetett létre a feladat kidolgozása, amint a Zöld-kódexben, zsengei másolatgyűjteményében ránk maradt.

Majd hogy | kétségbe* nem | estem
 A bűt | nem bírhattya | testem
 Ront puszt | tít Pandora | nagyonn
 Pixisé | vel majd tsapa | agyonn
 Szülöm | bük* árjai | vala
 Minden | kedv töllem el | hala

Háló Kovács nyomban észrevehette az első sor metrumát. Rájnis olvasói kénytelenek voltak belátni, hogy egyes közmondásainkban időmérték van (mint ahogy később Arany meg majd ütemeket talál bennük). Mégis, mikor Csokonainak ezt a sorát olvasta preceptora:

— — | — — | — — | — —
 Majd hogy kétségbe nem estem.

csakis Földi „Egy gyenge szülött temetésére” írt Halotti Versére gondolhatott. Annak hajlékony sorai két-három anapestusból álltak ugyan, — ebben a sorban viszont csupán egy akadt. Azt Háló Kovács mégsem tételizhette föl, hogy kis tanítványa fülében holmi népdal muzsikált volna. Amire ő bátoríthatta: csakis Földi tudatos követése volt. Folytatása legalább erre vall. Még egy rimpárt lüzeve a háromhoz, utána egy másik 8 soros versszakot formál már *kereszt-rimesen, mint Földi*, az anapestusokra fordítva minden figyelmét. Sőt írt, alighanem előzetes próbaként, még a *Panaszolkodik* befejezése előtt, külön nyolc kereszt-rimes sort is (*Lurida sub dulci melle venena latent*), kissé halandzszerű szöveggel: — ebben nyilván csak a ritmus tisztaságára törekedett.

A két kezdetleges kísérletből csak a hat első sor lényeges. Kilátás *két ellenkező útra is nyílt innen*. Az egyik Arany chorijambusos tizenkettősei felé vezet: ide tartozik a *Szeptember végén*, sőt Csokonai megjambusozott *Parasztdala* is. *Háromszoros* versek ezek: ütem, metrum és rím van bennük; ma *szimullánnak* nevezik formájukat. A másik út: a *dallamkövető* verseké, ilyeneket mesteri fokon csak a két debreceni barát írt: Csokonai és Fazekas.

Működött a XVIII. század első felében egy J. S. Scholze (1705—50) nevű zeneszerző, *Sperontes* néven. Rőla nevezték el azt a divatot, hogy kész dallamokra verseljenek a költők. Hiszen nálunk művelték már ezt Balassiék is. De a XVIII. századi magyar *sperontizmus* nem csupán azt credményezte, hogy a debreceniek szótagjaik hosszú vagy rövid voltát pontosan a dallamhoz szabták, hanem még szavaik hosszúsága is a zenei taktus terjedelmét vette föl.²³

Ma sem tartunk számon több ritmusrendszert, mint ahányat Földi föl-sorol; elméletben maga Csokonai is beírta ennyivel, pedig annál jóval gazdagabb volt az ő formakészlete már debreceni diákéveiben. Íme:

1. *időmértékes versek* a) antik módon, azaz rímtelenül; b) középkori leoninusok, azaz metrumosak rímekkel;

2. „*végezetes*” (*rimes*) *versek* a) ütemesen, mint szóversek, szokott alakokban; mint dalversek, szokatlan változatokban is; b) dallamkövetően, idegen mintákra (sperontizmus); c) szótagszámolóan (Szenci Molnár szerint). Járuáltak mindehhez:

3. „*kétszeres*” *versek*: rím és időmérték egybekapcsolásával; sőt mint láttuk

4. *szimullán*, „*háromszoros*” *versek* is: rím, időmérték és ütem egyesítéséből.

* Másolás-hiba: *kétségbe* és *bük* helyett.

A *Lilla* előbeszéde szerint a „kétszeres”-t is kétféle módon gyakorolja Csokonai: görög és német fülnek tetszően. Úgy tájékoztat erről, hogy „görög szabású” többek közt a *Lillám szácskája*: „Oh, Lilla! Lilla! halld meg Kellő hatalmadat”, legföllebb egy spondeust tűr soronként, rendszeren az első versláb-

ban. „Német módú” viszont *A Duna nimfája*. Így végződik: „És nála minden
szébbnek mondja Az én tüzem,* Csak Vulcan, a Vénus bolondja És Mómus
ném.” Hogyan írhat le a kivételes hallású Csokonai ilyen süket és sánta sort,
— mint a vers vége, ahol eldől voltaképp az egész mű hatása?

Nem követi ő vakon Földit sem. Mint ahogy a *Tündérvölgy* Vörösmartyját vonzza a Zrinyiász zord zenéje, Csokonai tökéletes ritmuserzékét meg Ráday „sánta versei” izgatják. Csakhogy ehhez sokkal messzebb kell menni magyarázatért: vissza a középkorba. Horváth János mutatta ki, hogy a Döbrentei-kódex ambrosiánus nyolcásaiban, az 5/3 osztás — soropként legalább *egy* alkalommal — oda vet nyomatékot, ahol a jambus hosszú szótagja állana. Ezzel pontos időmérték nélkül is létrehozható nyelvünkben valami *emelkedő lebegés*. ún. „ritmikus jambus”: hangsúlytalan és hangsúlyos szótagból. Nem kell hozzá állandó szabályosság, ebben különbözik a némettől. Császár Elemér még ezt a szerény követelményt sem bírja elfogadni.²⁴ Jogosabb szerinte az a föltevés, hogy a kódexíró is időmértékes jambusokat próbált írni, csak épp nem tudott,

mint ahogy még Kazinczynál is találunk ilyen Ráday-jambust: „Nem, *mint*
pillant rám *titkon kedveltjére*” (*Esős nap*). Időmértékesnek csupa keserves spondeus ez, de „ritmikus jambus”-nak *három emelkedést tartalmaz*. Császár érvelése logikus: egyetlen magyar sem volt vele tisztában Horváth előtt, hogy hangsúllyal is helyettesíthető a metrum. De ha a tudatosságon múlna, hogyan keletkeztek *ma is hibátlannak rémlő* középkori magyar verseink, mint mindjárt az *Ó-magyar Mária-siralom*, olyan esetekben, amikor íróink latin stb. mintákat tartottak maguk előtt? Ma már végképp elfogadott Horváth János felfogása.²⁵

Csokonai „bukdácsoló” jambusait se mentegessük hát a kezdet nehézségével, hiszen a legtöbb szabadságot éppen nem fejlődése kezdetén veszi. Zsengéi közt mindjárt akad csaknem hibátlan rimes anapesztus; érett fővel aztán mestersen alkalmazza (*Szerelmes panaszok*, későbbi címén az *Édes keserűség*). *A versszépítő* korai alakja már elejétől végig tiszta jambus; ars poeticája viszont. *A vidám természetű poéta*, még 1793-as kéziratában is egészen rádayas: „Sír-halmok! Gyász Temető Kertek! | Mellyek örökös Setétség’ |’s Szívet borzasztó Tscendesség’ | Mostoha keblében heverték.”²⁶ Ebből forrott ki évek múltán *Az én poézisom természete* szabályos zenével: „Sír-halmok, oh ködlepte kertek! Te szívborzasztó éjtszaka! Te alvilág’ vak ablaka! Ti holtak, a’ kik itt heverték!” Elég a két kezdősort összehasonlitanunk, hogy lássuk a „német” és „görög” jambus különbségét: — — | — — | — — | — — | — — és — — | — — | — — | — — | — —. A dallamkövető formákat hasonlóan dolgozza át. *A feléledt*

* Ebből javítja: „Szép kedvesem.”

pásztornak ez a sora pl.: Haldokló | pásztor állj meg, || Tartóztasd szádon |
 lelkedet” — később ilyené egyszerűsödik: „Megállj, haldokló pásztorom, Tar-
 tóztasd lelkedet.”

Dunántúli korszakában készülnek nagyrészt ezek a klasszikus tisztaságú átírások. De *Lilla*-előszava rá a bizonyosság, nem akar szakítani a „német” móddal sem. Ez pedig nem azt jelenti, hogy régi versei egy részét meghagyja eredeti alakjukban. Éppen nem. Van rá eset, hogy a simább zenéjű középváltozatot teszi félre, s visszahajlik eredeti disszonánsabb megoldásához (*A távolról kinzó végső négy sorában*).

Debrecenbe visszatérte után a jambuslazítás útjára lép: hogy elkerülje a gépies egyhangúságot. Két verset is ír 1802 őszén, s ezekben úgy vegyíti a trocheust jambussal, hogy majd itt, majd ott — felező tizenkettősei chorijambusa zeng felénk: „Kesergettem Eurydicén” (utóbb: „Lilla nevén”) — — | — — | — — — | vagy: „Pedig tán nemes indulatja”: — — | — — — | — — | — — (*Az éjnek istenihez*); sőt „Lelke kegyes, de negédjétől”: — — — — | — — — — | — — (*A bátoratlan szerelmes*). Ez már teljesen Ady jambusi „alaksejtelmait” előlegezi, egy olyan költőtől, aki eleinte egész verseken át alig vegyített itt-ott spondeust „szoros jambusai” közé; s a sperontizmus legbonyolultabb akadályhálózatán is szemkápráztató könnyűséggel hatolt át.

6.

Költeményei számottevő részét, a bölcselő tartalmúakat, *Dorollyút*, *A tolvaj istent* szakozatlan sorokban írta. Szabályos versszakai közt, a rokokó unikumstrófa divatának alkonyán, még találunk 18 rövid sorból állót is (*Az elszánt szerető*), de mint az antik meg a népdal, leginkább a négysoros szerkezeteket kedveli. A nyolcsoros, nemkülönben a hatos, már zsenéi közt ismételten föl-bukkan. Az utóbbira *aabcb* rímelhelyezéssel bőven talál példát az olasz költőknél is, akiknek nem egy dalát lefordítja.

De hazai előzményeit se feledjük; s itt nemcsak műköltészetünkre gondolk. Épp *legősibb*, kvintváltó dallamú szövegeink közt a *Zörög a kocsi* teljesen azonos formájú a *Kegyelmes isten* kezdetű Balassi-énekkal: 5a, 5a, 6b, 5c, 5c, 6b; dallamváltozata *A szőlőhegyen keresztül* szintén létrehozza refrénnel ezt a rímelhelyezést. Az a *középrímes* megoldás ez, amelynek már IV. Béla sírfeliratán ott olvasható legrégebb hazai példánya latin lenoninusokban. (Nem valószínű, hogy onnan hatolt volna át népköltészetünkbe.) Ezek az egyezések Aranyt igazolják: *A magyar nemzeti versidomról* szólván, ő állapította meg, hogy a keresztírím ugyan nálunk „sehogysem kapós. Ámde azért népünk sem idegen a mesterségesb szerkezettől, csakhogy a keresztírím helyett *közép-rímekkel* szagatja szét hosszabb sorait. . .”²⁷ Hoz is rá példát a népköltészetből, Balassiból, Amadéból; hozhatna Csokonaitól is számtalant. Kodály szerint: „Lehetséges, hogy a nyugati *abaab* forma itt már hasonló, keleti gyökérből nőtt eredeti formát talált.”²⁸ Gáldi állásfoglalás nélkül közli ezt a föltételezett „összehajlást, konvergenciát a nyugati hatás és keletről hozott formakincsünk közt”,²⁹ de annyit a legnagyobb óvatossággal is el kell ismernünk, hogy működött népünkben valami *eleve kész hajlam*, egyaránt erős a befogadásra és a visszautasításra.

Keresztrímec, mint mondtuk, Balassi is csupán egyszer választ;³⁰ arról sem akar tudomást szerezni az utókor. Szenci Molnár zsoldáraiban aztán van bőven kereszt- és ölelkező rím is, a népköltésre mégsem hat, nem terjed. Miért épp a bonyolultabb forma vált népszerűvé, Arany magyarzatát elfogadhatjuk.³¹

Csokonai pl. a XXXVIII. zsoldár formáját veszi kölcsön Szenci Molnár-tól, 8a, 4a, 7b, 8c, 4c, 7b megoldással fordítja Zappi dalát:

„A szép Rózi két szemének | Nyilát ennek | A' mellynek néki tsapta;
'S Gyöngy kezét sebére tévén | Onnan az én | Törtt szívemet ki kapta.”
(*Az elragadt szív*); pedig Eschenburg antológiájában egészen másképp találta:
5a; 5b; 5b, 5c; 5a; 5d; 5d, 5c:

Ninfa cortese

Col gentil dardo

D'un dolce sguardo questo sen ferì;

E poi distese

Verso la piaga

Sua mano vaga, ed il mio cor rapì.

Ebből is látható: ahol a *dallam* követelte, megbirkózott ugyan Csokonai a legnagyobb nehézségekkel is, de kivételes formagazdagságát ne tulajdonítsuk csupán világirodalmi tájékozottságának, amely már diákkorában túlterjed Eschenburg *Beispielsammlungj*án, az „ázsiai poezis”-re is. Még ha fordít, sem mindig ragaszkodik eredetije versalakjához, megkeresi a hasonló hatású hazait. A klaszszikus verselésnek diákkorától mestere, latinul is. Csurgói tanársága egybeesvén Virág Benedek poétai munkái megjelenésével, a kettő együttesen azt eredményezi, hogy végső évciben sokat alkot antik metrumban, e téren is nagy változatosságot tanúsítva. Vörösmarty hétszeresen fölülmúlta deákos versei sorszámban, de csak 7 formát használt, míg Csokonai 14-et.³² Vergilius *Georgiconj*át mégsem hexameterekben kezdi, hanem páros tizenkettősökben, majd tizenötösökben dolgozza újra, ez egyszer valóban Háló Kovács József példájára, belátván, hogy így a sorterjedelem inkább megközelíti eredetijét: a rímtelenség hatását ugyan nem keltheti, de hogy a sorvéggel ne törődjön az olvasó, igyekszik mennél igénytelenebb ragrímekeket használni: munkára — szavára, szilfáknak — fűzfáknak stb.

*

Ismertes, mennyit botránkozott és mulatott az ország Kazinczyék óta a debreceni önteltségen. Pedig hogy nem volt az merőben alaptalan, elég ha csupán verselésünk fejlődését nézzük.

A középkor magyarja még Európa egyenrangú tagjának érezvén magát, saját hangsúlyos ritmusainak művészi kezelésében a reformáció századára fölérkezett a mai színvonalig; de emellett a disztichont is birtokba vette már, s talált megoldást a jambikus lejtésre is, mégpedig *nyelvünk saajáságai szeri*nt. Eszébe sem jutott volna idegen prozódia-t venni kölcsön, mint aztán a felvilágosodás nemzedéke tette, amely annál kritikátlanabban indult a „művelt Nyugat” után, minél szorongóbb szívvel botladoztak — „vadember”-ként — vidéki kúriákon serdült középnevesei a birodalom fővárosában, — mint Mária Terézia testőre, Bessenyei is eleinte.

¶ Miért Debrecenben eszmélt rá Földi János, hogy nevetséges is, káros is kortársai idegen-majmolása? A „kálvinista Róma” por- és sárfészek volt ugyan,

de fiait századokon át rajban röppentvén külföldi akadémiákra, miután azok becsületet szereztek ott, egyenrangúságuk tudatával tértek haza, s egymás önértetadó környezetében meg tudták őrizni szellemi önállóságukat halálukig. Járt ez torzulással is számtalanszor, de volt egy és más feladat a feudális országban, amelynek elvégzése csak polgárközösségben, élőknek sikerülhetett. Itt tört utat a természettudományos nevelés nem egy ragyogó tehetsége; s még a XIX. század első évtizedeiben is Debrecen vezetett az anyanyelvű tankönyvkiadásban. Itt jöttek létre a felvilágosodás legidőállóbb költői remekei; s ezeknek adott méltó formákat Földi, a „debreceni iskola” feje, az imént ismertett módon.

Tanult ő a külföldi klasszikusoktól is: különösen a rímelés terén. A nevetéses önrímek, a végtelen *valák* ellen hadat üzent már Szenci Molnár, a ragrímek négyes monotóniáját Bessenyei dobta el végleg, de párosával is még mindig elég fakóak azok: „Szabadítsuk Ágis el-fáradt hazánkat, Gyógyítsuk ha lehet, rögzölt nyavalyánkat.” Háló Kovácsék ezen is próbáltak segíteni: — különböző szófajokból csendítették össze két szótagú rimeiket; a gyermek Csokonai mindjárt virtuózságig vitte az ilyenek halmozását, míg rá nem jött, hogy akkor szépek ezek igazán, *ha váratlanok*.

Földi a legjobbkor érkezett a „Férjfiúi Ritmus”, vagyis az egy szótagú hírim elméletével, hozzátéve, hogy az a legszebb, ha „egytágú szónak egytágú szó a’ Párja, . . . mint: *kints, nints*”. Ha már az egyik többtagú, „sokat vesz az ékesség, mint: *kints, tekints*”.³³ Csokonai alkalmazza is ezt számtalanszor, egyebek közt a Földinéhez írt versében:³⁴ már — vár, rád — ád, kert — szert, kincs — nincs stb., bár használ mellettük önrímet: biborja közt — illatja közt, azonos szófajút: vedd — szedd, s néhány olyat is, amelyekben többtagú rímek egytagúra: ma — Rózsira stb. Mikor aztán a *Tavas*z előbeszédében számat ad formaválasztásáról, a hím- és nőrímelek használatát kénytelen a „német és más csinos* poéták” eljárásával igazolni, hiszen erre „még nálunk alig vigyáznak a versművesek: Faludiban lehet leginkább észrevennünk”.³⁵ Maga Földi azonban talált két hazai példát erre is már 1670-ből, Beniczki Péter Balassi-strófájú verseiben: az egyik csupa egytágú szót rímeltet a b-sorok végén (vér — kér — lér), a másik széprímeket csendít össze párosan: bor — forr — nyugodalom . . . tűz — üz — sírhalom.³⁶

Csokonai a hím- és nőrímelek alkalmazásában éppúgy fejlődött, mint a kétszeres versek kezelésében. A *Földi Rózsa* szinte iskolai példatárba kínálkozik.³⁷ Föltűnő 1793-as fordításai mintaszerűsége; él ő ezzel a megoldással olyankor is, amikor *eredetijében nem találja*, mint Zappi *Scherzo* improvizójában. Végig nőrimű s *abba*c elosztású ez, például a második versszakban: orgogliosetti. dica, aprica, fioretti, belle, stelle áll, ebből lesz Csokonainál: én, mondani, állani. rendén, magatok, látszatok.

De hamarosan tapasztalja, mennyire csekély nyelvünkben a lehetősége, hogy egytágú szavaink ragozottan is megmaradjanak egytágúnak; tehát — mint Kazinczynak kifejti — a hím cadentia ugyan csupán „egy syllabában egyez a másik szóval”, de jambus, pyrrichius láb esetén a „rövid penultima . . . is bejöhet a cadentiának a hím rhythmusába; mint katonát, koronát”, sőt még tribrachys példát is ad: „*akārom, takārom.*”³⁸

A magyar verscsinálásról írt tanulmánya 8. §-ának *Jegyzésében* így int: „Tartsuk meg pedig, hogy ha egyszer az első páros sort lejtő sornak tettem

* Művelt. (J. G.)

(— —: tehát nőrim. — J. G.), valamennyi páros sorok lesznek a strófhákban, ... mind lejtő végezetre kell vennem őket.³⁹ Ugyanezt ajánlja természetesen, ha a páratlan sorokat kezdi nőrimmel; — ez a szokásosabb. Valóban alig tér el ettől 1793-tól fogva, ha különféle páros és páratlan sorokból építi strófáit.

Két figyelemre méltó kivétele van: *A tolvaj isten* és az azonos ritmusú *Izis és Oziris*. Az elsőt könnyű megmagyarázni: tárgya miatt Fazekas Danaé-jával hoztam összefüggésbe;⁴⁰ a másik is valószínűleg rejt valami kapcsolatot.

7.

Ha idáig azt kellett hangsúlyoznom, mennyire változatos Csokonai — még az elért tökéletesség fokán sem időzik soká, hanem alászáll: új ormok meghódítására —; most már halaszthatatlan, hogy megvizsgáljuk benne az ellenkezőt is: ad ő példát számtalanszor az állandóságra, mihelyt úgy érzi, rábukkant egy-egy mondanivalója formálása közben a leghozzáülöbbre.

Köztudomású, hogy az egyszer megragadott témához vissza-visszatér, míg csak remekművé nem érleli. Legmerészebb költeményei, mint *Az este*. *Az átom*, *Konstancinápoly* nyomon követhetők zsengeitől fogva. Az is természetes, hogy ilyenkor nem tér el többé a megtalált alaktól. A forma és tartalom egységének, amelyről a legmélyebb fölvilágosítást csak maga a költő adhatná. számos bizonyosságát találjuk. A költészetéről pl. többször is ír abban a szótag-számoló „szenczis” ritmusban, amelyet végül az *Ódák* élére helyez.⁴¹

Egyik legfontosabb remekét, *A Reményhez*, érdemes megnéznünk ebből a szempontból. Barátja, Nagy Gábor is tanúsítja, hogy még Komárom előtt írta ezt, Kazinczy pedig, aki sohasem bírt vele megbékülni, s különösen a végső versszakát kifogásolta: bár a többit is megrakta felkiáltójelekkel,⁴² azt jegyezte föl róla, hogy „ezt a szörnyű hosszúságú schémát a Kosovich... compositiója miatt választotta, s meglehet, hogy parancsolta is volt, hogy erre írjon”.⁴³ Másutt fogolytársára utal, Szulyovszky Menyhéltre, annak a családja parancsolta volna a szegény pataki diák Csokonainak, hogy a kész dallamra készítsen szöveget. vigasztalásul a hebrőtönözöttnek. Valóban maradt is a sárospataki kéziratok közt a versnek egy háromstrófás változata,⁴⁴ amelyben még szó sincs Lillákról, akik miatt Kazinczy szerint a trillákat mintha hajuknál fogva rángatnák oda.⁴⁵ Ebben a korai alakban még alig esik szó szerelemről: „Óh csak Lillát hagyta volna, Csak magát nekem.” (Ti, ha már minden más elveszett, amiben a haladó magyarság 1794 táján reménykedett!) A Lilla név csak a végén csúszik ebbe a másolatba, nyilván már az országszerte énekelt szöveg hatására. (Az előző versszakban ui. még ez áll: „Ró'sám szívét kértem, nem adá az Ég.”)

Hazafias ének volt hát ez eredetileg, az összeesküvők gyászdala. Mikor aztán 1799-ben azzal támadta meg Festetics gróf a csurgói vakmerő helyettes tanárt, hogy széthányhatja Bécs az egész iskolát, amiért a *Culturában* elmerete énekelte a Rákóczi-nótát: Csokonai, legalább az asztalliókjába rejtve, ír egy kesergő éneket, kissé magának a tiltott éneknek a ritmusában: „Mert a sasnak körme között, körme között Fonyvad mint a lóp.”

Hova légyünk? Jaj mit tégyünk?

Csúf a rabota.

Olly országba mért nem mégyünk,

Hol nincs despota?

Hagyjuk el örökre
E rabi határt:
Szálljunk oly örökre,*
Hol német nem járt.

Ez, 8 sorra rövidítve: *A Reményhez* ritmusa; ám ugyanakkor a Rákóczi-nóta zeng vissza benne, sőt egy még régibb: *Két szegény legénynek egymással való beszélgetése*, ha ugyan emlékezett még rá a XVIII. század végén valaki:

Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot,
Oltalmazzuk,
Szabadítjuk
Szegény hazánkol.

A tartalom és forma egysége ebben az összefüggésben igazolhatóan tökéletes.

8.

Nem merülhetünk bele ez alkalommal Földi verselméleti tanulmánya egybevetésébe a Csokonaiéval. Sokáig figyelmen kívül maradt ez a Földi-mű. Minden érdemét nagy tanítványának tulajdonították, különösen azt, hogy elsőnek foglalkozott volna „rendszeresen... a magyar nemzeti verseléssel”, — mint Tolnai Vilmos írja. ⁴⁶Hogy mit kapott készen Földitől, azt már tisztázta, még mint hallgatónk, Beke Albert. ⁴⁷ Az első felfedezés hevében, érthető módon, ő az egyezésekre irányítja teljes figyelmét. De a különbségek legalább annyira fontosak.

Csokonai ezt a szöveget csurgói diákjainak szánta. Eredetiségre éppoly kevésbé törekedett, mint Arany János, mikor összeállította irodalomtörténeti jegyzetét nagykorúsi tanítványainak. Mégis mindkettőjük szelleme átsugárzik mondataikon, megállapításaikon. Arany Toldy Ferencet egészíti ki, főleg ott, ahol az a legjáratlanabb: a Petőfi-nemzedék helyreillesztésében; Csokonainak is van Földihez bőven hozzátoldani valója.

Már kiindulópontjuk sem azonos. Földi mesterségnek nevezi a versírást, s ami mesterség, elsajátítható. Csokonai első mondata mindjárt óv az alaptalan reménykedéstől: „A verscsinálás nem poesis”; ami tehát megtanulható belőle, gondolatok, képzelődés, tűz nélkül (lángész nélkül!) mit sem ér. Földi is mindjárt távlatot ad: világirodalmi; Csokonai, remek pedagógiai érzékkel, a legnagyobb összefüggést villantja meg. *Harmónia* — ejti ki a varázsszót, s ezt jegyzi hozzá: „A harmónia... a különböző dolgoknak megegyezése (concordia discors).” — Ma ezt úgy mondjuk: ellentmondások egysége! „Ez a természetnek lelke, ettől van annak minden szépsége, kellemetessége és csudálatos volta” — folytatja Csokonai. ⁴⁸ Szaktárgyi távlata sem csekély. Nem kevesebbet szándékszik, mint „a magyar nyelvnek a poesisre minden nyelvek felett való alkalmatos voltát előadni”. Mekkora debreceni önteltség, — a nyelvvéjtás előtt! Mégse mosolygunk: — mi valóban írhatunk magyar ütemeken kívül antik metrumú s kétszeres verseket is.

Fölsorolja az első csoport *öt* tényezőjét a következő rendben: szótagszám, ütem, versszak, rím, rímelhelyezés. Külön tárgyalja valamennyit, előrebocsátva,

* Örökölt földre.

hogy mindezekből számtalan változat állítható elő „egyedül a poétának szabad akaratjától” függően.

A szótagszám-ismertetést korjellemzéssé mélyíti. A rövid (Csokonai szavával: „apró”) sorok, 2—6 szótagig, önállóan nemigen fordulnak elő, csak hosszabbakkal együtt: hoz is négy szimmetrikus változatot 3, 7; 4, 7; 4, 5, 8 és 5, 6 szótagú sorokból. Látnivaló, ez még a *rokokó* izlése, de 6—8 szótagos szerkezetei már a *klasszicizmus* felé mutatnak. Csokonai is ezt tartja legszebbnek: a „középszerű” sorokat 7—12 szótagig; legnépszerűbbek is szerinte. Annál inkább elutasítja a *barokk* hagyatékát, a nagy sorokat. Terjedelmük 13—16 szótag, „módjával ezek sem megvetendők”, kivéve a 16 tagúakat, ezeket „már ma csak régi íróinknál találjuk”.

Az ütem-fajták vagy szerinte „megakasztások” számbavételében jócskán fölülmúlja Földit. A 8—11-ig terjedőket az I., a többit a II. rendbe sorozza. Mindkét *nyolcas* előbukkan itt, az ősi (4, 4) és az ambrozianus (5, 3; ilyen például a *Szegény Zsuzsi* strófáinak második sorpárja). A *kilences* Földi szerint ritka, példája rá: „Más szemében meglát'd a' szálkát, Magadéban nem a gerendát”; mindkét sor előfordul Csokonai schémái közt: 4, 5 és 5, 4-es megakasztással. A *tizenre* 5, 5 és 6, 4 a példája, épp a 4, 4, 2 hiányzik, amelyet majd Petőfi használ örömet. A *tizenegyesek* közül a 6, 5; 5, 6 további tagolást igényelne, van is még itt 3, 3, 5 és 4, 4, 3.

A II. rend a hosszabb sorokat tartalmazza: 4—4 példát hoz a *tizenkettesre* (6, 6; 7, 5; 5, 7; 4, 4, 4) s a *tizenhármásra* (6, 7; 7, 6; 4, 4, 5; 5, 5, 3), 5-öt a *tizennégyesre* (köztük 4, 4, 6 és 5, 5, 4 is), végül 3-at a *tizenötösre* (a 8, 7 és 4, 4, 7 tulajdonképp gyöngén ütemezett sor; a valódi is ott van: 4, 4, 4, 3). A *Földiekkel játszó* formája egyebek közt, mint 6, 5 és 4, 4, 5 van jelen.

De mi mindez az ő valódi gazdagságához képest? A *Reményhez* is voltaképp: 4, 2a; 4, 1b; 4, 2a; 4, 1b; 4, 2c; 4, 1d; 4, 2c; 4, 1d; 4, 4e; 4, 1f; 4, 4e; 4, 1f; 4, 2g; 4, 1h; 4, 2g; 4, 1h; — hozzátéve, hogy a 4, 2 és 4, 1 helyett állhat bárhol 3, 3 és 3, 2 vagy „hibás” sor: 2, 3, sőt tagolatlan 5 is („Kiszáradtanak”).

A *becsület és szerelem* egymaga is lelőhelye a rímekkel legváltozatosabban tagolt nagyobb soroknak: 4a; 4a; 4, 3b; 4c; 4c; 4, 1b, ahol a 6. sor helyén a továbbiakban 1, 2, majd 3, 3 áll. Másik ilyen az ellenzéki Czinderyt sirató ének, mely a *Földiekkal* formáját bontja tovább: 4, 4a; 4, 1b; 4, 4a; 4, 1b; 4, 4c; 4, 1d; 4, 4c; 4, 1d; 4, 2e; 4, 2e; 4f; 4f; 4, 1x; ahol megint állhat a 4, 4 helyett 5, 3 s a 4, 1 helyett 3, 2 és tagolatlan 5 is; második része egyszerűbb: 4, 4, 4a; 4, 4, 4a; 4, 5 (gyorsötös!) b; 4, 5b; 4, 4, 4, 2c; 4, 4, 4, 2c. A *Jövendölés az első oskoláról a Somogyban* ismét dallamra készült, némileg az *Oh szegény országunk* tagoltabb változata: 4, 2x; 4, 1a; 4, 2x; 4, 3a; 4, 3x; 4, 1b; 4, 3x; 4, 3b; 3c, 3c; 4d, 4d; 4, 1x. Föl sem írom *Az elszánt szeretőt* — 18 rövid sorból áll. Szavakkal valóban mozarti dallamosságú zene ez.

Maga Csokonai is próbálja számbavenni valamennyire tanulmánya következő részében „a különb-különféle soroknak összeállítását és [az] ezekből származó gyönyörű változást”, de milyen szerény strófaszervezetek az ő gyakorlatához képest, amelyeket itt csoportosított. — igaz, hogy középkor diákok számára: 13, 12, 13, 8; 12, 11, 12, 7; 11, 10, 11, 8, 11, 6 stb.; a leghosszabbak 8 sorból állanak: 3, 3, 7, 4; 4, 3, 8, 3 és 8, 7, 8, 7, 11, 11, 8, 8. Maga említi, hogy vannak 3, 4, sőt még többfajta sorból szerkesztett versszakok is. Ő maga 14-re teszi a leghosszabb strófa sorszámát, a szonettre hivatkozással, ám ezt nemegyszer túllépi.

A rímfajták igényes ismertetésében nagyrészt Földit követi. Elítéli az önrímet, holott ismételtén él vele, főleg ha is kerül sorvégre; „dísztelen egyformaságnak” minősíti, mikor (pl. Pócs András) „egyvégtiben” 10. 12 sort rímeltet ára, ára. Ki is figurázza ezt a *Lantomtól búcsúvétel* 12 sorában, mely egyébként egy-egy hangszerral remekül jellemzi költőtársait. Nosza, neki is gyűrközik Kazinczy, s tovább parodizálja az ő keserves tréfáját, 14-ig duzzasztva föl az ára rímeket, legszellemesebbnek tartja köztük: „Kérdéseknek kérdására,” amellyel az ún. „Lélek halhatatlanságába” gázol, egyéb „nehéz szagú” művei mellett.

A rímelhelyezésre is ad összeállításokat: a páros és négyes, a kereszt- és öllelkező rím mellett a középrimből kibontakozó aabccb képletet is fölírja, aztán néhány kombináció: aabccdd, abbaccedd mellé tesz olyanokat is, amelyekben a nőrimű (trocheus) sorokat nagybetűvel, a híriműeket kicsivel jelzi. (Az utóbbiak verslábát *bukónak* nevezi; nem szerencsés szó, hiszen a jambus, — bevált névvel: *szökő* emelkedő, nem lefelé hulló láb). A páros- és négyesrímű szerinte: *folypást menő*, a kereszt- és középrímes váltva, az öllelkező *körbe* megy, a vegyes rímelhelyezésű neve „sokszeres”. Az előzőkre 2—2 példát hoz, erre hármat: AbAbCCdd; AbAbCddC; AbbAccDeeD.

Ezzel ér véget tanulmánya. Bevezetőjében ígérte ő a *mértékes és kétszeres formák* tárgyalását is, bizonyára csak egyen múlt, amiért nem váltotta be: professzori működését nem igényelte tovább Csurgó, még kevésbé a pesti egyetem.

9.

Van még itt egy kérdés: ha már látja Csokonai, mi a helyes, miért tér el gyakorlatban tőle nemegyszer.

Csak a tudósok, a törvénykutatók szokták azt képzelni, hogy a „költői szabadság” pillanatnyi gyöngeségből származik. Gábor Ignác külön verselméletet hozott, hogy „hibátlaná” mossa remekeinket; még Toldy Ferenc is azt javasolta egy ízben, *tegyük hangsúlyossá hexameteereinket*, mert az időmérték ellenkezik „a magyar nyelv természetével”.⁴⁹ Mintha Vörösmarty eposzait ez gátolta volna a széles elterjedésben. (Bezzeg olvasták a ponyvára került Ludas Matyit!) A költők mindig gyakorolták, megfogalmazta mind Arany, mind Babits, hogy az apró eltérések fokozzák a zene varázsát. A „szabálytalanság” a legfontosabbat tanúsítja: hogy *a költő valóban szabad*. Földiek már tudták, tették is ezt: az értelmi és zenei hangsúly helyének „különb-különb változtatása által a’ versnek j’ hangozatja sokat segítették, és a’ mindenkor egyenlő megszakasztásból származandó Egyhangozat (monotonia) eltávoztattatik”.⁵⁰ Mekkora gúnnyal bírálja Himfyben Csokonai is a „kedvetlen egyformaságot és monotoniát”; az egyazon terjedelmű strófalak végén még az előre várható epigrammai csattanót is: „nem fáraszt-é el az a sok periodicus csiklandás?”⁵¹ Már zsengeiben tapasztalható ez: szigorúan széprímű verseibe is vegyít egy-két azonos szófajú rímet.

Elek István elfogadhatóan összeállította, hányféle rím fordul elő nála.⁵² A 10 fajta közt *kínrím*ről igazságtalanul beszél: *szirtja — irtja* a sok *e* hangot igyekszik ritkítani; a *Lilimmal* sem rímkényszer, a napjaimmal miatt, itt a név eredetileg *Rozim* volt. Nem törődik viszont a hí- és nőrim megkülönböztetésével, pedig annak nagy része van a formai változatosság növelésében. De még Gáldi igényes tanulmányába is csúszik be olyan tévedés, hogy „Cso-

konainak számos versében (vö. *A reményhez*) s Kölcseynél is (vö. *Himnusz*) a ragrímek még igen gyakoriak”.⁵³ Éppen Csokonainál! *Senki nem tett többet, hogy változatosságot vigyen rímelésünkbe*. Ragrímek miatt, tömegestül, ahol maga a szótó nem venne részt az összcseengésben, legfőllebb *Georgicon*-fordítását lehetne „elmarasztalni”, de érintettük, hogy mi lehetett annak az oka.

10.

Befejezésül csupán annyit: amire a tanulóévek ránevelik az avatottan elindított Csokonait: egész pályáján nem hagy föl vele. Szakadatlanul újat meg újat próbál. Hogyan oszlik meg különféle csoportok közt költeményei aránya, néhány évvel ezelőtt összeállítottam. Tájékoztatásul közlöm itt változatlanul, bár azóta némileg módosult művei száma, részint idáig ismeretlenek bukkanván elő, részint pedig az derült ki, hogy egyet-mást tévesen tulajdonítanak neki. De mikor is mondhatja majd valaki, hogy már előkerült valamennyi lappangó műve?

A fordításokkal s latin verseivel együtt 516 költeményét vettem számításba. Ezek közül

nemzeti idomú 204, *ütemes-féle* 53, *háromszoros* 37, az utóbbiak *ütemezhetők* is, a magyar ritmus ráhallása jóvoltából, mégis inkább a kétszeresekhez számítandók. Együtt valamennyi 294 volna; a háromszorosok nélkül is egész költészetének majdnem fele: 257 (49,8%); ha pedig a sorok számát vesszük, többszöröse. *Kétszeres* „Földi-vers”,⁵⁴ görög prozodiával: 39, a Ráday-nemben „németes módú” 23. Összesen 62; így is ez a legnépesebb a magyar után, de vehetjük ide a háromszorosokat és leoninusokat is, akkor 109 a számuk (21,2%).

Mértékes antik 82, nem antik időmértékes, például rímtelen jambus 4; összesen 86 (16,6%).

Marad még *rímes*: dallamkövető (16), egyszerű szótagszámoló („szenczis”), szabad szótagszámú, oldott ritmusú és *vegyes*. (Az *Újesztendei gondolatok* nem formavegyítő, hanem szabályos leoninus végig; rímelt horatiusi metrum; minta-versét: *Non ebur, nec aureum* le is fordítja Csokonai.) Ezek száma 64 (12,4%).

*

Egész prozodiánk örvendetes forrongásban van. A merev ütemezéstől a gépies „rímtisztaság”-ig folyik a harc a valódi *poëtica licentiáért*. Költőink ma is okulhatnak Csokonai eredményeiből. A him- és nőrim változatosságát, hajlékonyan, amint ő gyakorolta, érdemes volna föleleveníteni; a „kétszeres” verselés valódi történetét pedig úgy írni meg, hogy világossá váljék végre a „Ráday-nem” és a „Földi-vers” küzdelméből, mi felel meg nyelvünk sajátosságainak.

JEGYZETEK

¹ Elek István: *Csokonai versművészetéről*. Bp., é. n. [1937].

² Földi János: *A versírásról*. Szerkesztette: Adámné Révész Gabriella. Tankönyvkiadó, 1962.

³ Toldy Ferenc: Nem állítható, „mintha Csokonai jeles tanítók szűkében volt volna: sőt inkább a két Budai, Ferenc és Ézsajas, mindkettő hazánk tudósai és történelmírói közt kitűnő érdemű férfiak, mint maganoktatók, dajkákták gyenge korát, s a költészeti osztályban Kovács József, az Aeneis fordítója, tanítóskodott körülte; de amazok nem költői irányban fejtették ki tehetségét, ez pedig, remekje az ízléshiánynak, ki a költőiséget csak a formában vélte felfedezhetőnek, nem annyira elősegítette, mint eltévesztette e pályán.” Ezt követően számolt be az alexandrinokról s tizenégyesekről. (Csokonai Mihály Minden Munkái, Nemzeti Könyvtár, Pest, 1844. XV—XVI. hasáb. L. újra: *Magyar államférfiak és írók*. Pest, 1868. 38—39. l.)

⁴ *Keresztrím* pl. már a *Lengyel szép Zsuzsánna* strófakezdetein; elejét Rimay előszava őrizte meg helyes szórenddel: „Szyt Zuzana twzet sziwembwl maghara”; közli is ezt az 1951-es kritikai kiadás, de nem mint a valódi alakot, hanem mint „kissé eltérő” változatot, pedig a 16. sor keresztrímét javítja is helyesen. Szakirodalmunk nem is tartja számon, Horváth János csak Szenczi Molnárt és Zrinyit említi úttörőként. A Radványzky-kódex apró szövegromlásai az 1. és 4. versszakban könnyen javíthatók.

⁵ *Csokonai életrajzának töredékvonatai*. A Kisf. Társ. Évlapjai, Pest, 1846. 388. l.

⁶ Horváth János: *Rendszeres m. verstan*, Bp., 1951. 181. l. Rámutat, milyen kevés Szenczi Molnár Zsoltárában a hangsúlyosan ütemezhető sor.

⁷ Kis Jánosnak már 1793 nyarán panaszodik, hogy Csokonai odáig „kevés jelét adta megterésének”; folytatólag Nagy Sámuel így említi: „De már erről kevélykedve szölok.” (Kaz. Lev. II. 297—98. l.)

⁸ Kazinczynak is megküldi 1790-ben Prudentius 10. Hymnusának fordítását, latin eredetijével együtt. (Kaz. Lev. II. 107—9. l.)

⁹ *Rendszeres magyar verstan*, 144. l.

¹⁰ *A magyar nemzeti versidomról*. Írt Arany „hibátlan” verset is: a *Rákócziné* balladáját; lehetetlen éneklés nélkül felolvasni.

¹¹ CsVM *Összes versei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956. I. k. 7—20. l.

¹² K. L. I. 226. l. 1788. okt. 15-én írja Rádaynak: „Földi uram... Verseit én valóba jólnak találom.”

¹³ Ráday „díbdáb sánta verseit” ugyan még a gróf holta után magánlevélben is „tsak sugva” meri bírálni, mint tréfásan írja; hiszen ugyanakkor szemébe mondja Kazinczynak, aki éppen Anakreon-átültetéseire kért őszinte véleményt tőle: „nékem semmi fordításod — nem tettzik” (Kaz. lev. II. 305. o.); s ezzel sikerül is az érzékeny széplelket halálosan megsértenie, úgyhogy egyetlen levélváltásuknak sines nyoma lőbbé; holott 1791-ben még mint szatmári orvos megcsik, hogy két héten belül majd egy nyomtatott ívnyíl küld neki. (I. m. 206—220. l.)

¹⁴ *A' magyar Helikonra vezértő Kalauz*. Pozsony, 1781. L. 42—64., 131—137. l.

¹⁵ I. m. 61. l.

¹⁶ K. L. II. 211—12. l.

¹⁷ „Orpheus” 1790: a *Tavuzsi estvéhez* csatolt *Jegyzésekben*.

¹⁸ K. L. II. 166—7. o. A *Bor mellett* ősalakjáról van szó; de pl. a 2. vsz. kifogásolt sorait Kazinczy változatlanul meghagyta.

¹⁹ Kazinczy F. *Művethöl*. M. Remekírók 7. k. Váczy J. gondozásában. 1903. 251. l.

²⁰ K. L. II. 302. l. Azt, hogy ez a rimes időmértékes verselés „nyugat-európai” volna, azóta sem sikerült kiirtanunk a köztudatból, holott már Földi rámutatott: a kétszeres (rimes-jambus, trocheus stb.) verscek és a leoninusok közt lényegében nincs különbség; ugyanezt vallotta később elítélően Berzsenyi is. A középkori eredetel aztán Szerb Antal megfellebbezhetetlenül ki is mondta: az ún. Ráday-nem „semmiféle nyugati nép verselésével nem azonos, hanem a középkori himnuszával: időmértékes sorokat rimmel látnak el” (M. Irt. I. 246. l.). Abban viszont Szerb is téved, hogy Földi Rádayt fejlesztette volna tovább. Földi az addigi hazai gyakorlatot vette alapul az időmérték használatában, nem a németet, franciát.

²¹ *A versírásról* 20. l. Földi jóval több példát sorol föl.

²² K. F. *Tübingui pályaműve a magyar nyelvről*. RMK 37. sz. 107—8. l. „Az

Apollóm 's Eratom' karjai közöttül Megyek immár Julisom karjai közötté, Julisom karjai közöttül meg' azok' karjai közötté." *Az Egy tulipánhoz háromszoros voltáról* l.: József A.: *Ütem és fogalom*. Szép Szó 1937. júl.—aug. 85—86. l.

²³ L.: a *Daphnis hajnalok* dallamát: Vargyas, *A magyar vers ritmusa* MTA, 1952. 43. l. Csokonai annyira elsajátította szóritmusként is ezt az idegen dalritmust, hogy ugyanilyen metrummal, azonos szóhatárok közt még több verset alkotott, 1794 folyamán Budai Ézsaiás professzor üdvözlétére (*Élj vigan nagy lélek*), éppúgy, mint Hunyadi Ferencet a *Vigadj szüz Pegazus* kezdetű énekkel köszöntötte. Fazekas kritikái kiadásában — szintén dallamostul — látható a *Katonai bücsüének* (I. k. 32., ill. 219. l.); strófaiban és szövegváltozatában is van törekvés a taktus és a szóhatárok egyeztetésére.

²⁴ *A középkori magyar vers ritmusa*. Irt. Füzetek. 35. Bp., 1929. Horváth hasonló című könyvével (Berlin, 1928.) vilázik.

²⁵ L.: többek közt: László Zsigmond, *Ritmus és dallam*. Zeneműkiadó, Bp., 1961. Gáldi László: *Ismérjük meg a versformákat*. Gondolat, Bp., 1961.

²⁶ *Töredékek, Fordítások* MTA Kéziratlar Irodalom 4-r. 375. CsVM 52. r. v. De így közli az „Uránia”-ban is!

²⁷ Arany János *Prózaí dolgozatai*. 4. kiadás. Bp., 1893. 49—50. l.

²⁸ Kodály: *A magyar népzene*. Zeneműkiadó, Bp., 1960. 11. l.

²⁹ Gáldi: i. m. 134. l.

³⁰ Horváth J. is csak Szenczi Molnárt és Zrínyit említi.

³¹ Arany: i. h.

³² Négyesy, *A mértékes magyar verselés története*. Bp., 1892. 216—217. l.

³³ Földi, i. m. 63. l.

³⁴ *Földi Rózsa Cs. Összes Versei*. Bp., 1956. I. 401. l.

³⁵ Harsányi—Gulyás: *CsVM Összes Művei*. I. köt. 626. l.

³⁶ I. m. 67. l.

³⁷ Ilyen még: *Aranka Györgyhöz, Az esztendő négy szakasza* (szonett stb.). *A mezei gyönyörűségről* a rímelés jóvoltából világosan elválasztható egy ugyanilyen formájú töredéktől; még az *Egy angyalhoz* első és végső két versszaka is határozottan különbözik a többitől, akárcsak a *Két szerető dalja* első 5 strófája. Ahol pontosan egyszótagúak a hímrímek, szinte kétségtelen az 1793 táji eredet: *Hátának a Venus oltáránál*, a *Varázsjavola* strófaínak nagy része stb.

³⁸ *Jegyzések és említések a Dayka verseire*. HG II. 754. l.

³⁹ HG II. 527. l.

⁴⁰ Jutov: *Fazekas Mihály*. Bp., 1955. 215. l.

⁴¹ *Serkentés a műzsához*, régibb alakában: *Serkentése a Múzsának* (Összes Versek, 1956. I. 289); zsengei közt is van keltő: *Ki poeta nevel érdemel* (uo. II. 245.) s a legkorábbi: *A poeta legkisebbért is megharagszik* (uo. II. 233.).

⁴² L.: *Tübingai pályaművét*. I. kiadás, 165—166. l.

⁴³ I. m. 166. l.

⁴⁴ Sárospataki Nagykönyvtár 1707. sz. kéziratgyűjtemény: *Holmi—Minden* (1806—24.) 121. Dall. 167. l.

⁴⁵ I. m. 115. l.: „wegen Lillen (werden) die Trillen wie mit Haaren herbeigezogen”.

⁴⁶ *Csokonai Vitéz M. verstani nézetei*. Bp., 1899. 44. l.

⁴⁷ *Földi és Csokonai verselmélete*. ITK 1955. 62—75. l.

⁴⁸ H. G. II. 518. l. A továbbiak ugyanott az 521. oldalig.

⁴⁹ D. Schedel Ferenc: *Es:mék a magyar verstan' átalakításához* (Kisf. Társ. évlapjai 1843—45. II. k. Pest, 1846. 118—137. l. Mindjárt a Zalán futása első 5 sorában 12 „hibát” talál. Arany be is mutatja később, milyen volna ez a hangsúlyos

⊥ ◡ ◡ | ⊥ ◡ ◡ | ⊥ ◡ ◡ | ⊥ ◡ ◡ | ⊥ ◡ ◡ | ⊥ ◡

hexameter: „Reménység barátság, jóllévonk vezess el sirunkig karon.”

⁵⁰ I. m. 72. l.

⁵¹ Lilla előbeszéde. *Összes Versek* 1956. II k. 583. l.

⁵² I. m.

⁵³ I. m. 126. l.

⁵⁴ Mixich Lajos javasolja ezt az elnevezést. jogosan, Földi költeményeit bevezető életrajzában. RMK 25. sz. 40. l.

СТИХОСЛОЖЕНИЕ ЧОКОНАИ

Первые попытки установить законы венгерского стихосложения были сделаны поэтами просвещения. Помимо традиционных форм народной поэзии ими были применены и античные строфы строгой метричности. Они овладели и богатыми лирическими формами французской и немецкой литературы, а именно они связывали греческо-латинские стопы с рифмами. Их ошибка заключилась в том, что они хотели навязывать своим стихам и прозодию указанных языков. Однако это стремление не увенчалось успехом, так как и античное, и современное стихосложения имели уже определенную традицию. Янош Фельди, глава „дебреценской школы“ извлек правила стихосложения из практики прошедших веков, прежде всего из ритмических пословиц. Его учение полностью было перенято его учеником и другом Чоконאי, самым выдающимся поэтом просвещения. В его шедеврах принципы мастера, развитые им дальше, окончательно восторжествовали.

Настоящая статья указывает, как Чоконאי включил в свою поэзию достижения предшественников, проложив своим искусством стихосложения путь для будущего, для великих лириков Петефи и Ади.

DIE VERSKUNST CSOKONAI'S

Dichter der Aufklärungszeit versuchten zuerst die Gesetze der ungarischen Verslehre festzustellen. Außer den traditionellen Rhythmen der Volksdichtung wurden auch die antiken Strophen mit strenger Silbenmessung eingeführt, nebst abwechslungsreichen lyrischen Formen der Deutschen und Franzosen: durch Verknüpfung von griechisch-lateinischen Versfüßen mit Reim. Leider wollte man dabei die fremde Prosodie der betreffenden Sprachen der ungarischen Poesie aufzwingen. Glücklicherweise gab es schon manche frühere Proben sowohl in den sogenannten „westeuropäischen“ Versarten als auch in den antiken.

So gelang es dem Haupt der „Debreziner Schule“, Johann Földi, diese Gedichte zu sammeln, vor allem aber tausendweise Sprichwörter, um die Regeln der verschiedenen Rhythmen aus denselben zu ziehen. Seine Lehre und die Hinweise auf die verschiedenen rhythmischen Möglichkeiten hat von Földi der junge Freund, Csokonai, der größte Dichter der ungarischen Aufklärung, bald übernommen, in seinen Schöpfungen zum Sieg gebracht und theoretisch weiterentwickelt.

Die vorliegende Abhandlung weist nach, wie es Csokonai gelang, die Errungenschaften seiner Vorfahren sich anzueignen und weiterzubilden, so daß er auch in seiner Verskunst ein Bahnbrecher der größten ungarischen Dichter: Petöfi und Ady werden konnte.

Kovács Kálmán

„MIT MOND AZ AGG REGE”
(Tompá Mihály mondafeldolgozásai)

1846 januárjában jelent meg Tompa *Népregék, népmondák* című kötete. Ritka könyvsiker volt, néhány hónap múlva már a második kiadásról kellett gondoskodni. Egyre növekedett az előfizetők száma, fejt hajtott költőnk előtt a kritika is, mindenki üdvözölte a „népregék közkedveltségű dalmokát”. Tagjai sorába választotta a Kisfaludy Társaság, s Petőfi éppen a monda- és regfeldolgozások alapján tekintette Tompát a népies triász harmadik tagjának. A mai olvasó nehezen érti már a lelkesedést. Ha beleforgat a kötetbe, elkedvetleníti a feldolgozások kevertisége. Kiforrotlan költőegyénség vállalkozásával találja magát szemben, tisztázatlan esztétikai és politikai alapelvekkel gyantít, s nem tudja elnyomni sejtelmét: menthetetlenül elavultak az egykor anynyira magasztalt művek.

Tompa fejlődése a legmegkésettőbb a 40-es évek plebejus demokratizmusának képviselői között. Mélyebbről jött kortársainál, mégis lassan zárkózott fel melléjük: nehezen küzdötte le pályakezdésének demokrácia- és népiességellenes inspirációit. Ráadásul nemcsak eszmei természetű megkésettiségről van szó; makacs visszahúzó erők működtek irodalmi ízlésében is, s egyformán fékeztek művészi kibontakozását és a népiességhez való közeledését.

Erdélyitől, Aranytól s különösen Petőfitől határozottan elválasztja a pályakezdő Tompát az a tény, hogy szinte egyáltalán nem érdekelte a *politika*. 1847 előtt csak elvétve bukkan fel társadalmi vagy nemzeti mondandó költészetében. Az almanachízlés *privát* líráját követte: érzelmes „búdalokat”, helyzetdalokat írt, szerelmi bánatról énekelt, s a szentimentalizmusba átcsapó természetkultuszt szólaltatta meg ő is. A periférikus és gyér közösségi eszmék rendszerint a nemesi liberalizmus és a centralista reformerek gondolatait visszhangozták. A bot- és halálbüntetés eltörlését szorgalmazta leveleiben, s a nagy elődök kores utódait gúnyolta *Csalánok* című ciklusában. Poén felé siető, rövid versikék bírálják a „vitéz” fiút, aki dohányvágót csináltatott az apák kardjából, és *magyarkává* torzult benne a magyar. Ide tartozik még két 1845-ös költeménye: a *Vörösmartyhoz* és a *Kisfaludy Sándor emlékezete*. A nemzet ébresztőit ünnepelte bennük, akik megkoszorúzták az ősök sírját; érezni tanították a fásult kebleket, mert „buzdító hangok ömöltek” húrjaikon. Elvontak, bátorítanak az ilyen nyilatkozások, érezni bennük, hogy költőnk félve lép ki az affektált „búdalok” kényelmes hagyományából. Messziről indult tehát Tompa, az arisztokratikus almanachízlés világából, eléggé elvont, felületi liberalizmusból közeledett a plebejus népiesség felé.

A 40-es évek első felében lassú átalakulás figyelhető meg költészetében. A változás inkább izlésbeli; az eszmei tisztázódás elmarad a művészi fejlődés mögött. Kibontakozott az almanach-hatásból, őszintébb, élményszerűbb költészet ideálját kezdte formálgatni. Sietette fejlődését a kor nép felé való irányulása, közvetlen kapcsolata Petőfivel, Sárospatak és az eperjesi *Nyelmbelvi Társaság* népies törekvései s egy-két olvasmányélmény. Dickensről írta Böszörményi Károlynak 1843 október táján: „Most egy híres angol regény fordítását olvasom, írója Dickens Károly, közönségesen csak „Boz”... Barátom, óriás ez, távol sem mérkőzhetik vele Jósika vagy Kuthy, képeit és alakjait az életből, a köznapi életből veszi, utánozhatlan éles tollal, és pszichologiai ismerettel, ő alkalmasint most a világirodalom első élő hőse.”

A fejlődés első jele: nyíltan szembefordult Tompa az almanachlírával (*Egy magyar poétához, Divatos költő*). Gúnyolta affektált érzelmeiket, a szenvedő, emelkedettséget tettető költői magatartást, üres, megkopott hasonlataikat. A leszámolással párhuzamosan új hangnemek, új témák bukkannak fel. Mindenekelőtt a *népdal*, életművének e meglehetősen ritka színtöltje. Inkább a Kisfaludy—Czuczor-féle hagyományt folytatja; dalainak kevés a személyes lírai vonatkozása, csupán hozzáidomul a kollektív, személytelen dalhanghoz. Néha életképszerű cselekmény körvonalai derengenek a versben (*Békól tettem...*), leggyakoribb azonban a dalolónak és a helyzetnek csupán általános megjelölése, a fordulat és cselekmény nélküli dalforma, amelyben főleg érzelmi és hangulati rokonság kapcsolja össze a viszonylag önálló strofákat. Hasonlóan ritka, alkalmi jellegű, de mint változástünet, mégis jelentős — a petőfieszen évődő, humoros, komázó magatartás (*Levél Petőfihez, Szívemhez*) és a bordal-téma (*Elmélkedés a kancsó fölött*) felbukkanása. Módosítják azt az érzelgős, foszlékony, stilizált világot, amelyet első versei fejeztek ki.

Személyes lírája, az igazi Tompa-hang mégis más irányban realizálódott. Egész életművét jellemzi az a vallomás, amely Szemere Pálhoz írt, 1843. június 24-i levelében olvasható: „Én úgy érzem, inkább szeretnék Endymion mint a Csikóbőrös kulacs költője lenni... honnan világosan kitetszik, hogy én a nap felé szárnyaló sasnak, vagyis a magasan komoly elemnek inkább barátja vagyok, mint a... humornak.” Az almanach-hatás módosult továbbélése ez, vonzódás a klasszicizáló emelkedettséghez, a pátoszhoz, a fönségeshez. Eszményítő hajlam, csak tisztultabb, nemesebb formában. Eléggé ellentétes Petőfi esztétikai felfogásával, de ellentétes Erdélyi János 1847-es álláspontjával is, miszerint az „egyénítő” művészet „önként fogad el mindent a művészet tárgyaul”.¹ Tompa a hegyesúcsról nyíló kilátáshoz hasonlította szépségeszményét. Az ilyen látványban csak a nagy összhang tükröződhet; az összkép szinte túl-emelkedik a valóság redőin, túl a hétköznapok érdes színtelenségén, a disszonanciákon. Ezért tör magasabb szférák felé az igazi Tompa-vers, s ezért szűródött ki lírájából az az élménykör, amelyet a *Fekete könyv* foglalt később össze. Ha hétköznapjairól írt, rendszerint idealizálta hivatását, s eszményi lírával vonta be falusi magányát. Csak a forradalom idején keletkezett versek zilálják szét az eszményt, s az olyan típusú, inkább Arany hatására írt költemények, mint *Az én lakásom*. 1844—45 táján azonban még a romantikától sem határolódott el a „magasan komoly elemhez” való vonzódása. Emelkedettségében gyakran csillannak meg ossziáni hangulatok és más romantikus hatásformák. Beszédes tény az is, hogy feldolgozásainak túlnyomó többsége helyi monda; tájrajza, leírásai nemcsak a népies műköltészet felé mutatnak, hanem a romantikus „helyi színezet” elve felé is. A távolról sem egyenmű esz-

ményt komoly színezetű moralizmus egészíti ki, amely gyakran kenetességbe csap át, s erősen befolyásolja költőnk társadalomszemléletét. E pályafordulat kevertségét tükrözi 1846-os kötete.

Mondottuk: az eszmei tisztázódás elmaradt az ízlés fejlődése mögött. Költszetében változatlanul ritka a társadalmi, politikai téma, nyilatkozatai pedig szüksézáváak. Tudatában volt annak, hogy nem pusztán esztétikai tény a népiesség, hogy az új ízlés társadalmi, politikai konzekvenciákat hordoz. Liszkai Pap Imrének írta 1846. január 10-én: „Napjainkban úgy a politika, mint a szépirodalom igen nagy figyelmet fordít a népre és annak életére; összeszedetnek népdalok, népmondák sat., népszínművek íratnak sat.” *Karácsonykor* című versében az „árva népre” gondol. Sajgó fájdalomak szorítják össze szívét, s a templomi ének szárnyalása közben formálódik meg az eszme: „*Legyen szabadság a raboknak!*” (Tompa kiemelése). A mélyből jött, árva gyermeknek inkább ösztönös szimpátiái ezek, távol állnak a politikai, társadalmi tudatosodástól. Úgy élte végig ezeket az éveket Tompa, hogy írásaiból szinte teljesen hiányzik a forradalom előestéjének belső forrongása, hiányzik az az eszmei tisztázódás, amelyet a nemesi liberalizmus, a centralista tanok vagy a kibontakozó demokratizmus harcai eredményeztek. Csupán a sok bajt megért árva vonzalmának egy-két csilláma töri meg a némaságot. E vonzalmak nem jutottak el a programszerű megfogalmazásig, s valószínűleg az a társadalmi keret is bő számukra, amelyet Kossuth hirdetett meg. Újabb figyelmeztetés ez, hogy a plebejus népiesség 1846 előtti szakaszát nem azonosíthatjuk a forradalmár Petőfivel.² Tompa megnyilatkozásai inkább egy nem forradalmi, a programszerű megfogalmazásig el sem jutó, általános demokrata „közérzetet” képviselnek, amelyet bizonyára kielégítettek a különböző reformprogramok.

1848. március 2-án azt írta Aranynak, hogy a népiesség célja „emelni a népet fölfelé; édesgetni a nagyobbakat hozzá lefelé”. Valamiféle társadalmi kiegyenlítődéstről van itt szó, amely az ízlés nivellálódásában öltene testet. Nyilván benne élt az egységes nemzeti költészet sejtelme, s rokon Arannyal annyiban, hogy e fázishoz való átmenetnek, helyesebben e fázis munkásának tekintette a népiességet. Láttuk, hogy tudott az új irodalom társadalmi jelentőségéről, forradalmi funkciót viszont aligha tulajdonított neki. Meghatározása inkább arra vall, hogy különböző értékek és különböző érdekek olvadnának össze benne, amolyan esztétikai „érdekegyesítés” lenne, s személyes ízléséből arra következtethetünk, hogy bizonyára a klasszicizáló „magas szépség” alapján. Gyűjtő és feldolgozó munkássága egyébként azzal a törekvéssel párhuzamos, amelyet Arany fejtett ki a nemzeti hagyományok megteremtéséért. Inspirálhatta Tompát Pulszky Ferenc felismerése is: a mondákban „hívebben tükröződnek a nép elmélkedései a múltrol, reményei a jövőről... ezekben tette le történelmét, költészetét, hitét.”³ A hagyomány és a népiismeret bizonyára fontos volt oly korszak számára, amely a jobbgység felszabadításával akart nemzetet teremteni.

Az elmondottak magyarázzák, hogy Tompa mondafeldolgozásainak alapélménye miért nem a nép társadalmi kiszolgáltatottsága. Legtöbbször valamilyen elnevezést magyaráz, mások furcsa kőalakzatokhoz vagy egyéb természeti jelenségekhez tapadnak, esetleg közelednek a tiszta mesetípushoz. Ritkán rajzol osztálykonfliktusokat, s ha szóba kerülnek, akkor is csak futólag érinti őket. Az *Oltárkö* rablólovagja például összetapostatta vadászaival a paraszto-
k gabonás mezejét, ahol „Feltört tenyérrel a szegény Szántóvető nép izzadt”. A *Királyköl* bevezetője szerint Mátyás a „nép előtt igen nagy becsben

áll”, mert „ösmeretlenül lesé ki a Hamis bírót, s a huzó-voñó urat, Ki a szegénynek nadálya volt”. Komoly konfliktuslehetőség rejlik a *Sülyedés* és a *Kőasszony* témájában. Amott a kegyetlen, kapzsi gazdag ellopja szegény szomszédja gabonáját, elszántja földjét, megrontja a szegény legény házasságát. Emitt *Stibor vajda* motívumaival találkozunk: az úrli és a jobbágylány szereti egymást, de az események összezúzzák az idillt. Költőnk moralizáló hajlama mégis mindkét esetben elvágja az útját a nagyobb arányú összeütközésnek. A társadalmi ellentétek harcát a jó és a rossz morális küzdelmével helyettesíti, s csodával oldja fel a konfliktust (*Sülyedés*). A gonoszt büntetik az égiek, a jó ember pedig cselekvés nélkül is, pusztán saját erkölcsi értékeiből kifolyólag, elnyeri jutalmát. Ráadásul rosszízű kenetesség s a prédikációk erkölcsi sablonjai kísérik a folyamatot. Nincs igazi összeütközés a *Kőasszonyban* sem. A földesúr nem tud fia viszonyáról, csupán meg akarja házasítani, mert boldogabban halna meg, ha „mosolygó unokákat” ringathatna. A fiú nem tárja fel helyzetét, nem tiltakozik apja terve ellen, úgy fogadja, ahogy a kikerülhetetlen csapást szokás. Amikor fölējük nőnek az események, a lányanya öngyilkos lesz, a fiú pedig örökre eltűnik a lakodalmát ünneplő várból.

Akadnak a kötetben morális és vallási színezetű konfliktusok. A *Sülyedés* gazdagja nemcsak farkar, kapzsi és kegyetlen ember, hanem „templomkerülő”, a szegény pedig jámbor, templosos lélek. Ide tartozik a meggazdagodás ösztönének az a felökozott formája, amely háttérbe szorít minden erkölcsi követelményt, s szinte demoralizálja a jellemet (*Veres patak, Várhegy*). Ha erősebb a vallásos jelleg, akkor nem is ad teret „evilági” összeütközéseknek. Az *ünneprontókban* például két ellentétes családot rajzol. Szegény mindkettő, de az egyik „hívő”, a másik meg csak gúnnyal, átkozódva emlegeti „árnapját”, mert csak a munkát hajszolja, hogy meggazdagodhasson. Adva van a konfliktus lehetősége, de az ellenfelek még csak nem is találkoznak egymással, s a gonoszok emberi összeütközés nélkül bűnhődnek.

Idillikusan ábrázolják a népet Tompa feldolgozásai. Az életképek egyszerű, naivan tiszta, átlátszó érzelmvilágot, kis körre redukált vágyakat, megelégedettséget, boldogságot sugároznak. Az emberi kapcsolatok megőrzik természetességüket: „Nincs álkodás itt, s nagyvilági fész, A boldog óra gyorsan tünedez.” A népi mesélőt is szívesen lépteti fel ilyen idilli környezetben: a szabadban, tűz mellett éjszakázva, szüreten vagy fonóban. Feltűnedeznek a hagyományos pásztoridill elemei — almanach érzelmességgel keveredve (a „magános kis pásztorlak” *Az ördögszékerről*-ben), látjuk az erős, veszélyt kedvelő büszke vadász idilljét. Működnek az ellentett erők is: természeti csapások, szerelmi konfliktus, vagyonhajhászás, bájos félrcértés, sárkányok, démoni erőkkel szövetkezett lelkek, erkölcsi lazaság, hitetlen gazdag s — egyszer — osztályellenlét. Megzavarják a naiv hármóniát, de nem tudják feledtetni a mondandó társadalmi súlytalanságát.

Ma már bajos megállapítani, hogy hogyan dolgozta fel költőnk a regéket-mondákat. Nem ismerjük a készen kapott anyagot, így nem tudjuk, hogyan alakította át azt, mit hagyott el belőle, és mit toldott hozzá. Közismert, hogy gyűjtött már pataki diák korában, iskolatársai is hoztak anyagot számára. Gyűjtött Pécsújfalván, a Poprád völgyében, s ismerőseit levélben kérte, hogy írják össze falujuk gyermekjátékait, regéit, mondáit. A feldolgozások mégis arról győznek meg bennünket, hogy a kapott szövegeket csak anyagnak tekintette, s szabadon alakította őket. Erre vall Lévayhoz írt levele is: „a népregéket a nép beszéli el; ezek tudják, — s így egy vagy más író egyedárúságot (mo-

nopóliumot) vele nem üzhet; egyenlő joga van akár hatnak egyszerre kidolgozni”.⁴ A történeti mondákban bizonyára visszafogottabban működött költői leleménye (*Galamboskő*), de még itt is találunk példát nagyobb arányú átalakításra. Előfordul, hogy történeti intonáció után mesei világba kanyarodik el a mű (*Sárkánytörés*), máskor meg egy általános hiedelmet rajzol történeti miliőben (*A jutó csillagról*). Eperjes mondája megtalálható Vályi András munkájában,⁵ ám Tompa itt sem fékezte invencióját: a város névmondájával összeolvastotta a Borkúthoz tapadó mendemondát. A *Szent László királyról* bevezetése a Polgári Lexikon adatait követte; a tornai hasadék históriája azonban már valószínűleg saját gyűjtése vagy — leleménye,⁶ s végül — záró akkordként idekapcsolta még a sziklában visszamaradt patkónyom mondáját is.

Nagyobb arányú átalakításra számíthatunk a helyi mondákban s a mesemonda határán álló témákban. A népmonda rendszerint egyetlen motívumból áll, valamilyen rejtelmes, titokzatos jelenség csodás magyarázatából. Az epikai alakítás igen csekély, mivel nem a szórakoztatás a célja, hanem „igaz” történet visszaidézése.⁷ Tompa novellisztikus motívumsorrá bővíti a mondai magot. Érdekes összevetést kínál a *szepesváraljai leány* témája, mert feldolgozta Pulszky is, Tompa is. A monda népi magja annyi lehetett, hogy az elrabolt lány az erőszak elől kiugrott a vár ablakán, sértetlenül ért földet; s a várúr többé nem háborgatta. Pulszky egyetlen jelenetbe sűríti az anyagot: „Szepes büszke grófja” könyörgéssel próbálja megejteni áldozatát, ám a harmadik kérése után erőszakkal fenyegeti meg. Erre következik a csodás menekülés. Tompa várbeli „vigalom” leírásával kezdi, majd a táncolók színes forgatagát és a szép Dorkát rajzolja. Innen rabolta el egy „szótlan vitéz” a lányt, s barátnői észre sem vették, hogy hiányzik közülük. Aztán sötét éjszaka következik: Dorka egyedül, rettegetve várakozik a várszobában. Amikor megjelenik elrablója, büszke megvetéssel utasítja vissza az ostromot. Az ablak párkányára ugrik az erőszak elől, s öngyilkossággal fenyegeti támadóját. Újabb fordulat következik: a kéjenc csellel akarja megragadni áldozatát, Dorka azonban észrevette a szándékot, a halált választotta, de élet lett erényének jutalma. Tompa feldolgozásában novellisztikus elemek fonódnak össze a festői hajlam színezte helyzetekkel, pillanatképekkel. Szinte csak a helyszín és a menekülés közös a két műben; Tompa leleménye szabadabban építi fel a mondai mag előzményeit, s jobban hangsúlyozza a jutalmazott erényből fakadó erkölcsi tanulságot.

Elégge vegyes, kitisztulatlan *műformákat* teremtenek a feldolgozások. A magyar hagyományhoz igazodva, kétféle elnevezést használ Tompa: „regék”, „mondák”. A fogalmak nem népi eredetűek; műköltők és az irodalomtörténet alkalmazta őket a népi epika bizonyos típusaira. Jelentésük közel áll egymáshoz, szinte azonos, s ahogy fellendült az érdeklődés a népi próza iránt, a monda fokozatosan szorította ki a regét a folklorisztikai s vele párhuzamosan az irodalmi nomenklatúrából. A múlt században inkább történeti tárgyakat s hiedelmen alapuló, erősen mítikus mondákat jelölt a rege, de jelölte a legkülönbözőbb elbeszélő műfajokat. Pórrégének keresztelték a népmesét, a tündérmesékből tündérrege lett, találkozunk várregékkel, történeti regékkel, s Kazinczy még a novellára is alkalmazta a rege fogalmát.

Tompa feldolgozásai magukon viselik a műfaji hagyomány és a személyes fejlődés átmeneti, kiforratlan állapotát. A műfaji kereteknek amúgyis megvolt a maguk természetes szélessége, s ezt csak fokozta a hagyomány. Így nyílt mód arra, hogy nem mondai anyagok szívódjanak fel a feldolgozásokba, s átalakításnak, változásnak, sokszor lényegükkel ellentétes metamorfózisnak legyenek kitéve.

A keveredés lehetőségét aztán tovább növelték a költőegyeniség izlésének almanacheredői és romantikus színezettsége, valamint az a tény, hogy messziről közeledett Tompa a plebejus demokratizmus eszmevilágához.

A novellisztikus elemek beolvasztása mellett felvett kötetébe néhány tiszta, minden reális magot nélkülöző népmesét és tündérregét. A mesei világ aztán többirányú változást szenved a regei-mondai milióban. Első, inkább még külsőleges jele, hogy a meseci fantasztikumot igyekeznek a rege tárgyiasabb, helyhez kötött jellegéhez közelíteni. Megpróbálta összeolvasztani a mesék világát a reális mag *mondabeli* követelményével. Ezért kapcsolta össze helységnév-magyarozatával az ősz Karád meséjét (*A halász és az aranyhal*), s ezért kapcsolódik a tündérkirálynő és a barna szellem légies konfliktusa a karcsai templomhoz. Mélyebb változásokat tükröz a meseci funkciók feladása, a meseci jelleg módosítása. Néhány mese például tragikus befejezésű. A Lear-motívumból bontakozik ki *A jávorfáról* bonyodalma: az apjuk szeretetért versengő királylányok megölik legkisebb testvérüket. Bűnhődnek ugyan, de az ősz apa számára nem termett csodás fű, amellyel életre varázsolhatná legkedvesebb lányát, s a befejezés elégikus borongássá szomorodik. Együtt van valamennyi kellék: a gonosz testvérek, a jószívű legkisebb királylány, a szerelmes pásztor, mégsem kerekedik belőlük meseci szárnyalású elbeszélés. Adva van a lehetőség *Az árvalányhajról* címűben is. A jó király kitett gyermeket talál, az esti szellő lányát. Udvarában nevelteti, s gyönyörű hajadonná serdül. Az idősebb királylányok gyűlölik az árvát, s amikor feleségül kéri a szomszéd királyfi, aranyhaját levágják, és kiszórják a vár ablakán. Itt is bűnhődnek a gonoszok, de a csoda itt is elmarad. Megrepedt a szíve az elgyalázott lánynak, semmi sem tudta már visszadni szerelmesének. *A Csörsz árkában* a „próba”-motívummal találkozunk: a kérőnek emberfeletti feladatot kell végrehajtania. A segítő tündér most is késik, s a befejezés kisiklik a motívum-szabta irányból: villám öli meg Csörszöt, a szép Délibáb meg utána sorvad. A meseci „próba” minden funkcióját elveszti a naiv történeti milióban, s Rád király ármányának szomorú jelképévé redukálódik.

Hasonló átalakítást szenved az *álom*-motívum. A mesehős álma rendszerint reális tény, a csodás segítség valóságos nyelven jelentkező formája. Tompa mese- vagy regehősei jelképeket álmodnak, a jövendő szimbólumokkal jelenti magát az álmokképekben. *A jávorfáról* ősz királya álmában elveszti koronája legszebb gyémántját, a legkisebb lány anyja sírját látogatja meg, a szerelmes pásztor nyáját két dühös vad tépte széjjel. Előre jelenti a sorsot Márta és a vadász álma is: fehér galamb nyög vérben fetregő párja mellett, s a szerelmesek búcsúszavait suttogja. A lélek szorongásai és alaktalan sejtelmei vetítődnek át a szimbólumok jelrendszerébe; inkább lélektani tünet az álom, nem mesei realitás.

Miközben a meseci fantasztikum szűkebb körre szorul, egyre nagyobb teret kapnak a kötetben a morális és vallási indítékú csodák. Hamisan esküvők, ünneprontók a föld alá süllyednek (*Sütyedés*) vagy kövé válnak (*Az ünneprontók*, *A pártalotvai*), isteni igazságszolgáltatás rendezi el két falucska viszályát (*Menedékkő*), szent ember átka pusztítja el a vízivő sárkányt (*Lófő*), a rablóvezér eladta lelkét a gonoszoknak, de megtért, kolostorba vonult, s a szentelt herang szava meglékezte a dühöngő démont (*Hegyes kő*). A mondai jelleg megteremtésének szándéka is közrejátszhatott abban, hogy a műfaj lényegétől idegen, tragikus atmoszférát ültetett át Tompa a mesékbe. Letörölte vagy csak csökkentette a folklór jegyeket a feldolgozás, s ezzel megfosztotta alakjait attól, hogy a népi felemelkedés Kukorica Jancsi-szerű jelképévé válhassanak.

További keveredést, mégpedig költőnk kitisztulatlan izlésével összefüggő keveredést figyelhetünk meg a *tárgyakban* s egyes *témák felfogásában*. Feltűnő, hogy több romantikus színezetű tárgyat és motívumot ültetett át költőnk a regei-mondai környezetbe. Ilyen például a lányrablás, az ártatlanság ellen elkövetett erőszak. Többféle megoldással rajzolja őket. Egyszer csoda menti meg az erényes hajadont (*A szepesváraljai lány*), egyszer a varázsfű ereje (*Az ördögsekérről*), egy pedig tragikus végű: a szűz megrontása beszeplőzi az oltárkövet is, s a hely elveszti varázserejét. Lehet, hogy népi hiedelmekről van szó, de Tompa rikitóan romantikus árnyalással festi a témát. Démonokkal szövetkezett gonoszok, sejtelmes, riasztó várak, éjféli jelenetek, pusztulás és csodás menekülés váltogatja egymást. A romantika pusztuló várainak alchimistái jutnak eszünkbe, csak itt a választóvíz rejtelmét faggatják a félelmetesen kísérteties környezetben. Romantikusan árnyalt motívum a lány kezéért rendezett lovagi versengés, de Tompa némi nemzeties színezetet ad a tárgynak: a magyar vitéz nyilpárbajban öli meg a kérkedő német lovagot (*A két íjjász*).

Többféle változatban bukkannak fel a *kincsmondák*. Legegyszerűbb, különösebb célzat nélküli a *Beregszász* című; csupán a helynév eredetét magyarázza. Morális színezet és romantikus szemlélet keveredik már a *Veres palakban* és a *Várhegyben*. A kincsbányászokat lázba hozza a lelet, s vak szenvedéllyel dolgoznak. Civakodnak az éredarabokon, a szerzés láza lobog bennük, s kiöl vagy átmenetileg elnyom minden más érzést. Végül a kincs szelleme — „megutálván e kapzsi népet” — rájuk dönti a bányát. A *Várhegy* gonosz özvegye szinte tébolyultan küszködik, hogy elszállítsa a talált kincset. Átkokba robban ki örült szenvedélye, józan ítélőképessége megbomlik, s inkább elpusztul, de nem mond le a zsákmányról. Ugyanezt a típust ábrázolta Gyulai is *Hegyes-domb* című, legkorábbi mondafeldolgozásában: démoni erő növeli meg a lélekben lappangó, esetleg visszafojtott indulatokat, kiterjeszti hatalmukat az egyéniség egészére, s romlást, pusztulást okoznak.

Végül: több feldolgozásában nem ilyen szembetűnő a keveredés, de a pályafordulat összefüggéseiből mégis felderíthető. Gyakori eset, hogy az ártatlanul szenvedő erényt ábrázolja Tompa, s az sem ritka, hogy éppen a nemes tulajdonságok sodorják pusztulásba a hőseket. Mártát a vak vihar fosztotta meg szerelmesétől, s tő keletkezett áradó könnyeiből (*Márta könnye*). A *Sírató* három testvérét a testvéri szeretet és a szerelmi hűség dobla oda a tatár fegyverek áldozatául; holtig gyászolja őket az özvegy anya s a két élethen maradt menyasszony. A *Király kútja* a Szép Ilonka-témát dolgozza fel más változatban: porleányt sorvaszt el a pajkos vadász (*Mátyás király*) csókja. Rokona e típusoknak a *Csörsz árka* Délibábja, a már említett tragikus végű mesék ártatlan szenvedői, az *Oltárkö* meggyalázott szüze és a *Súrkánytörés* elpusztult mátkája. Az almanach-„búdalok” és az almanach-helyzetdalok késői utódai ezek a szereplők, csak most régi környezetben lépnek föl, s mondai öltözetet öltenek magukra. A lassú sorvadás fájdalmas elégiájába éli bele magát a költő, mint egykori *Bücsűző leány* vagy a *Virrasztó* című versében. Vigasztalhatatlan lelkek hervadoznak a sír felé, mert életösztönüket is megtámadta a szerelmi bánat, ugyanakkor kitűnő alkalmat szolgáltatnak a lassú sorvadás festésére, szomorkás, érzelmes, borongó hangulati atmoszféra megteremtésére.

A műfaj és a feldolgozás vizsgálata arról győz tehát meg bennünket, hogy jelentős mértékű keveredéssel van dolgunk. Tompa maga számára sem tisztázta az átalakítás népies követelményeit. Egyszerűen követte költői ösztönét, s szabadon áradt be műveibe a pályafordulat összes komponense. Miköz-

ben csökkentek a folklórjegyek, és motívumok vesztették el eredeti funkciójukat, érvényesült a romantikus hatás, az almanachörökség, s szabadon formálta műveit a vallásos gyökerű morális célzatosság. Hangsúlyozottan műköltői a naiv anyaghoz való közeledése, s a feldolgozások kitisztulatlanul olvasztják össze a *mese*, *rege*, *monda* és az irodalmi *beszély* jegyeit. Ahogy Horváth János mondja: inkább a Majláth—Mednyánszky-féle műmonda-irodalom hagyományát folytatják.⁸

A feldolgozások művészi oldala elválaszthatatlan attól a *viszonytól*, amely költőnk és anyaga között alakult ki. A monda népi előadásmódja is változó; az élménytartalomtól s az elbeszélő egyéniségtől függően lehet objektív, közlő vagy szubjektívebb színezetbe áthajló.⁹ Az elbeszélő „igaz” történetként adja elő históriáját, de nyilván másként árnyalja azt, ami állítása szerint vele történt meg, amit egyszeri s elsőleges élményként élt át. Tompa magatartását szinte heveny periódusban tükrözi a *Galamboskő* bevezetője. Árva dalnok éneklé a regét, magánosan, közönség nélkül. A költő odafordul hozzá és megszólítja:

„Jámbor énekes! lelked, dalod,
É nemzetre kár pazarlanod!
Van, ki hallja a kakuk szavát
Bércz s halom rá hű viszhangot ad:
S viszhang énekedre léssen-e?
— Nincs e nép lelkének ünnepe...!”

A *Zalán futása* bevezetőjének visszhangja ez, megkésett „ossziáni közérzet”, kiegészülve egy másik tényezővel: a költő számára egyfajta emelkedettség, *lelki ünnep* a mondák világába való beleremülés. Az ossziáni közérzetből fakad a legtöbb mű alaphangulata: tompa melanchólia, halk szomorúság, együttrző bánat. A visszhang nélküli dalnok egyre bensőségebben azonosul tárgyival. Lelke a múltban mereng, titkos, sejtelemszerű kapcsolatba kerül romokkal, puszta templomokkal, barlangnyílásokkal, forrásokkal. Mintha minden regéket suttogna körülötte, mintha a múlt ott bujkálna a kőszél csacsogásában, a visszhangban, a romok sóhajában, csak értő fül kell hozzá. Így alakul ki a fikció: a költő hallja a mondát, s lelki rokonsága révén pusztán közvetítője az egyetemes megnyilatkozásoknak.

Több változatban jelentkezik az állandó lelki együttélés. A *Sárkánytörés* előhangja szerint ledől a költő a „sírul emelt Halomnak oldalára”, s lassan elszenderedik. A lélek ködfátyollal veszi körül magát, s mintha fokozatosan süllyedne, — beleolvad a halomba. Hallja a föld szíve dobbanását, távoli furulyaszó andalítja; félfalom, szinte a környezetbe való testi beleolvadás s a képzelet borongó tűnődése közepette kezdődik meg a reális maghoz tapadó csoda elbeszélése. Gyakori eset az is, hogy megszemélyesíti a regét, s felszólítja a mesélésre („A sülyedés történetét Időnek öszült gyermeke: Mondd el nekünk rege!”) vagy egyéb fikciókkal él: a tájon ballagó vándort figyelmezteti, hogy csak a monda képes megfejteni a természeti rejtélyt (*Csörsz árka*), máskor folyót vagy egy-egy tárgyat ösztönöz beszédre (*Hegyeskő*), esetleg — mint a nagy emlékezet képviselője — maga kezdi el a mondát. A romantikus múltkultusz oldottabb, népies színezetű változata ez; a múlt megközelítése a népi emlékezet oldaláról, de árnyalásban, a magatartás hangoltságában erősen őrzi a tiszta romantika testvérjegyeit. Ezen a téren sem tudott végleg elszakadni Tompa a pályafordulat népivel ellentétes komponenseitől.

A költő és a tárgy szimbiózisának igen gyakori formája, hogy a bevezető rész tájképeibe vagy a befejező hangütésekbe árad át a borongó líraiság. A táj-

rajz változatos, befolyásolja a téma is, színezésükben mégis sok a közös vonás. Homályos, sötét lónusok váltakoznak a nyers erő képeivel. Kifáradt felhők ülnek a Kárpátok bércein, búsul a havasi rózsa, harsány mennydörgések riasztják a csendet. „Bozótos erdők kétes árnya leng”, ám a rablóvárak tornyai kevélyen feleسلnek a felhőkkel. Mindig van érzelmi többlet alföldi tájképeiben is. Most a nyári éj harmóniája bűvöli a költőt, majd azokba a zajokba-zörejekbe feledkezik bele, amelyek az éjben pipázó pásztorokat ölelik át; most a kánikulai táj szomjú lihegését festi, máskor meg a láp madárvilágának színpompáját. Festői környezet ez, nem gyakorol különösebb hatást a szereplőkre, inkább a költő leíró-festő hajlama éli ki benne magát. A személyes érzelmek tolongását jelzi a gyakran felbukkanó versmondat is: kötőszóval kezdődő helyhatározói mellékmondatok állnak össze nagyarányú tájképpé. A melléktag ritmikus ismétlődése egyre bővíti a festményt, jelezvén az emelkedett érzellem átáramlását a rajzba, hogy aztán a mondat főtagja összefogja, lekerekítse és lezárja a képet, s ugyanakkor egy pontra koncentrálna tekintetünket: a kicsinyke tóra, a Kánya-hegyre vagy az alföldi lápra. A *Mária könnye* bevezető sorait idézzük:

„Hol a Kárpát havas tetőin
 — Mint barna csókák téli fára, —
 Halk szárnyütéssel a kifáradt
 Felhők megülnek éjszakára;
 Hol a vihar fogantatik,
 S szül a mennydörgés száz harsány fiut;
 Hol a havas rózsája busul,
 S a törpe fenyvek tengő szára fut:
 Magában egy kicsinyke tó
 All...”

A költő és tárgya között kialakult viszony magyarázza, hogy Tompa nem követi az epikus, tárgyias, közlő-elbeszélő előadásmódot, inkább a *lírai közlés-mód* felé hajlik. Az érzelmes, borongó magatartás érvényesülési szándéka teremti meg a szerkezet hármastagolását, amely a feldolgozások kétharmadára jellemző. E szerkezet igazodik a műfaj természetéhez is; a bevezető rész leírja a monda reális magvát, a középső, a legterjedelmesebb rész a hozzátapadó csodás magyarázatot, a befejezés pedig lezárja a történetet. A hármastagolás egyúttal hangulati keret, a költő tárgyához kapcsolódó érzelmeinek nyíll fel-tárukozása. Ebből a bevezetésbeli közvetett vagy közvetlen önkifejezésből lép ki az inkább közlő jelleggel előadott történet. A befejezés rendszerint visszatér az intonációhoz: ismét felidézi a kezdő hangulatot, s erkölcsi tanulságokat summáz, mivel morális szándékok is munkálnak költőnkben.

Sajátos változata e szerkezettypusnak az, amikor a személyes előadásmódot a népi elbeszélő helyettesíti. A vén „szós” Karád mondja el a halász és az aranyhal meséjét, az árvalányhajról a fonó Erzsije regél, a pogánykútról a „hadastyán” vincellér. Ilyenkor is megtaláljuk életterét a kikíváncozó líraiság. A költő életképpel, amolyan népies csendelettel keretezi a történetet. A nyári éj hangulatát festi, a tűz körül heverő halászokat, a nyáj mellett pipázó pásztorokat vagy a fonó friss, naiv életörömét. A *pártalolvaj* meg íalusi fiatalok vasárnap délutáni játékát rajzolja, s ebbe a miliőbe ülteti át költőnk a kövéválás mon-dáját. Megvan a lehetősége a személyesség további nyilatkozásának is. Észre-vehető, hogy igyekszik behelyezkedni Tompa a népi mesélő tudatvilágába, s az elbeszélés szintjét összhangba próbálja hozni a népi mesélővel. A *Pogány-kút* öreg vincellérje például elkalandozik tárgyától, s csak a hallgatók közbe-

szólása téríti vissza a história fonalához. Legsikerültebb az idomulás *A halász és az aranyhalban*; csupán egy-két almanachízü szó („andalgási”) és szóösszetétel („örömlihegve”) szeplőzi a harmóniát. Mégis az a gyakoribb, hogy az előadás fölötté jár a naiv, népi szintnek; emelkedettebb, közeledik a költő saját modorához. A *Beregszász* csodás részéből szinte kiemelkedik a bikaviadal drámai leírása; egyik legszebb jelenetté avatja a reális, konkrét szemlélet, a részletező festés, de eléggé elút a mesélő pásztorok előadásmódjától. Igazi népi szemlélet Erzsí meséje is *Az (árvalányhajról)*, ám itt meg a keret ellentétes: a népdalt kivéve — hangsúlyozottan műköltői. Szinte belefeledkezve festegeti a fonó idilljét, s szomorkás hangulatú képekből bomlik ki a tanulság. Az előadásmód disszonanciái persze nemcsak a líra nyilatkozását teszik lehetővé, hanem azt is, hogy morális ítéletekkel kommentálja Tompa jellemeit, történeteit.

A lírizmus teremtette meg egyes mondák *szaggatott előadásmódját*, helyesebben az előadás csomópontjait. Epikusán vezetett eseménysor helyett hangulatban feloldódó vagy erős érzelmi telítettségű csúcson állapodik meg a költő, ezeket részletezi, s szinte átsiklik a többin. A *Mária könnyében* például négy mozzanatonál időzik: a szereplők lírai bemutatásánál; a búcsú pillanatánál, az elvált szerelmese szomorkás, szorongó érzésénél s végül a kedvesét kereső lány fájalmánál, akit aztán hamarosan összeroppant a vak tragédia. Lírai pillanatképeknek és az érzelmek drámai viaskodásának mozaikszerű összerakásából áll egybe a *Kőasszony* története. Az első találkozás idilljét azonnal követi a dráma bevezető jelenete: a várúr menyasszonyt választott fia számára. Két rövid kép mutatja be az utolsó találkozás vergődését és az úrfi lelki összeomlását, aztán már teljesen a lányanyára koncentrál az elbeszélés. Festi a „káp-rázó képeket”, amelyek beteg lelkét ostromolják, s kísérteties milővel veszi körül az öngyilkosok utolsó útját. Részletesen motivált eseménysor helyett az érzelmileg telített, hangulati átítatottságú vagy drámai mozzanatok dolgozza tehát ki. Bár nem általánosítható ez az előadásmód, a legtöbb mondában felismerhetjük egy visszafogottabb formáját. A lírai, leíró-festő hajlam állandó működéséről van szó, amely minden helyzetben a líraian színezhető, érzelmes vagy festői mozzanatokra figyel fel.

A révedező, borongó, sejtelmes hangulatokkal összhangban van a költő *jellemrajza*: alakjait teljes konkrétatlanság jellemzi. Sokszor nevük sincs, csupán egy-egy érzelmet vagy egy-egy jellemtipust képviselnek. Márta szerelmese például egyszerűen csak *valász*, aki a szabadban élő ember tulajdonságait hordozza: sudár termetű, „vihartűrő, bátor, nemes” lélek, s hozzá még gyengéd, naivan tiszta szerelmes. Az *Ünneprontókban* csak egy-egy jelző jellemzi a névtelen árnyakat: a vénlány házsártos, istentelen, a legifjabb testvér „kínzott leányka”, a másik oldalon pedig a „sugár” fiú, a gazda, aki „jó rendnek őre” és a „jámbor házi nő”. Az epigon klasszicizmus, az almanachköltészet „eszményi” konkrétatlansága ez, még a romantika emberábrázolásának szintjét sem éri el. Példa a végletes elszigetelésre, amely egyetlen alkotóelemből próbál tárgyias jellemet ábrázolni. Semmi nyoma a megfigyelésnek, az egyéni szándéknak, s talán nem túlzunk, ha azt mondjuk: semmi nyoma az igazi jellemábrázolás képességének. Költőnk eljárás módja voltaképpen nem epikai, inkább lírai jellegű. Nem *ábrázol*, hanem inkább a jellem által képviselt érzelmeket *éli át*, s azt az egyetlen tulajdonságot tükrözteti különböző helyzetekben. A múltba révedő, borongó, sejtelmes szózatokkal azonosuló magatartás megteremti a mondák érzelmes atmoszféráját, s ebben a légkörben élnek-bolyonganak ezek a konkrét, egyéni formát nem öltő, sejtelmes alakok.

Vannak tárgyak, amelyek éppen könnyedségükkel, bájjukkal líraiak. A tündérmesék anyagátalan világára gondolunk, amelyet néha méginkább súlytalanítanak a dalbetétek és a virágregeszerű elemek. A kötet egyik legszebb részlete a tündérek dala *A karesai templomban*. Csupa összhang s szinte anyagtalan lebegés e dal. Képparányok báját lehelik a sorok: illatiályol altatja a földieket, zsong a virágok „méhehangu” orgonája, a szellő lágy zenéje. Légiesen tiszta életöröm bomlik ki e zsongásból, a tündérek játékos boldogsága: „Most mienk a lég biralma. Most mienk a föld határa.” Hízegő holdsugarakkal ölelkeznek, s lábaik előtt sóhajtozva udvarolnak az ifjú szellők. Kezdetben irányulás nélkül bugyog a jókedv, szinte önfelédtt gáttalansággal párázik, lebeg mindenfelé, míg az estharang szava irányt nem szab a belefeledkezett szellemiánykák-nak. S ekkor ismét esoda jön: a virágok templomához suhannak, s miközben finom metaforák sűrűjébe csalogatják az olvasót, újabb lendületet vesz a dal. Végsőt lobban a leheletfinom öröm: csak ők értik az éj varázsát, a hullócsillagok regéit. Könnyed, dalszerű nyolcas ritmus s a trocheusok hulló lebbenése festi alá e nem evilági lények báját. A rege is hozzáigazodik a dalhangulathoz, igyekszik meg nem törni légiés varázsát.

Tárgyasabb, anyagszerűbb témában is találkozunk hasonló funkciójú dalbetéttel. Művészi népdal vezeti be *Az árvalányhajról* életképét. A strófák kezdő sorai a fonóval asszociálódó képeket variálják, a záró sorokban pedig szerelmi dráma mozzanatai jelentkeznek. Nincs határozott emelkedés; csaknem azonos intenzitású lelki helyzetek sorakoznak egymás mellé, mégis adva vannak egy folyamat körvonalai: a fájdalom kérelésből indokló-magyarázó állapotokon át halad a dal a halál gondolatáig. Az obligát kezdő képeknek az ad alkalmi jelentést, hogy *jonóban* énekelnek, de mélyebb kapcsolat is fűzi őket a kollektív élményhez. Azonos körből valók, szinte egymás variánsai, s így váltakozásuk ellenére is kiváltják a ritmikus ismétlődés sejtelmét. Ugyanez a jelenség ott van az érzelmekeket festő sorokban: halál felé nehezülő dráma mozzanatai — viszonylag azonos hangulati intenzitásban ismétlődve. Így áll össze egy különös benyomás: valamilyen folyamat-sejtelem egy állapotzerű lebegésben.

Az elemzett jelenségek rányomták bélyegüket a kötet *verselésére* is. *Az árvalányhajról* népdalbetétjét kivéve, egyetlen magyaros ritmusképlettel sem találkozunk. Felbukkan néha az epikus jellegű 12-es, de rendszerint jambussal vagy trocheussal kombinálva. A közeledés legfeljebb annyi, hogy szabálytalan a klasszikus ritmus, s néha összeolvad a magyaros mondat- és szóhangsúlyval (*A vándorláprról*). Általában ritkák az epikus sorlajták, inkább a lírai kifejezésre alkalmasabb képletek uralkodnak: strófikiképzés nélküli, rimes vagy rímtelen jambikus és trocheikus sorok s a gazdagon variált vegyes képletek bő rímekkel, váltakozó ritmussal. A magatartás romantikus árnyaltságának megfelelően bukkan fel például a *Helvita halálán* ritmusképlete: a trocheikus, rímtelen 8-as (*A jávorjáról*). Még a *nyelvben* mutatkozik legépebbnek a fejlődés. Általában művelt köznyelv tolmácsolja a mondákat, s csak ritkán árnyalják különleges színeződések. Van még némi nyoma az almanachörökségnek; találkozunk az érzelmes indulatszavakkal (ah), főnévi értékű melléknevekkel (a „hű”), almanach-szóösszetételekkel és -szókapcsolatokkal (szelletár, szivegére, bú nyila). Szintén a pályakezdes gyakorlatából maradt vissza a szóhangzás esztétikai alakítása: a szócsenkítés (léghiralma; „borulat” helyett a más jelentésű „ború” használata). Idetartozik az a jelenség is, hogy — hozzászokván a hangalak módosításához —, ha a ritmus úgy kívánta, kortársainál jóval gyakrabban vetett ki magánhangzókat (vinczlér, fejdelem).

A lírai emelkedettség érdekében forgatta fel néha a versmondát szórendjét, mert a szokatlan inverzióval is fokozni akarta a nyelv pátosztát („Hangján, az ifjú tánczra kelt A harsogó zenének”). Szintén ritka, de magatartásával összehangzó tünet, hogy főleg leíró, festő részeknél kibővülnek hasonlatai, s önálló éleket kezdenek élni (*Király kútja*). Jól ítélte meg művészetét, amikor ezt írta Aranynak 1848. március 2-án: „Igazság szerint engem csak félig lehet népköltőnek mondani. Átnéztem például, amit összesen írtam, sokkal több benne mind nyelvre, mind eszmére tekintve a nem-népies, és látom, hogy ez jövőre is így marad, mert belőlem azon melancholikus gondolatok, melyek sokszor elfoglalják lelkemet, ezután is ilyen nem-népiesen fognak kiömlöni, s meglehet, hogy e téren sokkal kevesebbet fogok én adni, mint rólam felteszed. Legfeljebb hát »Népregéim«-ről lehetne így neveztetnem, de azt is, ha most írnám, bizony másképpen írnám, mert azok nagy-része minden inkább, mint népies.”

*

A Tompa-irodalom részletesen elemezte már, hogy mi mutat e kötetben költészetünk népies, nemzeti megújodása felé. A hagyománygyűjtés és a hagyományteremtés nagy feladatára vállalkozott Tompa is. A nemzetévtől történeti periódusában a népi emlékezet oldaláról világította át a múltat, s a népi műtszemlélet emlékeit tárta olvasói elé. Pulszkynál bukkant fel először az a gondolat, amelyet Aranynak tulajdonít az irodalmi köztudat: a nép történelem iránti közönyt azzal magyarázható, hogy „a' történetek' sorában helyt maga számára nem talált, de varázseletet élt neki az egész természet, 's a' hegyek' mélységét, a' folyók' habjait, az erdők' sűrűjét tündéralakok lakták. A' nép nem bírt hősökkel, kik emlékeket szívébe vésték volna, 's a' legközelebbi zsvány lépett helyökbe, 's durva vonásai ideállá emeltettek, 's gyilkos baltája boszuló karddá nemesített”.¹⁰ Tompa mondáiban is megfigyelhető a történelem elszemélytelenedése. Mátyás, László s a menekülő IV. Béla király mellett csak Vak Béla elmosódott alakja jelenik meg, egyébként a nagy nemzeti katasztrófák is a névtelen szenvedők sorsából derengenek vissza (tatárjárás, törökhódoltság). Mesei elemek foglalják el a nemesi műtszemlélet hősei helyét, természeti mozzanatok, tájélemek magasodnak történeti tényekké, s festői rablóvárak komorítják históriánkat. Ha periférikusan is, megvillan valami a nép és a történeti osztályok évszázados konfliktusából, s a kötet anyagára rányomta bélyegét a folklór Pulszky-jelezte hangsúlyváltása.

A műfaj maga is a társadalom változott szemléletének és ízlésének eredménye, s benne — minden keveredés ellenére — mégiscsak a nép felé orientálódás jeleit ismerhetjük fel. Ráadásul meglehetősen laza e műforma; hajlamos a beolvasztásra, s így a romantikus és almanachelemek mellett felbukkannak az új irányzat formalehetőségei is: a népdalbetétre és a keretes szerkesztés népies életképeire gondolunk. Van jelentősége a népiélet idilli festésének is, hiszen Petőfi és Arany realizmusától sem idegen ez a hangnem. A jobbágyors mélységeinek ábrázolásával párhuzamosan teremtették meg azt a realista stílizálást, amely a népi felemelkedés eszményi hőseivel tükröztette a kor társadalmi mozgását.

Ma már közhely, hogy a népies tájleírás és tájfestés szerves része annak az irodalmi forradalomnak, amely új alapokra helyezte költészetünket. Felfedezés volt ez, az ország birtokba vétele a társadalmi átalakulás korszakában. Tompa művészi jellemének egyik legállandóbb eleme a leíró-festő hajlam

szakadatlan működése. Ismeretlen tájakról adnak hírt a mondák betétszerű tájrajzai, fokozzák költészetünk helyi színezettségét, s mintha a költői szemlélet is változna bennük. Az eszményi elvontság almanachlégkörében megjelenik a konkrét, a reális szemlélet. Jelzi ezt már a lápok, mocsarak növény- és madárvilágának népies szókincse, amely adott témák esetén jelentős mértékben épül bele az alapszintet adó köznyelvbe. A szókincs mellett aztán anynyi érzékletes kép, annyi konkrét megfigyelés telíti a leírást, hogy valóban az új realizmus lehetőségeit érzi bennük a mai olvasó. Ám csak a lehetőségeit, mert Tompa később is közbülső helyet foglalt el irodalmunk régibb és újabb irányzatai között. Gyulai hangsúlyozta először, hogy míg „Petőfit a régibb irodalmi pártok kritikája keményen leckéztette, a közönség bálványozta, addig Tompa mindkettő méltánylatában részesült, mert amaz irányában nem lehetett annyira ellenzéki, mint Petőfi, emez pedig egyebek mellett valami olyast is talált benne, mit Petőfiben szeretett. E kettős hatás alatt folytatta pályáját Tompa, mindinkább kifejtve költészetének eredetibb sajátosságait is”.¹¹

JEGYZETEK

- ¹ Válogatott esztétikai tanulmányok. Bp., 1953. 31. l.
- ² Sötér István hívta föl erre figyelmünket *A népiesség elméletének kialakulása* c. tanulmányában, ItK 1962. 1. sz.
- ³ Kisebbségi dolgozatai. Bp., 1914. 103. l.
- ⁴ 1844 november 14-án.
- ⁵ Vályi András: Magyarország leírása, I—III. k. Buda, 1796—99.
- ⁶ Tolnai Vilmos: Tompa Mihály és a Polgári Lexikon. EPHK 1906.
- ⁷ L.: Ferenczi Imre: A népmondakutatás néhány elvi kérdése. A „Műveltség és hagyomány” (szerk. Gunda Béla) 1961-es kötetében, 205. l.
- ⁸ Tanulmányok. Bp., 1956. 347. l.
- ⁹ L.: Ferenczi Imre i. cikkét.
- ¹⁰ I. m. 102. l.
- ¹¹ Kritikai dolgozatok. 149—50. l.

Калман Ковач

„О ЧЕМ ГОВОРIT СТАРОЕ СКАЗАНИЕ...”

Автор анализирует книгу Михаила Томпа „Народные сказания, народные легенды”, вышедшую в 1846 г. и пользовавшуюся большой популярностью. Книге принадлежала важная роль в развитии литературного вкуса. В 40-х гг. XIX века происходит размежевание плебейского демократизма от либерализма, одновременно наряду с романтикой возникает и стремление к литературной народности. Разработки Томпой народных сказаний содействовали победе тяготеющей к народности эпической поэзии так же, как и уравнению литературного вкуса. Причина этого заключается в том, что материал для его разработок давался народным воображением, народной поэзией, значит материал, а частично и мир идей писателя был связан с стремлением к народности, но в то же время в способе разработки материала поэт сохранил черты романтизма и многие другие признаки старого вкуса. Те, кто отрицал и отвергал новую, революционную народность, осуществленную в творчестве Петефи, приняли и приветствовали поэзию Томпы. Таким образом его известная, но к нашему времени несколько уже устаревшая книга служила связующим звеном между старым и новым литературным вкусом.

"WHAT THE OLD SAGA SAYS..."

The author analysed Michael Tompa's highly successful book, titled *Popular Sagas, Popular Legends* (1846). This book played an important part in the development of the literary taste. In the forties of the 19th century liberalism and plebeian democratism was being separated, and by the side of romantic art various kinds of popular trends were developing. The literary writing up of sagas in Tompa's book helped the victory of popular epic poetry and the equalization of public taste. The cause of it was, that the material for Tompa's adaptations was taken from the world of popular fantasy, from folk-poetry, hence the material and in some degree the world of ideas connected him with the popular trends, but the manner of writing up kept a lot of romantic characteristics and many other marks of the old taste. Those, who attacked and refused the new, revolutionary popular poetry realized in Petőfi's life-work, could accept and greet Tompa's poetry. So his once famous but nowadays a little out of date book was the connecting link between the old and the new taste.

KEMÉNY ZSIGMOND 1848-BAN

(márciustól decemberig)

1.

Kemény 1848-as ténykedése mindmáig eléggé felderítetlen; éppen ezért működéséről balhitek, téveszmék kerültek be az irodalomtörténeti köztudatba. Hiába igyekeznek elhithetni egyes tanulmányok, nem volt ő akkor sem fatalista, sem ellenforradalmár, még csak Széchenyi-kreatúra sem. Tévedünk, ha későbbi szereplésének logikus előképét rajzoljuk meg, de irrealisztikus az 1848 előtti és utáni Kemény között a nagy különbség felfedezése is. A megtévesztő buktatók ellenére is látható fejlődési vonala. Az uralkodó rendszer megváltoztatásának igényével indul; aztán reménykedések és desperáltság jelzik küszködését. Mennyi nekifeszülés s elernyedés, mennyi próbálkozás e néhány rövid év alatt! 1834-ben még a romantikusan elképzelt államférfi-ideálért rajong, s nem sokkal később a rajongást nem üldözi nála senki kérlelhetetlenebbül. Az ártékelési folyamat elindítója az erdélyi országgyűlés kudarca. A polgárosodás csábító képe hovatovább a munkásszervezkedések rémitő árnyával egészül ki, mégsem hátrál vissza a reakció sáncaihoz. Nyugtalan, vívódó egyénisége az ellentétek kínzó sokaságát fedezi fel a társadalomban s önmagában, s lassan tanúi lehetünk a fel-feltűnő végzetten szembeszálló küzdelmének. A benne végbemenő folyamatba még a közvetlen közelében élőknek sem enged teljes bepillantást. Wesselényi előtt ugyan feltárja boldogtalan életének sok titkát, de politikai hovatartozása kétségesen izgató a barát számára is. Függetlennek számít, tehát minden árnyalathoz megvan az útja. Pestre kerülté után ő maga nyilatkozik így: „Az ellenzék vezetői nem tekintettek valamelyik színéhez lekötöttnek. Régibb irataimból municipalistának, az újabbakból inkább centralistának látszottam.”¹ Wesselényi Kossuth Lajos köréhez nyitja meg az ajtókat, Eötvös a centralistákhoz kapcsolja, Kovács Lajos meg a Széchenyihez fűző szálakat erősíti. A csábítgatás ellenére is kötetlennek akar megmaradni, ismerkedik a „vegykonyha” mestereivel. Naplót vezet, megfeszített, idegörlő tanulmányokat végez. S közben mégis, legalábbis egy esetben, közeledik Széchenyihez. Persze, Wesselényi előtt erről hallgat, mentegetőzik is, de mégis csak hajlandó Kossuth „hatalmának megtörését” elősegíteni.² Nem kell ebben Széchenyihez csatlakozást látnunk, alighanem egy alkalomra szól az együttműködés, nem akarta ő függetlenségét feláldozni; különben is az egész manőver szervesen következett rendszeréből, forradalomellenességéből. Számításait a történelmi események halomra döntötték: a támadott Kossuth a forradalom hírére megteszi történelmi jelentőségű javaslatait, melyeket a márciusi napok idején az országgyűlés megszavaz.

Új korszak kezdődik, s a támadók kénytelenek Kossuth előtt meghajolni.

Széchenyi elragadtatását lejezi ki, Kemény március 19-én így ír Wesselényi-
nek: „Én mélyen érzem, hogy sokkal tartozom a gondviselésnek s a gondvisé-
lés után legtöbbször Kossuthnak, ki a Pesti Hírlap tanainak apostola lön.” A hó-
doló kijelentés mélyén, persze, sok minden lappang. A valódi öröm fő oko-
zója a forradalom vérnélkülisége: ilyen forradalomról álmodtak, s a vakmerő
remények egészen csodálatosan megvalósultak. Wesselényi még éppen a napok-
ban (március 13-án) intette: „A deus ex machinára váró vagy arra számító
nem sokkal okosabb és gyakorlatibb ember, mint a’ ki találandó kincsre szá-
mítva épít.” De éppen a megoldás deus ex machina volta szabadítja fel az uj-
jongó érzéseket, szavakat. Gyakran találkozunk ilyen kifejezéssel: Isten kegyel-
méből, vagy az égből hullott alá. A szorongó érzésektől szabadulás mellett a
büszkeség, az önigazolás is megszólal. Lelkesült szavait ahhoz a Wesselényi-
hez intézi, aki mindig bizalmatlanul bírálgatta a centralisták követeléseit. Ke-
mény ugyan Wesselényi előtt soha nem hozakodott elő nyíltan e kérdésekkel,
még a Pesti Hírlaphoz, a centralisták orgánumához való csatlakozást is így adta
tudtúl: „nekünk erdélyi embereknek semmi szükségünk sincs sem jobbra, sem
balra döntögetni a centralizációi kérdéseket”; az a fontos, hogy „legyen la-
punk”, melyben „az uniónak, ezen egyetlen váltságnak” hirdetői lehessünk
(1846. március 14). De éppen ez a magatartás sejteti a szándékot: az elégtétel-
vevést. Nemcsak a centralistáknak, hanem önmagának az igazolását is érzi:
ő volt a leggyakorlatibb gondolkodású, a praktikumra és a megvalósulásra
egyaránt figyelő politikus. Minden eszméje teljesült. „Tekintsd át minden cik-
kemet, s nem hiszem, hogy benne kapj egyetlen eszmét vagy kívánatot, mely
el nem fogadtatott volna.” „Minden ember tudja itt Pesten, hogy a Pesti Hír-
lap tanainak én adtam praktikus irányt. Minden ember Magyarországon idvezli
működésemet, vagy annyit legalább elismer, hogy bizony nem eszköz valék:
de igen is önálló ember” — írja fent idézett levelében (1848. márc. 19-én). Mind-
ezeken túlmenőleg a határokat is jelzi idézett kijelentése: Kossuthot a hirdett
eszmék mesgyéjén túl nem követi. Igaz, ezek az eszmék nem csekély értékűek:
magukban foglalták az alapvető követelést: „Menjünk át a rendiségből a kép-
viseleti rendszerre” (1847. Pesti Hírlap, jún. 29). Nem is új keletűek, meg-
fogalmazásukról már az Erdélyi Híradó számai tanúskodnak. A felfogás, meg-
győződés több éves volta, kialakultsága tanúskodik a szilárd ragaszkodásról:
olyan liberális reformer ő, aki saját árnyékát nehezen ugorja át. Mutatja ezt
politikai, filozófiai, lélektani tanulmányainak, történelmi ismereteinek és köz-
életi szereplésének summázása is, mely szerint erélyes, mindennel gondosan
számító haladásra van szükség. Persze, számításában, taktikájában igen lényeg-
es szerepet kap az eszélyes, helyes modor, akárcsak Széchenyi koncepciójában,
— bár Kemény Széchenyitől eléggé függetlenül jutott el ehhez a gondolat-
hoz. Elképzelésétől bizonyos logikát nem lehet megtagadni: logikus az elgon-
dolása annyiban, hogy aki a változtatás lehetőségei közül a forradalmat ki-
iktatja, annak valóban aggályosan kell számíthatni, félve kell taktikázni, kí-
nos óvatossággal fogalmazni, mert a modor ilyen körülmények között óriási
jelentőségűvé növekedhet, már csak azért is, hiszen önkéntes áldozatoktól re-
mélhet sikert. Eredményt is könyvelhet el esetleg, bár meggondolandó: a böles
és egyeztető politika aratja-e pusztán a sikert, s a társadalom mélyén felsötétlő
forradalom veszélye nem játszik-e közbe elhatározóan és sürgetőleg. A bámult
Bethlen Gábornak is szüksége volt azért vérre és vasra! Óvakodása ellenére
is gondolnia kellett, hogy vannak ügyeink, „melyek akárminő szellemben vezet-
tetnek, az érdekek éles összekoccanása és a szenvedélyek makacs harca nél-

kül meg nem oldhatók” (P. H. 1847. jún. 1). Hát most szembe fogja találni magát a döntés kényszerűségével: milyen lépéseket helyezelhet, meddig mehet el, hol kell megállnia, milyen taktikával kell biztosítani az elért eredményeket? Végző fokon tehát az elméletnek valóban próbaköve lesz a gyakorlat. Meglátszik, hogy nem patetikus szavakkal játszás-e az ilyen kijelentés: „Sőt üthetne olly óra — s miért ne? —, midőn köveket és bútorokat vonszolnék barricade-ok számára, és széttörvén az élet reményét, mint egy ittas ember a fenékig kiürített poharat, fölállnék az első torlaszra, hogy az első golyó, melly talál, fegyverem legyen” (P. H. 1848. május 14.). A Pesti Hírlap által hirdetett tanok, bármennyire is meghatározott s határolt lehetőségeket tartalmaztak, mégis módot nyújthatnak a szélesebb körű cselekvésre. Olyan csírákat takargatnak, dajkálgatnak, amelyek szétfeszíthetik a szűk burkot, s kinőhetnek magukat. Az arisztokratikus piedesztálon álló, a tömegekkel kacérkodástól tartózkodó politikus a tömegekhez is közelíthet, ha ott egyszerű szenvedélyt fedez fel, a nemes szabadságvágyat. Ilyenre pedig az 1848-as év ad alkalmat. „A szabadságvágy a legönzéstelenebb szenvedély. A bécsiek pedig a szolgaságot gyűlölik” (P. H. 1848. okt. 10.), hirdeti ő maga, s ez a felismerés, ez az együttérzés megannyi lehetőséget ad az átformálódásra.

Útja elég messzire vezet. Széchenyi, Eötvös, Szalay, s még sokan mások hamarabb megtörttek, Kemény november végéig harcra is kész; elhanyaglása december hónapban következik be. Addig volt benne merészség, kitartás, hűség, azután reményei szertefoszlottak, s az ismert fordulat következett be. Fel-tűnő, hogy 48-ban egyöntetűen függetlenségünk védelmezőjét tisztelték benne. Éppen kortársai csodálkoztak legjobban a metamorfózisban — a „Forradalom után” megjelenése után. Másképpen flótázott egykor — háborog a „Documentált felelet” írója: „Hála Istennek, hogy az akkori időben elmondott dictiók még füleimben zúgnak, és a napi sajtó munkálatai előttünk vannak, és hála a gondviselésnek eszünk és emlékezetünk csodás megmenekülésére, mert kis utánajárással megtudhatjuk: vajjon a ki most olly tisztán látja a dolgokat, hogy flótázott akkor”.³ Nemcsak előző állításunkat igazolja, hanem azt is, hogy Kemény 48-as szereplésének misztifikálásához maga az író-politikus látott hozzá elsőnek. Ő az első hamisító; igaz, taktikai okokból. Korántsem kell készpénznek venni mindazokat a kijelentéseket, amelyek a „Forradalom után”-ban, a „Még egy szó”-ban vagy a bíróság számára írt, Beksics által — töredékesen — kiadott önigazoló dolgozatában találhatók. Volt oka, hogy 48-as tevékenységét elködösítse. Különben sem játszott olyan vezérszerepet, mint a röpiratai alapján véljük. Az emigrációban levő Kossuth a röpiratról jóformán annyit jegyez meg: szerzője nem volt a vezérek között.⁴ Nem volt nagy befolyása, hírlapírói volta s tájékozottsága, alapossága révén volt ugyan tekintélye, de korántsem oly nagy, hogy a dolgok alakulására — nagymértékben — befolyást gyakorolhatott volna. A függetlenség egyik harcosát látták benne. A róla alkotott korabeli véleményt jól tükrözi a feladatul kapott néhány megtisztelő megbízás. Tagja a sajtóvétségek megbíráására alakított tanácsnak, részt vesz a nemzetőrség alakításában, a Pesti Divatlap szerint tisztí rangot is kap (1848. 17. szám). Kővár vidéke képviselőnek választja, bekerül a Kossuth által javasolt száztagú bizottságba is; a pákozdi csatát a hivatalos küldetésben levő Pálffy Jánossal együtt közvetlen közelből figyeli, ő készíti el az országgyűlés megbízásából a Puchner bárónak választ adó kiáltványt. Mindezek azt mutatják, hogy a baloldalt támadó heves cikkei ellenére is egyértelműnek látták állásfoglalását a függetlenségi harcban.

Széchenyivel való találkozásai, az elnéptelenült Ullmann-konferencián való részvétel nem rontották hitelét. Széchenyitől függetlenül haladt a maga útján, sem Széchenyi rémlátásai vagy tragikus sorsa nem bírták hátrálásra. Nemcsak nem sodortatott, hanem jó ideig még a függetlenségi harc inspirálója is lehetett.

2.

De mielőtt működésének értékelésére rátérnénk, — kitérővel — számba kell venni az általa írott cikkeket. Nem oly könnyű, mert írói jegyeket használt, sőt névtelenül is jelentetett meg cikkeket. Az említett időszakban a Pesti Hírlapban (márciustól december végéig) névalírásával huszonötször találkoztunk (a következő számokban: 51., 56., 57., 59., 63., 70., 72., 77., 78., 82., 83., 84., 89., 90., 96., 97., 103., 104., 117., 130., 133., 135., 144., 146.). Papp Ferenc az — a — jelűeknél is bizonyítja Kemény szerző voltát.⁵ Stílusvizsgálat s apróbb egyezések mellett döntő érve a „Documentált felelet”. A már idézett vitairó állításának bizonyítására a szeptember 22-i vezércikkre hivatkozik: „Szerző 1848. szept. 22-én fait accompli-nak tartá a magyar független Kormányt, és most azt Kossuth nyakára tolja.”⁶ Ez nyilván Keményre vonatkozik — a „Forradalom után”-ról van szó —, más esetekben szabatosan a „szerző lapja” kifejezést használja. Az 1850-ben megjelent vitairat adatait senki sem cáfolta. Keménynek volt a legtöbb oka arra, hogy részletekbe menő vitába ne bocsátkozzék. A kérdéses cikk: — a — jelű. Ugyanezt a jelt találjuk a 115., 165., 186., 187., 188., 198., 199., 200., 206., 212. és 214. számokban. Papp Ferenc ebbe a csoportba vette az — a — jelűeket is. Kérdés: sajtóhiba-e a másfajta jelölés (a 140. számban — a — jelű is akad), gondatlanság következménye-e, vagy éppen más írói egyéniséget takar? Ebbe a csoportba a 126., 127., 131., 132., 133., 150., 151., 157., 163., 185., 216., 229. számokban megjelentek tartoznak. (Papp Ferenc számbavételéből összesen négy cikk maradt ki: az előző csoportnál a 187., 188., ennél pedig a 131. és 150.) Feltűnő, hogy nem vette észre a háromfajta jelölést. Feltehetőleg a sorozatban megnyilvánuló egységes szellem terelte el a figyelmét; valóban, minduntalan sajtós Kemény-szóhasználatra, kifejezésre bukkanunk, a felfogás mitsem különbözik a Keményétől. Papp Ferenc bizonyítékait elfogadhatóknak véljük, így a jelölésben mulatkozó differencia ellenére is az — a —, — a — s az — a — jelű cikkeket mind Keményének tartjuk, — kiegészítve az említett négygel. A két sorozat tehát összesen ötven cikkből áll. Egy harmadik cikksorozatra Haraszty Gyula hívta fel a figyelmet.⁷ A jún. 22., jún. 29., júl. 8., júl. 13., okt. 4., okt. 10., november 3-i számokban talált — e — jelű cikkek közül Keményének tartja a július 8-ait és az október 4-ait. A többire vonatkozóan azt mondja: bár „tartalmuk megegyezik ugyan Kemény eszmevilágával, mégsem merjük őket minden kétséget kizáróan Kemény nevéhez fűzni”. Az elsőnél tárgyi⁸ bizonyítékot mutat fel, a másodiknál csupán stílist.⁸ Felsorolása pontatlan, akár a Papp Ferencé: ő három cikket hagy figyelmen kívül: a 127. (aug. 6.), a 176. (okt. 3.) és a 216. (nov. 17.) számban megjelenteket. Meglepő annak a feltételezése, hogy az — e — jelű cikkek különböző szerzőktől származnának. Ezt a hipotézist nem igazolja semmi. Épp az általa kifejtett cikkek bizonyítják legjobban az ellenkezőt. A 127. (— e — jelű) számban a pártszellem és a parlamenti élet hiányáról panaszkodva azzal fejezi be elmefuttatását, hogy „közelebről igyekszem megfélemlíteni lélektani okait a többség közt elharapózott dissolutionnak és fejelemhiánynak”.

A 130. számban teljes névaláírással ugyanazt fejtegeti.⁹ E gyanításnál többet ér perdöntő bizonyítékával az október 3-i cikk, melyben a velencei táborból olvashatunk tudósítást. A szerző azt írja: „Pálffy János barátommal együtt a minster elnököt s ott mulató biztosainkat” meglátogatva a tábor hangulatáról is meggyőződhattünk: „mindenütt jó kedv uralkodott s hit a győzelem iránt!” Pálffyval együtt közösen részt vettek egy kétes kimenetelű, tehát veszélyes szemlében. Ki volt e tudósító? Maga Pálffy nevezi meg társát október 1-i beszámolójában:¹⁰ „Még két dolgot előadni elfelejtettem. Egyik az, hogy tegnapelőtt éjjel (tehát az időpont pontosan ugyanaz!) és tegnap reggel egy kis furcsa diversiot csináltam Kemény Zsigmonddal az ellenség háta mögé, és ott meggyőződtem némiekről, amiket el nem mondok, és némi dolgokról, amit elmondok.” Jelentése a cikk tudósításával lényegében megegyezik. Kétségtelen tehát, ki az — e — jelű cikkek szerzője.

A cikkek eloszlása általában egyenletes, aránylag nagyobb hézagot a 216. és 229. számok között találunk. Igaz viszont, hogy néhol egy számban kettőt is jelent meg (pl. a 127., 133., és 216.-ban). Olyan politikus, aki az írás révén tisztázza az eszméket, értékeli a tényeket, aki az események sodrása idején figyelmeztet, agitál, óv, tehát sűrűn él a hatás egyik legnagyobb lehetőségével: az írással.

Valószínű, hogy névtelenül is irt a lapba. Első névaláírása május 9-én jelent meg (51. szám). Előtte ne dolgozott volna a lapba, mikor annyi minden mellett még a megélhetés gondja is hajtotta? A névtelenséget Csengery honosította meg,¹¹ aki minden cikket így szeretett volna kiadni, Beksics szerint óvatosan vigyázva a lap egységes szellemére, irányvonalára. A névtelen cikkek vizsgálatához minden előmunkálat hiányzik, téveszteni tehát könnyű. Számításba veendő, hogy a lap vezércikkirőit elvi azonosság, pontosan meghatározott irányvonal köti össze, emiatt még a stílusuk is némi hasonlóságot mutat, bár érvényesülhet némely kérdésben ellentétes felfogás is, mint pl. a 14. és a 26. szám vezércikkei között. A kutatás jelenlegi állapotában a döntés az ingoványos talaj miatt nehéz, a másik oldalról, Csengeryék felől is meg kellene indítani a vizsgálatot. Eredményeinket, gyanításainkat mégis közöljük, a további munkához fogódzó pontul szolgálhatnak. Több cikk között kapcsolatot fedezhetünk fel a sajátos kifejezések s az előre- és visszautalások miatt, mint pl. a 2. és 13., 14., 6. és 11., 6. és 21., 16. és 46., 16. és 17., 26. és 58., 60. és 69. között. Még nyilvánvalóbb az összefüggés a 3. és 14., 14. és 20., 49. és 53., 38. és 53., 55. és 71., valamint az 58. és 61. között. A megnevezettek közül sorozat állítható össze, de hogy melyek közülök a Keményé, jelenleg eldönteni nem lehet. Nehezíti a megoldást az a körülmény, hogy a folytatás nem minden esetben ugyanattól a szerzőtől származik. A 216. szám — e — jelű cikkeknek szerzője felteszi a kérdést: „Mi történt felső Olaszországban Bécs körülvétele óta? — ezt lássuk előbb; aztán majd szólhatunk Párisról is.” November 18-án a következő számban erre visszautalást találhatunk: „A múlt számunkban szólottunk az olasz kérdéstről. Ma fordítsuk pillanatainkat Páris felé.” A kapcsolat világos, a cikk szerzője pedig más: — M. jelű. Gulyás Pál szerint e jegy Jakab Eleket fedi.¹² De másfajta különleges kapcsolatokra is felfigyelhetünk. A 233. számban egymás után megjelentetett két anonim cikk közül a másik elég szabadon merít az előzőből. Szó szerint megegyezik ez a rész: „Tudják olvasóink, hogy a beteg s most nyugalomra lépett királyt a camarilla vette körül. Ez iszonyú állapot volt, mert a legszentebb ígérek meghazudtolását foglalta magában.” Az utolsó mondat, igaz, már szörendi változáson ment át a máso-

dik változatban, de még így is feltűnő. Egy szerző írta volna mindkettőt? Aligha, hiszen a másodiknak a befejező része nincs összhangban az első bevezetőjének szellemével. Vagy épp e különbség kedvéért írta volna a második cikket? Nem valószínű, hogy a gondolat kedvéért újat szerkesztett volna, hisz épp ezen a napon bőviben voltak a cikkeknek: december 6-i keltezésűek jelentek meg még december 8-án is. Az első cikk szerzője alighanem — y — jelzésű, mert a 232. számban — y — jellel ellátott vezércikkből szó szerint vesz át részletet.¹³ Nehéz a döntés, mégis megkockáztatjuk annak kijelentését, hogy minden bizonnyal a Kemény tollából származik a 9. (vö. a 83.-kal!), az 54. (vö. 56.-kal), a 109. (vö. a 157/a-val!). Keményre ismerünk a 25. szám vezércikkének olvasásakor, ugyanígy az 58.-nál, mely különben kapcsolódik a 26.-hoz, a 61.-hez és a 96.-hoz.¹⁴ Megnyugtató biztonsággal állapíthatjuk meg Kemény szerző voltát a 76. számban. Az anonim szerző a horvát állapotokra térve kijelenti: „Ha Pétervár, Temesvár, Eszék, Brood és Gradiska erős karban tartatnak, ha az örvidékeken a szükséges reformok olly gyorsan intézkedésbe vétetnek, hogy derék hadministerünk által megkezdettek: akkor átléphetetlen egészségi vonalat emeltünk Magyarország és azon kórállapot közé, mely a közerkölcs és közbátorság nagy kárával duolong a horvát földön.” Két számmal később (a 79.-ben) Kemény Zsigmond — immár aláírásos cikkben — utal vissza az előzőre: „Ha mint más alkalommal mondtam, Pétervártól Broodig és Gradiskáig annyi katonát vonunk össze, hogy határunkra a lázadás be nem nyomulhat s ellenben mi minden percben Croatiában teremhetünk: akkor Hrabovszky a legelső kedvező körülményt használhatja a fölbomlott rend helyreállítására.” Arról győző meg bennünket ez a félreérthetetlenül világos utalás, hogy Kemény írt névtelen cikket, és nemcsak az 51. szám előtt, hanem azután is, amikor megkezdte az aláírás és az írói jegy használatát. Összegezve az eredményeket: a 25 aláírt cikken kívül az övé az — a —, — a. —, — — a — és az — c — jelű, valamint a 76. számban található vezércikk.

Papp Ferenc négy cikket hagyott ki (131., 150., 187., 188.), Haraszthy Gyula hármat (127., 176., 216.), de az — e — jelűekből csak kettőt tartott Keménynek (102., 177.), így a jelen dolgozat a 76. számban megjelenttel együtt e két kutatóhoz képest 13 új cikket számít biztosan Kemény Zsigmond publicisztikájához. A névtelenül és jelöletlenül megjelentek közül valószínűleg Kemény Zsigmond tollából származnak: a 9., 25., 54. és a 109., esetleg a 3., 14. és 20., 38., 49., 53., 55., 58., 61., 71. számban megjelentek.

Mi tette szükségessé a változatosságot? Csak a szokásnak hódolt vagy az óvatosság tanácsára hallgatott, vagy egyszerűen nem volt kedve minden cikke alá odaírni a nevét? Mindhárom tényező szerepet játszhatott, de elég különös, hogy nevével utoljára a 146. (augusztus 29-i) számban találkozunk, írói jegyével viszont még a 229. számban is (december 2-án). Másrészt feltűnő az a körülmény is, hogy több ízben (a 76. és 79., 54. és 56., 127. és 130. szám vezércikkje között) megteremti a kapcsolatot, a folytonosságot áljegyes cikkeivel, s így mintegy maga hangsúlyozza, árulja el szerző voltát. Az is meggondolandó, hogy mégis csak kettejük szerkesztésében, így felelősségével, jelent meg december végéig a lap. Bármennyi igazság is van abban a megállapításban, hogy „A Pesti Hírlap a koncentráció, a »juste milieu« orgánuma volt, a márciusi reformok maradéktalan megvalósításának alapján állt, de azon túl sem a nemzeti függetlenség, sem a szociális igazság teljessége érdekében nem óhajtott menni”,¹⁵ mégis egy ideig ez a lap a függetlenségi harc szószólója volt. Igaz, a többi hírlaphoz viszonyítva hangja jóval mérsékeltebb, némely dolgokról

vagy hallgat, vagy éppen kedvetlenséget mutat. Forradalmi időkben a csökkenő kedv hatással van az olvasóközönségre, s az át is pártolt a szíve szerint szóló lapokhoz: a Kossuth Hírlapjához s a friss Márciushoz. Az első félévben még 5000 az előfizetők száma, a másodikban már csak 2554 példány küldetett szét. A szerkesztő Kemény hiteti ekkorára valóban elkészöntek: s törés, amit ő ugyan csupán taktika-változtatásnak nevezett, következett be pályájában.

3.

1848-ban is érvényesültek Kemény eddigi kötöttségei, de az oldódás jelai is mutatkoznak. Éppen e különös játék, az átalakulás, mássáformálódás lehetőségé határozza meg a kutatás irányát: a nagy alkalom, a körülmények emberformáló ereje mennyiben gyúrta át egyéniségét?

A múltból — a nyűgöző eszmék mellett — áthozhatta azt a nemes haragot, mellyel az önös kiváltságosak ellen fordult, s azt a magasztos odahajlást a néphez, mely felemelni és szabaddá tenni igyekezett a misera plebs contribuciót: „Van egy ügy, melyért hön dobant meg minden jobb alkotású honfi melle, s rögtön elintézését aggodalmas kétséggel sürgeté, mert nyilván volt, miként itt többé már nem a sybilla utolsó három könyveinek, hanem belőle még néhány el nem égett leveleknek tüztől megmentéséről van szó. Ez ügy a jog és a birtoktalan tömeg jövődjé.” (Erdélyi Híradó. 1842. 3. szám.) E régi szép törekvése teljesedett. A régi tűz heve adja szavai melegét: „Isten kegyelméből nekünk most jogokból kizárt tömeg helyett 12 millió polgárunk van.” (P. H. 1848. május 9.)

De a boldog fellelegzésbe mindjárt a szorongás érzései is betörnek: meg lehet-e tartani a csodás eredményeket? Április 11-én megtörténik a szentesítés, s már másnap, 12-én a minisztertanács a pánszláv mozgalmakkal, Jellasi tevékenységével foglalkozik. Közben szállingóznak a hírek a parasztok forradalmasodásáról: szorongó félelmei nemcsak felújulnak, hanem tanyát is vernek a szívében. A bajok elhárítása céljából teljes energiával dobja magát az események áradatába. „Minden percem éjjel és nappal el van foglalva. Isten tudja, hogy győzhetem, s meddig?” — írja Wesselényinek március 19-én. Taktikája az ismert elemeket tartalmazza: a nagyhatalmi politika szövvényei között, melyek „mondhatni elhatározólag folyandanak be” (P. H. 1848. november 15.) természetes szövetségest keresni, itthon pedig a mérsékelt irányzatra támaszkodva, a szélsőségeket támadva a törvényes kormány helyzetét szilárdá tenni. E taktika célja: biztosítani a 48-as törvények érvényességét. A király által szentesített törvényeket megtámadhatatlanoknak tartja, hajlandó is azokat — úgy tűnik — a végsőkig oltalmazni. „Midőn öfelsége a múlt országgyűlési törvénycikket megerősítette, mellynél fogva a magyar sereg élén független felelős hadügyminiszter áll, kimondá egyszermind azt is, hogy a seregnek magyarnak kell lennie, mellözhetetlenül.” (P. H. 1848. aug. 22.) Ez az elszántság vezeti a függetlenségi harcban, de hasonló eltökéltség vezérli a „le nem higgadt forrongás” ellen is. A liberális nemesség álláspontja az övé: a társadalmi forradalom, — saját szavát használva — a forrongás lecsillapítása a törekvése. Mégis, van valami, ha csak hajszálnyi eltérés is közte és elvharátai között. Ő, aki „sokaeskát” olvasott és gondolkodott, a boldog „egyensúlyi” állapot megalkotását szorgalmazza, mert szorongása — hogy sersistergó vulkán felett járunk — csak az egyensúly megteremtése után oszolhat el. Ezért tartja végzetes-

nek a 48-as törvények kockáztatását, a hátrálást; a szükség kívánalmái szerint inkább lépne előre, csak hogy akadályozza a szenvedélyek tornyozódását. Effélekészségét két nyilatkozata is elárulja, mindkettőt idézzük: „Mi a forradalmat még nem tetőzhettük be: ennek eddig mások valának okai, vigyázzunk, hogy magunk ne legyünk ezután.” (P. H. 1848. aug. 11.); a másik: „Nincs kétségem, miként a hűbéri viszonyok maradványai kártékonyak lévén, eltöröltetendők és eltöröltethetnek a tulajdon kirablása nélkül.” (P. H. 1848. július 11.) Nem lát-szik pontosan, mi is az, mennyi is az az engedmény, melyet homályosan említ, de kompromisszumra hajlása, a konszolidáció érdekében, nyilvánvaló: mindenáron a forrongásmentes állapotot biztosítaná. Ezt a „szabadság és rend utáni törekvést” képviseli a kormány is, Kemény ezért támogatja „összinte haj-lamból és szilárd meggyőződésből”. Amiatt aggódik, hogy „a minisztérium visz-szalépése viszonyaink fölbomlásával s az anarchiával” járna együtt (P. H. 1848. jún. 8.). Ez a rémkép oly sokszor bukkan fel, hogy látszik: a lélek mély-en lakozik. Ebből a szinte ösfélelemből érthetjük meg Kemény habitusát, politikáját. Kuleskérdés tehát, innen kell elindulni, hogy tájékozódhassunk. Az eszmék szövevényét, egész gondolathadat tekinthetünk át e pontról; s lát-hatjuk, hogy a valóság majdnem minden tényével számoló elme a rémkép: a káosz megfékezésére, megsemmisítésére mint épít ki egész rendszert. Nem most, a márciusi napok után, jóval korábban, évekkel azelőtt. Akkor is a szorongás eloszlátásának vágya vezette, mert a félelem már 1843-tól kezdve a szívébe költözött. Elképzelései most realizálódhatnak, így ez a stádium különösen idő-szerű alkalmat teremt nézetei újbóli kifejtésére, propagandájára. Amit csinál, jellegzetesen forradalomellenesség, mégis a félelemből sarjadó gondolatrend-szer — éppen a konszolidáció megteremtésének vágyától ösztönözve, kényszerítve — sok, viszonylag haladó elemet tartalmaz. A félelem a történelem tanú-sága szerint szülhet javítási tendenciát is, de átváltozhat elvakult pusztító erővé is. Keménynél 1848 nyarán és őszén az első figyelhetjük meg, bár bizonyos felemáság végig uralkodó vonása maradt.

Már 1843-tól érzi a lába előtt a káosz bögő torkolatját, most naponként újabb és újabb hírek rémítik, s kényszerítik cselekvésre. Wesselényi május 9-én így tudósítja: „Más gonosz körülmény az, hogy helyenként egy kis com-munisticus hajlam mutatkozik, s közosztályra számítanak.” De egyre-másra zúdulnak a tudósítások, szinte elborítják a tények. Izgatottan kiált fel: „Az ember agya szédül az események zúgása közt” (1848. P. H. május 31.). Idegeiben érzi a változást, azt, hogy „jött éve csudáknak”. Talán csak a népván-dorlás idején siettek az országok territoriális és jogviszonyai ily gyökeres át-alakulás felé (P. H. 1848. jún. 7.). Hogy mi ment lelkében végbe, azt az ilyen kijelentések mutatják híven: „A szokatlan többé alig tűnik fel, és a vakmerész vállalat olykor kivihetőnek látszik.” (P. H. 1848. júl. 8.) vagy: „Mit álmunk tartottunk, való akar lenni, mit rajongók hirdettek, most a tömeg sürgeti, s az utópia, melly régen az eszmék szélső szabadsága volt, most az eszmék jezsuitiz-musává vált s egy Barbes, egy Blanqui kezébe a legélescsbb fegyvereket adja a rend és a közbéke ellen.” (P. H. 1848. május 31.) A riadalom szól belőle: hol állnak meg a zajgó események, a régen rajzolt veszély érkezett meg? Hannibal ante portas, vagy már egyenest a kapukon belül?

Fordulatponthoz érve amúgy is hatalmas iramú tevékenykedése csak fokozódik. A riasztó hírek nem teperték le, nem ernyesztették el, inkább pillan-atnyi zsibbadtságát oldják fel, s cselekvésre ingerlik, kényszerítik, védve a „tulajdon szentsége iránti fogalmakat” ellene fordul mindennek, amit túlzás-

nak tart. Túlzó és veszélyes követelésnek látja mindazt, ami az áprilisi törvényeken túlmegy: „A forradalmok elidétlenítésére legbiztosabb eszköz a sokat követelés.” (P. H. 1848. aug. 11.) Ha természetesnek nevezzük ezt a logikát, csupán azt jelöljük vele, hogy Kemény felfogásából szervesen sarjadt. Első reagálás, de nem egyetlen. Igaz, fontos és meghatározó jelentőségű, alapszint megadó, de járulnak hozzá más megfontolások is, ezt némiképp liberalizáló tendenciák is. Most még ennek szellemében örömmel nyugtázza, hogy „mi magyarok monarchikus nép vagyunk... E hajlam minden esetre makacs, rögzített s csaknem kitörülhetetlen.” (P. H. 1848. aug. 16.) A forradalom után fogja ezt a „felfedezését” értékesíteni nagy buzgalommal, hosszú időre megajándékozva elméletével a haladásellenes erőket.

Éppily hévvel szólal meg a baloldal képviselői ellen, akiket a piff-puff politika szövívőjének tart, és a vándoragítátorok ellen, akik szerinte a „világszellem, világszeretet és világboldogítás érzégsévével Bécs majmává akarják tenni” (P. H. 1848. jún. 10.) a magyart. (Vö. az öreg Toldi szavaival!) Mint azt Emlékirataiban olvashatjuk, féelme nem apadt; attól tartott, hogy a radikálisok „még megrázó hatást gyakorolhatnak ügyeinkre, mert az agráriai viszonyok körüli nézeteikkel a falusi népet, a világszabadság felőli általános fogalmaikkal pedig a fiatalságot s proletariátust könnyen magukhoz csatolhatják”. A tömeg valóban forradalmasodott, de e folyamat nem tapasztalható a radikális szárnynál. A jobbágyfelszabadításban, kisebb csoportot nem számítva, nem akartak túlmenni az áprilisi törvényeken. A két tábor között a fő harc tehát nem itt, hanem a nemzeti függetlenség kivívásának kérdésében zajlott le. Társadalmi téren az ellentétek következetes, forradalmi megoldása elmaradt, mert Kossuth is, aki a baloldal és a jobboldal között megteremtett egyensúlyi helyzetben a mérleg nyelve szerepét játszotta, a nemesi osztálynak a nemzeti egységfrontban való részvételét nem kockáztatta. Szeptemberig a baloldal, de szeptember után már a jobboldal érdekében tartotta fenn az egyensúlyi állapotot.

Mégis, ilyen körülmények között is, Kemény egyik fő problémája a társadalmi nyugtalanság megfékezése. Nemigen tud sokat tenni, nem a hatalom embere, soha nem volt az, így csak javaslatokkal állhat elő, „praktikus” tanácsokkal, melyek bizony annyira nem praktikusak, hogy még eddig hirdetett elveit sem veszik figyelembe. Idáig ő bizonygatta legjobban, hogy az eszmék terjedését semmiféle sorompóval sem lehet megakadályozni, most mégis a kárhözváltott módon akar cselekedni. Az elvakultság őt sem kerüli el, „hályogtalan” szemére mégis csak telepszik köd. A szenvedélyek lecsendesítésére, illetőleg elszigetelésére ajánlja a cenzusos választójogot. Felfogásában szinte egész kora osztozott, ő abban különbözött a kortársaitól, hogy a műveletlen, eddig mindig korteskedő, bocskoros nemességtől is megvonná a választójogot, amely eddig nemesi kiváltsággént élvezte. Ennyivel nem találja elintézettnek az ügyet, aggályoskodó féelme mást is diktál, a szenvedélyek kinnrekesztésének elvét több óvatossággal akarja megvalósítani. A vezérkedő agitátorok épp ott kinn esinálnak bajt, mértéktelenül felkavarva a szenvedélyeket, — gondolkodik el. Ezek után hozakodik elő sajátos elképzelésével: idebent a parlamentben kell civilizálni őket. Franciaországban is jobb lett volna — úgy mond — „hogy néhány gyanús köztársasággival és nyílt szocialistával több üljön a Bourbon-palotában, mint a szenvedélyeknek künn hagyva tért működésre és tervekre. Amely véleményt megsemmisíteni nem lehet, elfoglalni kell egy törvényes hatáskör, fölolvastani egy közszellem által, mely a nézetek minden árnyalatainak

kihallgattatása közt támad. Az erőltetett többség főenyre épül". (P. H. 1848. jún 15.) Ez a „civilizáló” szándék azért erősödhetett meg benne, mert arra a tudatra alapult, hogy az országban — tehát a parlamentben is — fölényes többsyuk biztosítva, nem kell hát erőltetni a többséget. Feltűnő az az önbizalom is, mellyel készül „a nézetek minden árnyalatainak kihallgattatás”-ára, a vitára. Felkészültségének, elméleti képzettségének a tudata máskor is megnyilatkozott már, most is harcra hevíti, a győzelmet ígérgeti. („Mert az élet nem neveti ki oly gyakran a theóriát, mint Magyarországon hiszik.”) (P. H. 1847. szept. 12.) Ott rejtőzik felfogásában a vezér és a tömeg viszonyának helytelen nézete is, a tömeg itt nem a nemességet, a nemesi korteseket jelenti, hanem a szenvedélyes, elkeseredett választópolgárokat, a népet. Azt hiszi, hogy egykét vezető lecsillapítása a tömeg vágyainak lecsendesítését credményezheti. Van ugyan némi igaza, mert a vezéreitől megfosztott nép harcképtelenebb, de a „civilizált” vezérek helyett támadnak újak, kiket a mélyben forrongó energiák szülnék, s így törekvése hosszabb távlatban merőben meddő, csupán pium desidérium. E „civilizálás” elősegíti pillanatnyilag az egyensúlyi helyzet megteremtésének lehetőségét, de rövid idő múlva, a nép újabb eszmélése után megint feltámad a forrongó és követelőző szellem. Tartósan konzolidálni a helyzetet, így — képtelenség.

Az egész elképzelés a feszültség levezetésére szolgál. A polgári parlament jó szemmel meglátott szerepére ocsúdott rá: nem veszélyes a megoldás, mert a jól szervezett pártélet — melyet a parlamenti élet lelkének tartott, s annyira hiányolt — illő határok között tartja a kisebbséget. Nem elnyomja, hanem meghallgatja, s ezzel lojális ellenzékké teszi. Végső biztosíték a felsőház: éppen hibakiküszöbölő, radikalizmust gátló jellege teszi szükségessé. Ezért támadja a felsőházat elvető második bécsi forradalmat, és ezért akarja a parlamenti élet lényegét átültetni a magyar talajba. E parlament — mint minden burzsoá parlament — a biztosító szelep szerepét játssza. „Hol a föld üregeiben alakuló gőz könnyű utat nem talál, krátereket készít s készíti a vulkáni erőknék eruptióit. Így támadnak a politikában is a tűzhányó-hegyek.” (P. H. 1848. júl. 13.) Hát a tűzhányóhegyek veszélyességének elhárítására hivatottak az ilyen intézmények! Jellegzetesen mutatja, vagy inkább árulja el elmefuttatása, milyen gyökerekből sarjad felfogása: osztályának s a megteremtendő új osztálynak érdekeit kívánja biztosítani.

Éles szemmel, logikus következetességgel észrevett s kellően méltányolt és kiépített parlamenti struktúra befolyhat — s a történelem mutatja: valóban befolyt — a tömeg szenvedélyeinek levezetésére, lecsendesítésére, mondhatnánk: „civilizálására”. A konzerváló erőknék jó szolgálatokat tett az idők folyamán, de már a kezdet kezdeténél is, a hozzánk való átplántálásakor is. Mégsem csak ezt az oldalát kell látni: viszonyainkhoz képest minőségi változást jelentő funkcióját is értékelni kell. Mint minden polgári intézmény, alkalmas a tömegek megfélemezésére, de a feudalizmust felváltó jellege mégis haladóvá teszi. Keménynél — úgy tűnhet — az egész szerkezet csupán fékező tendenciát kapott. Nem így van: a 48-as törvények védelmezésének feladata is osztályrészeül jutott. Még az sem mondható, hogy Kemény egy tapodtat sem ment volna előre a belső egyezkedés útján: félelem, számítás és humanitás diktálta tetteit. Kora liberális nemességének álláspontját fejezte ki: bár ez a magatartás a plebejus demokratákhoz, a radikálisokhoz képest hátramaradott volt, mégis alkalmas arra, hogy az elért vívmányok megvédéséért harcba szálljon.

Helyét, szerepét önmaga is jól látta; idézzük: „Isten látja a lelkünket,

s látja a világ eljárásunkat, mi bizony nem tettük republikánusokká a népet: vágyani sem mertünk ennyire. Azt hittük, a felelős kormány megnyerése elég lesz a mi életünkre: s ehhez politikai hitünk egész erejével ragaszkodánk, annál szorosabban, minél többet irtunk és beszéltünk érte, még mikor mások nem irtak és beszéltek róla a mi hazánkban.” (P. H. 1848. október 28.)

A 47-es állapotokhoz képest valóban radikális gondolkodású, de a 48-as — lényegében befejezetlen — törvényeken túlmenni nem kívánó, azokat védelmezni akaró Kemény koncepciója a megsemmisítő csapást Ausztriától kapja. Eleitől félt e fordulattól, de félelme ellenére az adott szó szentsége is biztatta: a szentesítés. Igyekezett mindig, most is igyekszik a királyi házat elválasztani a kamarillától: dühös elkeseredettsége csak ez ellen fordul egyelőre. Kérdés persze, hogy nem rejzőzik-e koncepciója mögött a megegyezés szándéka; nem azért mentegeti-e a királyi házat, hogy az uralkodóról az ellenforradalmi támadás felelősségét levéve, könnyebbé váljon a megbékélés, a kiegyezés. Kétségtelenül él benne e szándék: sem a köztársaságot, sem a forradalom továbbgyűrűzését nem kívánja, a királyság intézményének fenntartása oltalom szerinte a köztársasági törekvésekkel szemben; másrészt úgy hiszi, hogy az európai viszonyok nem engednék hazánk teljes elszakadását. E kettős indíték ösztönzi a Habsburg-magyar házasság fenntartására. Megjegyzendő, hogy a képviselők többsége ezt az elvet vallotta. Kállay Ödön a parlamentben szeptember 29-én jelentette ki: „Még nem szaggattunk el minden kötelekeket, s épen ezen kötelekek fenntartásából áradoz ki hazánk megmentése.” (Közlöny, 1848. okt. 1.) Maga Kossuth is hangoztatta, hogy a hűség alapján áll, ő sem akart szakítani, biztos volt abban, hogy az ármány és árulás, az uralkodó fogja elhagyni a törvényes alapot.

Kemény még most, október 10-én azt írja: „Mi a királyhoz hívek, mindig hívek valánk, de átok és vérbüntetés a kamarillára.” (P. H. 1848. 183.) Utaltunk már a Kovács Lajos és Kemény Zsigmond felfogását elválasztó különbségre, nos, ez itt is kitűnik, mert Kovács Lajos még az 1880-as években sem akart tudni a kamarilla létezéséről, pedig akkorra már a történelemtudomány az udvari politika sok, korábban rejtett szálát kibogozta. A kamarilla létezett, s a király és a kamarilla között szorosabb összefüggés volt, mint Kemény szeretne volna. Más oldalról a kamarilla már a márciusi napoktól mindent elkövetett, hogy hazánkat megkötözze. Kemény hitte ugyan, hogy a kötelék eltéphetetlen, de azon belül minél több szabadságot próbált biztosítani. Abból indult ki, hogy a *pragmatica sanctio* köti a nemzetet a dinasztiahoz, ám a királyt is az alkotmányhoz; a Puchner ellen készített proklamációjának is ez az egész alapeszméje. Hogy tervének reális alapot adjon, azért ajánlja oly hévvel és kitartással a frankfurti szövetséget. Ausztria csatlakozása „házasságunkat” csupán personális unióvá változtatná: ugyanis, az a tartomány, mely „a német birodalom territóriumához nem tartozik, ez esetben illy országgal csak személyi viszonyban” (P. H. 1848. nov. 3.) állhatna. Azaz számunkra csak előnyt jelentene; úgy biztosítaná gyakorlatilag a függetlenségünket, hogy Európa territóriális viszonyait s magát a királyságot sem veszélyeztetné. A remények megvalósításának békés módja villanyozza fel, se szeri — se száma az ilyen nyilatkozatoknak: „Semmit sem óhajtanánk inkább, mint testvéri szövetséget, s állandó összeköttetést Frankfurttal a függetlenség alapján.” (P. H. 1848. júl. 9.) Kemény, aki nem volt fatalista, s aki mindig a végzetes tettek megelőzésén, elhárításán dolgozott, most szinte egyetlen menekvésnek találja a megjelölt utat. Általa nemcsak független helyzetünk lenne biztosítva: az egységes.

erőteljes német nép biztos támaszt jelentene a szláv veszély ellen, egyúttal elősegítené a magyarság keleti befolyását. Nem a hódítást, nem a magyarság terjeszkedését ajánlja; inkább a civilizáció terjesztése, a népek szelidítése lenne a célja. Félreérthető, s önmagában is veszélyes elképzelés, később pedig csak a terjeszkedési vágy érvényesült: Keménytől — bár szerencsétlenül ő és Csengery iniciálta a keleti politikát — távol állt a leigázási törekvés. Másképp gondolkodott ő a népek függetlenségi mozgalmairól. A magyar példa s a világszellem kibontakozása elég figyelmeztetés a számára, hogy a szabadság-törekvéseket elnyomni nem lehet: ehhez igazítja politikáját. Az olasz ügyben a császári segítségkérésre egyeztető tárgyalást ajánl — az érdekek biztosítására. „Óhajtánk minél épebb, alkotmányosabb és helyzetünket minél jobb tapintattal fölfogó szellemet e fontos ügy kezelésében; mert annak a viszonyok kívánata szerinti fölfogásából és elhatározásából sok függ, — s tán több, mint első tekintetre látszik.” (P. H. 1848. júl. 13.) Óvatosságában van taktikázás, melynek célja egyrészt a nálunk tornyosuló szenvedélyek kirekesztése, másrészt a magyar ügy mentése mellett az olasz szabadságmozgalom valamelyes sikeréncik biztosítása úgy, hogy Ausztria is megnyugodjon az eredményben. Korántsem jutott el a népek önrendelkezési jogának helyes felfogásáig, a zsarnok elleni összefogás eszméjét csak összel fogja hirdetni, most csak a magyar „érdek” — bár a közös elnyomó miatt ez elválaszthatatlan a függetlenségért harcoló másik nép érdekétől —, saját nyugalomunk lebeg szeme előtt, s a dinasztiaival való harmóniát akarja eszközölni. Világóelés helyett sajátos helyzetünkre fordítja tekintetét, s próbál óvatosan, félenken nagyon mértékletes, az uralkodó kérését kielégítő választ tanácsolni. Álláspontja a Batthyányé, a 233 igennel szavazó között találjuk nevét, szóhasználata meg éppen a jobboldal felfogásához közelíti, mégsem azonosítható velük, mert taktikázása mögött is észre kell vennünk a jobboldaltól elválasztó különbséget. Ő tudta, hogy egy nemzet függetlenségi harca nem intézhető el könnyen: egészen a függetlenség kivívásáig fog lobogni a szenvedély tüze, s érezte, hogy e harc történelmi fejlődés szükségyszerű velejárója; igazságos küzdelem. S éppen ezek a gondolatok erősödnek benne, s már nemsokára ezt írja, hogy hasznosabbnak tartaná — a dinasztiaira nézve is —, ha levenné kezét Lombardiáról. „Okaim, melyeket felhozék, egyenesen azon szellemből, mely egy nép története által manifesztáltak, vannak merítve.” (P. H. 1848. júl. 26.) Nemcsak a belpolitikában, a külügyek terén is az érdekek kiegyenlítésének a híve. Az olaszok szívós küzdelme csak megerősíti hitét: az év vége felé — a szabadságharc idején, érthető módon, közben radikalizálódott —, de Ausztriát figyelmeztetve is mondja: „Minél később ismertetik el az olaszok függetlensége, ezen elismerés annál nagyobb territóriumra fog kiterjesztetni. Ma Lombard Velencéről van szó; holnap olasz Tirolról, holnapután Friauról, s így tovább Triesztig.” (P. H. 1848. nov. 17.) Az uralkodóháznak szánt jó adag figyelmeztetés sem fedheti el aényt, hogy Kemény a mélybe is tud pillantani, s tud alkalmazkodni is a kéréletetlennek ismert történelmi erőhöz.

Egyensúlyozó, békéltető politikáját követhetjük nyomon a szláv kérdésben. Szó sincs róla, őket tartja a magyarság legfélelmetesebb ellenségeinek: cikkeinek jó része róluk szól: a szláv rajongókról, a pánszláv mozgalomról, a prágai konferenciáról, elszakadási törekvéseikről. Ausztriát állandóan ösztönzi, hogy fekezze „a prágai mozgalmakat”, közös összefogást sürget ellenük: látszatra tehát a legmegátalkodottabb makacs ellenfélnek tűnik. A hasonlókat pengetőktől mégis különbözik: ő nem hiheti, hogy az ügyet ily módon végleg-

sen rendezni lehessen. Leckéztető és támadó cikkei között ilyen javaslatra is bukkanunk: „adjon Ausztria a cseheknek tartományi viszonyokban annyi nyelv-jogot, mennyi a népiség tekintetéből őket illeti” (P. H. 1848. jún. 29.). Távol áll a teljes megoldástól már csak azért is, mert rögtön a német közigazgatási nyelv bevezetését is sürgeti, amit Ausztriának Németországhoz való csatlakozása nemcsak lehetővé, de indokolttá is tenne. Javaslatá felemás volta ellenére is a liberális reformerek leghaladóbb csoportjához kapcsolja. Még Jellasich reakciós fondorlataiban is nemcsak azt tartja fontosnak, hogy Jellasich a bécsiek ügyvivője, éppen annyira intő jel a benne, de még inkább mögötte felfedezhető jogosság-hit, az igazságos ügybe vetett meggyőződés. Nem jelenti ez Jellasich ellenforradalmi manővereinek az igazolását; semlegesítését, sőt elszigetelését teheti lehetővé a helyes és igazságos rendezés. Nem szabad hát behunyni szemünket az előtt, hogy „Jellasich szerencselovag; de eszmékkel agyában s tán meggyőződéssel is keblében... A zavaros izgatások közé mély érdekek vegyültek, s az ármány fenekén meggyőződés él.” (P. H. 1848. jún. 23.)

Mindezek összevetve a belügyekről mondottakkal, mutatják: Kemény kész volt minden téren „kialkuvásra lépni”. Régóta hangoztatta: mi is engedünk, ellencink is engednek, s az ügy haladott előre. A szembenálló felek alkudozása, tárgyalása sok hasznos elemet rejtene magában, a nemzetiségek megbékélését is elősegíthetné, mégis javaslata realitássá nem válhatott, megbukott Ausztria makacs ellenzésén, kétszínű magatartásán, s nem utolsó sorban azon, hogy a nemzetiségi kérdést ekkor már nem lehetett reformokkal megoldani. „Nem mi lázadtunk fel”, magyarázza Arany; „a király és a kamarilla conspirált a királyi eskü, a törvény s alkotmány ellen” — fogalmazta meg Kossuth (Pázmándyhoz okt. 19-én). Most már Kemény is nemcsak a kamarilla ellen fordul, hanem a tények illúzióoszlató fényénél a dinasztia ellen is, mely a „legbékésebb forradalmat” (P. H. 1848. szept. 22.) elmérgesíttette akkor, amikor az az okos törvények által már jóformán befejezve volt. Ami a valóság felé sietett, most szétbomlóban van. Ez a szerencsétlen és eszélytelen politika arra fogja kényszeríteni a népeket, hogy „más kormány formát keressenek” (P. H. 1848. okt. 28.). Azonban ki tehet róla, teszi hozzá rezignáltan, ha a dinasztia nem akar országolni. „Kiki követi csillagzatát” (uo.). A kiegyenlítődécs a hatalom akaratából, oktalan tettei miatt nem következik be; visszatérő motívumként ismétlődik majd tanulmányaiban a hatalom meggondolatlan politikájának kárhözvátása (A két Wesselényi, Széchenyi, Erdély közéleté).

Más lehetőség nincs: csak a harc, új helyzet párkányára jutott az ország. Eddig hirdetett elveiből legszükségesebb, leghasznosíthatóbb: az egyetértés gondolata. Kossuthhoz is megtér újból. A márciusi napok (I. Kossuth márc. 14-i nyilatkozatát) magasztalásra bírták, de később, ahogy Kossuth radikálizálódott, úgy húzódott vissza tőle. Aggályukat Kovács Lajos fogalmazta meg: „A pénzügyminiszter ismert levíthatatlan hajlamánál fogva nem lesz képes az uralgó hangulat áramlatával szembeszállni, sőt az által maga is elsodortatik.” Éppen ebben az egyben, a Kossuth iránti bizalmatlanságban egyezik meg a különböző árnyalatokat magába foglaló csoportosulás: a későbbi Békepárt. Varga Zoltán idevonatkozó kutatásai igazolják: ha ebben az időben Kossuth mellett nyilatkoztak is, az csak taktikai fogás volt részükről, mert a nyílt Kossuth-ellenességet egyes esetekben veszélyesnek, más esetekben pedig népszerűtlennek tartották. Különböben nem mondtak le Kossuthról, szerették volna megnyerni maguknak: sok olyan vonást fedeztek fel benne, ami kívánatossá tette volna megnyerését. Szemere az ősz folyamán állapította meg Kossuthról:

„De hogy genie, az igaz, de hogy a kormányzatban sok hasznos tulajdonságai vannak, az is igaz, melyeket csak korlátozni, mérsékelni kell.” Keménynél Kossuth-ellenes nyilatkozatot nem találunk ez időből, pedig felfogása, egész világa más volt. Hitelesnek kell elfogadnunk a későbbi irataiban többször visszatérő adatot: a miniszteri középpártot sürgette a nyár folyamán, megalakítására javaslatot tett Széchenyi és Eötvös jelenlétében. Ez pedig Kossuth-ellenes célt is hordozott: Kossuth és a mögötte szervezkedő radikálisok hatalmának növekedését gátolta volna. Kemény az adott körülmények között alighanem hatásosabbnak tartotta volna javasolt módszerét, mint Kossuth támadását, akit a nép „bálványozásig imádott”. Pedig ha erős pártot, organizált pártot hoz létre, ez csak növelte volna a szembenálló két tábor közötti feszültséget, nem érhetne volna el vele a kívánt célt; legfeljebb akkor, ha szabadságharcot nem kényszerít az udvar a nemzetre. Az események nem a jobboldalnak kedveztek; akár tavasszal az első nagy Kossuth-ellenes manőver idején.

De most a másik nagy hónapban, szeptemberben megint megváltozott Kossuth helyzete: a kivívott jogokért harcolni készek Kossuth nélkül, Kossuth népszerűsége nélkül gyöngék és esendők lettek volna.¹⁶ Felismerik, csak ő képes a nemzeti függetlenségi harcban összefogni minden magyart, a népet. E felismerés következtében Kemény is védi, támogatja, mert ha valóban akarja a függetlenségi harcot, akkor Kossuth ellen nem folytathat aknamunkát. Már pedig ő is a szövetségesek keresése mellett, főként az önmagukra való támaszkodást (P. H. 1848. jún. 17.) hirdeti már elég korán, júniusban: „A honvédelmi rendszer kidolgozása életkérdéssé vált, mit egy órával is hátráthatni haza elleni merény.” (P. H. 1848. jún. 8.) Önálló pénzügy nélkül meg nem oldható létezésünk. A kérdés bonyolult és veszélyes.¹⁷ Nem akarja élezni, de elodázní sem (P. H. 1848. jún. 10.). A későbbiek folyamán a kettő együtt szerepel a cikkeiben: „Pénzre és katonára van tehát szükségünk Európa forradalmi állapota miatt.” (P. H. 1848. júl. 8.) Cikkei között hányszor olvashatunk esatára, harera buzdításról, némelykor Zrínyi hangját halljuk: „Viszonyainkban elég intő jel, melly álmaink közt is füleinkbe kiáltja: ébren légy magyar!” (P. H. 1848. júl. 8.) Összefogni és harcolni — ez a jelszava. Nem riad most meg a szenvedélytől, inkább hiányolja azt már májustól kezdve (P. H. 1848. máj. 23.). A népet is másképpen nézi: a szabadságharc letéteményesét, elszánt védelmezőjét csodálja benne. „Közülük senki nem panaszoit. Még azoknak arca is, kiket veszélyesebben talált a golyó, a győzedelem örömétől lángolt. Ily nép csak diadalmas-kodhatik.” (P. H. 1848. jún. 7.)

Úgy tűnik, hogy a skrupulózus és nehézkes Kemény teljesen megváltozott; szenvedélye, dühe, igazságba vetett hite találkozik ugyanazért a célért küzdő néppel itthon és Európában. Nem aggályoskodik, vállalja a közösséget, a testvériséget. Idáig azt hittük, hogy latra óvatosan vetett szavai mögött rettegő, félnék ember áll, most pedig teljes mellel, odaadással buzdít: az októberi forradalom idején a „dicső Bécs hőkeblű lakosairól” beszél, a „mi elvrokonaink, a mi testvéreink” ontják ott a vért; „minden utcán barricád, minden igaz német szívben nagy elszánás”. (P. H. 1848. okt. 10.) Az együttérzés és elragadtatás mondatja vele: „A szabadságvágy a legönzéstelenebb szenvedély. A bécsiek pedig a szolgaságot gyűlölik.” (P. H. 1848. nov. 3.) Védi és mentegeti őket, készen kell állni, hogy „Bécsnek segítségére mehessünk” (uo.). Hogy a tisztánlátás mely magaslátára emelkedett, legszebben igazolja a bécsiekről szóló 198. szám: „Bármily épen gondolkoznak, bármily világosan látnak a szabadság barátai, kik örökkévaló elszántsággal küzdenek a reakció ellen, zsihbassztva van

minden törekvésük, míg az országgyűlés még mindig a békés kiegyenlítésre csí- nál terveket. Isten bizonyságunk, mennyire kívántuk mi ezt. De le kell mon- danunk róla! A camarilla nem is azon az úton indult, hogy vele transigálni le- hetne.” (P. H. 1848. okt. 28.) Vagy ugyanebből a cikkből még: „És azt is hig- yék el a népek, hogy sorsunk össze van kötve. Majd bizony az uralkodásra vá- gyók azért vívniak élet-halál harcot egyik nép ellen, hogy annak elnyomásával tegyék szabaddá a másikat. Mindnyájunkra volna nekik szükségük. Az abszo- lút uralkodásról épp oly nehéz nekik lemondani, mint nekünk a szabadságról.” A hitvallás erejével ragadnak meg az ilyen sorok. Nemrégén még azt jelentette ki: „Új állványra jutánk, mellynek párkányán némelly fejek szédelegnek már.” (P. H. 1848. szept. 19.) S most ezek után, váratlanul álláspontváltoztatás követ- kezik be nála.

4.

Mi miatt?

Nem a harc pusztítása rettentette meg. Igaz, felhördül: „Köz a rémulés, az ember véres, a föld pusztított, és nagyok a szenvedések.” (P. H. 1848. nov. 5.), de ugyanitt azt is tanácsolja: „a mi álgyuink dördüljenek meg”. Hogy nem a csaták iszonyata hátráltatta meg, a pákozdi csatáról írt tudósítása mutatja: „Az álgyuk bömbölése s villámlásai lélekemelőbb hatást gyakoroltak ugyan rám, mint a viharok, mellyeket havasos vidékeinken s különösen a kalotaszegi fenyüerdők közt láttam; de oly élénk szinezettel, oly óriás neszszel nem töl- tötték be a léget.” Az először hallott csatazaj nem éri el a viharok óriás nesztét, érződik: ez a lélek tud tombolni, naggyá nőni, tud felséges élvezetet találni a népek elemi erejű harcában. Azok az ifjúkori érzések, amelyek a humanitás magaslatára emelték fel, amelyek az igazságtalanság, kegyetlenség és elnyomás támadójává tették, nem vesztek ki lelkéből; most is tud ő nemesen és szenvedé- lyesen kiállni, lelkesedni, harcolni. Az elkeseredettség, a becsapottság tudata, az ügyünk igazságosságba vetett szilárd hite, a meggyőződés hevíti, löki előre. S a veszélyben felismeri a sorstársakat, akikkel az összefogás a győzelemhez egyedüli remény. E következetesség és elszántság szele csapja meg az embert, írásait olvasva. E kétségtelen balratolódás idején is a 48-as szentesített törvé- nyek talaján áll. A honvédelmi kormány egyik tagjának, Nyári Pálnak — aki különben már ekkor kezdett jobbra tolni — szavait idézi: „Meg kell mutatni, hogy a jelen kormány és az országgyűlés csak 1848-ik törvények által szentesí- tett jogokat és szabadságot kívánta a nemzetnek biztosítani.” (P. H. 1848. okt. 29.) Most nem akar tovább menni ennél, de ezt hajlandó vérrel is védelmezni.

S azok a viták, kérdések, melyek szembeállították a szabadság más védelmezőivel, azok most pihenjenek, nyugodjanak, szóba se jöjjenek. Látszólag hasonlít álláspontja Kossuthéhoz. Kemény is kijelenti: „Mi harcoljunk alkotmá- nyos függetlenségünkért; semmi ne történjék, mi ennek rövidségét okozhatná. De ennek új alakját nem kívánjuk a harc okává tenni, hanem a harc eredményévé.” (P. H. 1848. nov. 15.)

Kossuth is kijelentette december 14-én: „Az egyik monarchista, a másik republicanus, a harmadik ismét új theóriát hoz fel. Majd elkövetkezik a theó- riák ideje, mikor veszekedhetünk egymással, most az istentelen reactiót kell megtörni, a többivel tisztában leszünk.”

Mindkettő a nemzeti összefogást akarja biztosítani a vitás kérdések nyug- tatásával, mégis mindkét politikus fejlődése, eddigi útja nyilvánvalóvá teszi, hogy a harcok elültével más-más véleményt, álláspontot fognak képviselni.

Kemény Zsigmond helytállása, esatára buzdítása nem jelenti azt, mintha eddigi elvével szakított volna: azt jelenti csupán — bár ez nem kevés, sőt méltánytást érdemlő —, hogy elvei, nézetei háttérbeszorításával hajlandó a függetlenség védelmezése érdekében szövetségelni a más elvet vallókkal. E mozgékony időben a köztörekvést szolgálja, nem utolsó katonaként, hanem riadóharcosként.

S mégis ez év végére egészen más hangon szólal meg.

Bücsűző cikkében, december végén megokolása így hangzik: „Azon pillanatban lépünk vissza, midőn az események uralma jött folyamatba.” (P. II. 1848. 253.) A kérdés megoldásának a kuicsát alighanem ez a kifejezés adja a kezünkbe: az események uralma. Úgy látta, hogy „minden kifordult sarkából”. Talán a tömeg „rivalgásaitól” is megijedt; többen beszélnek arról, hogy a „pesti szcénák” ismétlődnek;¹⁸ Nyári I-ál a „séftelen nép”-et emlegeti; de ennyi magyarázat nem elégséges. Nem belpolitikai okok változtatják meg; ha azok hatottak is, valószínűleg csak kisebb mértékben. Nem lebecsülendő ugyan a belső tényezők befolyásoló szerepe sem: akikkel kapcsolatot épített ki, azok már mind meginogtak, meglutamodtak. Szalay már 1848 júliusában nyugatra menekíti családját. Ősszel, szeptember 29-én követi Eötvös, Trefort. Széchenyi még a nyár folyamán alagutat akar ásatni lakásától a Dunához, hogy idejében menekülhessen a lázongó tömeg elől; szeptember 5-én pedig teljesen összeomlik. Nyáry, a tekintélyesebb politikusok egyike, akire Kemény is szívesen hivatkozott, szeptember 29-én „rettenetesen” szidja Kossuthot. Jobboldalivá, később békepártivá változik át. Deák is elgondolkoztatóvá tehetette, hiszen csinálta, végezte ugyan feladatát, de hit nélkül; később, mikor Windischgrätz szabadon bocsátja, nem is megy el Debrecenbe. Az őszi folyamán számos arisztokrata főtiszt kilépett a hadseregből, elég széles körű jobbrafordulás következett be — függetlenül a paraszti osztályharcától, egyedül az ellenforradalom második rohamának közeli veszélye miatt.¹⁹

Keménynek a kavargó események sodrása idején erős feje volt, mély szenvedély munkált benne, hogy meg nem ingott; a szeptemberi fordulat után még az igazságos harcra buzdító politikussá magasodott.

Megváltozását nem lehet belpolitikai okokkal magyarázni.

Az események uralma szélesebb körű fogalom: az európai szituációt is beleérti a mindig európai horizontú Kemény. Ausztria hajthatatlansága, mely a Szentszövetség szellemét akarta életre kelteni újból, a koválygó hírek, értesülések a kilátástalan helyzetről; az egyedüliség érzete a levertt forradalmak után; a frankfurti szövetségbe vetett remény elapadása reménytelenségét növelték, s kilátástalannak látta a további küzdelmet. Windischgrätz október 16-i kinevezését a Honvédelmi Bizottmány úgy jelenti be október 24-én, mint „nyilvános hadüzenetet”, mint a „végharc idejének” kezdetét. Novemberben még súlyosabbnak látszott a helyzet: 7-én elesik Kolozsvár, 25-én Désnél szenved a magyar honvédsereg nagy vereséget; a katonai helyzet egészen kritikus lett. 24-én Kossuth azt írja a zempléni kormánybiztosnak, mintegy az állapotok jellemzéséül: „hazánk 9 oldalról van megtámadva”. Terjed a volt miniszterium elve: „ne kísértsük energiával a fátumot”. Kemény is meginog, s lassan sodortatott azokhoz, akik majd később Békepárt néven szervezkednek.

A végzetesen új irányba forduló Kemény lelkiállapotát alighanem kifejezik az Esti Lapok egyik cikkének szavai: „Megpróbáltuk a hazát megmenteni, mint prókátorok, ez nem sikerült. Most megpróbáljuk őt megmenteni, mint

katonák, ne adja Isten de ha az sem sikerülne, akkor próbáljuk megmenteni, mint politicusok” (1849. febr. 22. Politikai schibolet).

De idézhetnénk saját lapjából is, névtelen cikkből rá jellemző felfogást: „De legnagyobb összeütközéseink idején mindig valának a nemzetben egyes osztályok, cottériák, néhány ember, kik által némi kapocs fennmaradt, s kik végre a kiegyenlítés orgánumaivá váltak. Az utolsó időben semmi kapocs nem volt már” (P. H. 1848. dec. 7). A reménytelenség és a kiegyenlítés vágya vitte a „cottériák” felé őt is — azzal a szándékkal: tárgyalás mentse, amit a fegyver már megszerezni nem tud. Útja megtört, s bár alapvetőleg nem változott eszmevilága, rendszere, politikai működésének mégis egy új, egész életét befolyásoló szakasza kezdődött.

JEGYZETEK

¹ Forradalom után, 90. l. (Kemény Zsigmond Összes művei. Budapest, 1908.)

² Kosáry Domokos: Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen, Kossuth Emlékkönyv 77—78. old. Kovács Lajos: Gr. Széchenyi István közéletének három utolsó éve, 1889. II. kötet 16. l. stb.

³ Documentált felelet Kemény Zsigmondnak Forradalom után című munkájára egy megbukott diplomatától, 16—17. l.

⁴ Kossuth Emlékkönyv 11. 404—405. l.

⁵ Papp Ferenc: Kemény Zsigmond, 1.: 431. l.-től (a szept. 22-i vezércikket tévesen szept. 21-nek írja).

⁶ Documentált felelet, 24. l.

⁷ Haraszthy Gyula: Adalék Kemény Zsigmond publicisztikai munkásságához. ItK 1934.

⁸ „Lehetetlen, hogy rá ne ismerjen visszafojtott erőtől reszkető tömör mondataira: ez a stíhangulat Kemény egyedüli tulajdona” (uo.).

⁹ „Ennyit akartam most arról mondani, hogy nálunk van a parlamentáris élet formáiból némi töredék, nincs a szellemből semmi.”

¹⁰ Közlöny, 1848. okl. 3.

¹¹ Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. (Bp., 1887.) „Csongery már meghódította a névtelenséget” (400. l.).

¹² M. jel Jakab Eleké, Gulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon (Bp., 1956.).

¹³ „Aki meg nem foghatja, hogy miért kelljen nekünk a közöttünk lakó többi népfajok orgyilkai s árulása által elvérzeni csak azért, mert őket is szabadokká és egyenlőkké tettük? a ki az örök isten igazságával megegyezőnek nem hiszi, hogy egy nemzet semmivé lehessen csupán azért, mert halála az uralkodó családnak kényelmeit nevelni fogná.” (P. H. 1848. 232. —y— jelű.)

¹⁴ Természetesen nem teljes értékűek bizonyítékaink, ezért nem is akarjuk a kérdéses cikkeket Kemény publicisztikájához számolni. De az említett vezércikkek szelleme, stílusa Keményt idézi. Pl. a 9. számban: A bukott rendszer illy hulladéka közé tartozhatott, azon becsületes Jágó is... A 83. számban: Jágó, te becsületes ember vagy... Én nem mondom neki: Jágó, te derék ember vagy... Tudatik. A világesemények nem enyésztek el hatás nélkül... Mi tanultunk a történelemből! stb. Az 54. számban olvassuk: „Véleményünket azon hatásokról, mik között a nyilvános demonstrációkat tartani óhajtánók: más alkalommal előadandjuk.” Az 56. számban Kemény Zsigmond aláírással: Mit tartok a macskazenéről? címen olvasunk vezércikket. A kapcsolat vagy hasonlóság ugyanígy a többi, felsorolt cikknél is kimutatható.

¹⁵ Dezsényi Béla—Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. Bp., 1954. 100. l.

¹⁶ Kovács Lajos: A békepárt a magyar forradalomban. Bp., 1883. 26. l. L. még: „Vezető lelke nem lévén, s a vész perciben a felelősséget közülük senki magára nem vállalván, vezettette magát az ellenzék ereje által” — ti. a kormánypárt (Madarász Zoltán: Emlékirataim, Bp., 1883.).

¹⁷ Sinkovics István: Kossuth, az önálló pénzügyek megteremtője. Kossuth Emlékkönyv. Jellemző, hogy a Nép-elem az egész költségvetést „forradalminak” nevezi (1848. aug. 6.).

¹⁸ L.: Mól Aladár Pártharcok c. könyvét.

¹⁹ L.: Sötér István: Eötvös József. Bp., 1953. 265. l.-tól. A Kossuth Emlék könyvből: Ember Győző: Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén; Spira György: Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális és a népi tömegekkel.

Дюла Барла

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖИГМОНДА КЕМЕНЯ В 1848 ГОДУ

В жизненном пути Жигмонда Кеменя, писателя и политика, в 1849 году наблюдается резкий переворот, даже перелом. До осени 1848 года он считался передовым деятелем, сторонником Освободительной борьбы и революции, но весной 1849 года он уже состоит членом Партии мира, а начиная с 1850 года, он сам старается затушевывать даже память о своей прежней прогрессивной роли. Автором заново пересматривается деятельность Кеменя в период с марта по декабрь 1848 года. Этот период освещается 13-ю статьями, найденными автором. И по этим новым документам Кемень в это время принадлежал к левому крылу либеральных реформистов, после переломства Австрии он проповедовал идеи широкого национального и международного объединения, в венгерских революционных опорах он видел естественных союзников венгерского революционного движения. Он призывает к вооруженной борьбе, к сопротивлению до победы. Таким образом этот период становится кульминационным пунктом его политической деятельности. Однако признаки переворота уже видны раньше, в конце ноября. В результате безвыходности дипломатического и военного положения он теряет свои надежды, не видит возможности победы, ищет пути к Партии мира.

Gyula Barla

ZSIGMOND KEMÉNY IN 1848

Die politische Entwicklung des Schriftstellers und Politikers Kemény weist bekanntlich im Jahre 1849 einen bedeutenden Umschwung auf. Bis Herbst 1848 zählt er zu den fortschrittlichen Anhängern der Revolution und des Freiheitskampfes, im Frühling 1849 gehört er schon der sogenannten Friedenspartei an, und seit 1850 versucht er seine ehemalige fortschrittliche Rolle zu vertuschen. Verfasser untersucht die Tätigkeit Keménys im Zeitabschnitt von März-Dezember 1848 auf Grund von 13 neuentdeckten Zeitungsartikeln. Laut dieser neuen Zeugnisse gehört damals Kemény dem linken Flügel der liberalen Reformen an, ruft nach dem Treubruch des Hofes von Wien zum nationalen und internationalen Zusammenschluß auf, sieht in den Revolutionären von Wien die natürlichen Verbündeten der ungarischen Revolution, und tritt energisch für den bewaffneten Kampf ein. So treten diese Monate als der politische Höhepunkt in Keménys Schaffen vor unsere Augen. Aber schon Ende November kündigt sich der Umschwung an. Angesichts der diplomatischen und militärischen Lage läßt er alle Hoffnung fallen, und sucht zu der Friedenspartei seinen Weg.

Baranyi Imre

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA ÉS A POZITIVISTA HATÁSKUTATÁS

Irodalomtörténetírásunkban példátlanul gazdag filológiai szorgoskodás alakult ki Az ember tragédiája körül. A mű gazdag eszmei anyaga, sokszínű problematikája egyenesen csábította a hatáskutatókat — hálás témát ígérve — egy-egy gondolati elem, formai motívum forrásának felbúvárlására. A szétágazó Madách-filológia ijeszten felduzzadt rengetegében az elmúlt évszázad folyamán mindenféle előjelű és módszerű irodalomtörténeti kutatás kipróbálta erejét és lehetőségeit. Mégis mennyiségi oldalról tekintve, a pozitivista hatáskutatás kap vezető szerepet a századforduló húszas éveig a Madách-irodalomban. Az elvi, szintézisigényű értékelés — néhány korábbi tanulmánytól eltekintve¹ — feltűnő késést mutat a Madách-irodalomban, jelezve irodalomtörténetírásunk közismert elméleti-filozófiai szegényességét. Tetézi még mindent az is, hogy Az ember tragédiájának speciális esztétikai és filozófiai problematikája nagyobb és újabb igényeket támasztott az irodalomtörténetírással szemben, mint a korábbi alkotások. A zavar és a felkészületlenség elsősorban azzal mérhető, hogy Madách műve évtizedeken át nem kapott rangjához illő esztétikai értékelést. Ez az oka annak is, hogy az összefoglaló monográfiákat törvényszerűen megelőzte az apró filológiai búvárkodás. A „törpe” irodalomtörténeti kutatás építette ki hadállásait majdsak félévszázadon keresztül a Tragédia épületének bevetelére. Az 1870-es évektől kezdve a pozitivista hatáskutató iskola pedig egyenesen szabad vadászterületként kisajátította a Tragédia körül kinálkozó nagy lehetőségeket, s ezzel valóságosan elvette a levegőt a tárgyilagos, elvi értékelés elől.² A Madách-filológia ennek következtében néhány évtizeden belül rendkívül izolált képet mutatott, a kis tanulmányok és részletmegfigyelések felparcellázták a Tragédia eszmei-gondolati térségeit. Az idevágó kutatásokban vezető szerepet kapott a pozitívizmus, amely kultúrtörténeti illúziókat, olvasmány- és forráslegendákat szőtt a mű köré, sokat ártva magyartalajúságának, társadalmi-személyes ihletettségenek és eredetiségértékének. A marxista igényű Madách-értékelés lépten-nyomon szembetalálja magát a hatás- és forráskutató filológia gyakran előforduló megtévesztő adataival, következtetéscsúccsal és analógiáival, váratlan nevekbe és művekbe ütközünk — mindezért a tudományos tisztánlátás megkívánja, hogy a durva túlzások és hatások értékét a valóság szintjére szállítsuk le.

Az ember tragédiájának széles alapokon nyugvó és nagy bölcséleti-művészi tereket átfogó világnézete maga is kedvező alkalom volt a pozitivista kutatók számára; nagy megerőltetés nélkül lehetett felszínes analógiákat, rokon moti-

vumokat, sőt szövegegyezéseket kierőszakolni az egykorú és történeti múlt legkülönbözőbb műveivel, alkotóival. Ilyenformán a pozitívizmus rendkívül kiszélesítette a Tragédia megfejtésének problémakörét, alapjait. A hatáskereső kutatók asszociációjának fejelemzetlen kalandozása következtében felduzzadt tanulmányok között alig lehet valami rendszert, szerves elgondolást kitapogatni, még a főbb típusok kijelölése is komoly gondot okoz. Váltakozva találunk itt műfaji-formai, kompozíciós hatáskimutatást, szövegegyebető forrásmegjelölést, motívum- és párhuzamvadászást, gondolati- és tárgytörténeti őslélelőhelyeket, filológiaiilag valószínűtlen feltevéseket, sivár adathalmazt stb. Természetesen indokolatlan lenne a korai kutatás eredményeinek elutasítása, de az is tagadhatatlan, hogy erős korrekcióra szorulnak, mint ahogy a pozitívista hullám utáni korszak ezt a munkát sikeresen gyakorolta is.³ A marxista kutatás sem mondhat le annak felbúvárlásáról, hogy a nagy mű milyen eszmei-gondolati ihletésekből táplálkozik, s egyáltalán milyen tudománytörténeti, világnézeti ösztönző erők vették körül az alkotót. Az antidiialektikus pozitívista módszer azonban elégtelennek bizonyult e feladat elvégzése során, mert a mű lényege és lelke iránt maradtak érzéketlenek. Az ember tragédiájának kívülről történő mechanikus birtokbavétele rengeteg megoldatlan tudományos és elvi kérdést hagyott hátra. (A mű eredetisége, magyarsága, vallásos tartalma, a kor valóságához való viszonya stb.)

Mindezek után próbáljuk néhány csoportosító elv köré fogni a szerteágazó hatáskutató törekvéseket.

I.

Attól a pillanattól kezdve, hogy a Tragédia kézírata Arany János kezébe került, rögvest felbukkant Goethe Faustjának reminiszenciája, amely előbb az utánzás gyanúját ébresztette, majd világirodalmi mértékként került a Madách-irodalom értékítéleteibe. Sajátos eset irodalomtörténetírásunkban, hogy Madách művének első értékvisszhangja világirodalmi alkotásokkal való egybevetés szintjén állapotodik meg. Még szó sincs a hazai irodalomtörténet szerves folyamatában betöltött szerepéről, előzményeiről és helyéről, de már forgalomba kerülnek a világirodalmi analógiák, rokon kompozíciók, szerepilletések, egy szóval Goethe Faustja mellett Byron, V. Hugo, Dante, Milton, sőt Vergilius stb. művei is. Ez a világirodalmi értékvonal és egybevetés máris előreveti árnyékát a pozitívista hatáskutatás torzulásainak: kezdetét veszi Madách művének értékelésében az a folyamat — igaz ugyan, hogy nem szándékosan —, amely a nemzeti-hazai összefüggésekben való értékeléstől függetleníteni próbálja a Tragédiát.

Szász Károlynak Az ember tragédiájáról írt tanulmánya indítja meg a későbbi egybevetések hosszú sorát.⁴ Ő vállalkozik először a Fausttal való részletes összehasonlításra (alapeszme, szerkezet, kivétel, szereplők, részletek stb.), s ezzel akaratlanul is kitéríti a Madách-értékelést a pozitívizmus holtvágányai felé, noha tárgyilagosan hangsúlyozni próbálja a Tragédia eltérő jegyeit, helyeit, motívumait is. Egybevető értékelésének alap gondolata azonban nem felel meg a valóságnak, mert lényegében Madáchot erősen függő viszonyba hozza Goethevel (Madách, „nem bírta magát függetlenné tenni az előbbi (ti. Goethe. B. I.) és nagyobb költő befolyásától”), s mindamelllett néhány — a költő eredetiségértékét kisebbitő — megállapítást hoz forgalomba. Ez a kifelé, a világirodalomba forduló, analógiát kereső tekintet még nem tudja szétválasztani

a formai-kompozíciós hatáslehetőségek valószínűsége ellenére is érvényesülő, egészében független, önálló és eredeti koncepció meglétét. Szász Károly — Milton, Dante, Byron mellett — Viktor Hugo Századok legendáját említi meg — nem hatás szempontjából, mert az filológiailag lehetetlen —, hanem pusztán műfaji, alapszemei, szerkezeti hasonlóság okán, ahogy ő mondja „csak curiosum gyanánt”. (E két alkotás műfaji rokonságát majd a későbbi értékelés elemzi még — szélesebb alapokon — a maga helyén.) Szász Károly történeti-társadalmi feltételeket nélkülöző hatáskutató és világirodalmi analógiákat számontartó szempontjai, túlzásai sok hibával együttjáró, egyoldalú hangsúlyeltolódást eredményeznek a Madách-irodalomban, amelynek pozitivista torzulásai néhány évtizeden belül be is következnek. A Szász-féle szembesítő kutatói magatartás és módszer, amelyet a Tragédia világirodalmi viszonyításaiban alkalmaz — a józanul tárgyilagos Erdélyi János ellenzését, sőt elutasítását váltja ki.⁵ Erdélyi János ugyanesak 1862-ből való Madách-tanulmányának végén Szász Károly Faust-párhuzamára célozva már igen korán óv a Tragédiával kapcsolatos „minden túlhajtástól”, különösképpen, amely a koncepció eredetiségét támadja meg. Az elméletileg és történetileg s egyszersmind esztétikailag helyesebb és haladóbb álláspontot képviselő Erdélyi János értékelési vonalától — más kérdésben is — erős eltérés következik be a későbbi négy-öt évtized folyamán. Vonatkozik ez kifejezetten a külföldi mintákkal, hatáseltulzásokkal kapcsolatos óvakodó — a mű alapszemejének szuverenitását védő — tárgyilagos figyelmeztetésére. Erdélyi János — jól kivethetően — a Tragédia belső, immanens magyarázatának, interpretálásának a híve, s idegenkedik attól a direkt módszertől, amely a mű eszmevilágát külföldi mintákból vezetné le.

Szász Károly már egybevető, hatáskimutató részleteket is tartalmazó tanulmánya nyomán mennyiségileg kiszélesedik a Madách-kutatás a világirodalom rokon műfajú alkotásai irányába. Ez természetesen nem mindig a hatásfelfedezés szándékából történik, hanem a motívumkutatás, a pusztá ráismerés és analógiateremtés is elegendő ok a kapcsolat feltételezésére. Az ember tragédiájának értékelésében állandósulnak a viszonyítás és egybevetés szempontjai, amelyek mindig világirodalmi példákat, mintákat kémlelnek a mű kompozíciós és eszmei megvilágítására. Ez a külföldi művekhez — elsősorban a Fausthoz — való értékviszonyítás egyoldalú kutatói orientációt eredményezett a Madách-irodalomban, amelynek legszembetűnőbb ténye az, hogy a Tragédiát megértésének és bonyolult világnézeti hátterének legtermészetesebb közegéből és talajából szakítják ki. Nincs a Tragédia hasznára az, hogy csak igen későn tud elszakadni a Fausttól, amelyhez sok szállal odakötözi a hatáskutató-szorgalom és az analógiát kedvelő szenvedély. Egymást követik a tanulmányok, amelyeknek központi elve és módszere a Tragédia és a Faust időtől, kortól függetlenített egybevetése.⁶

A Goethe művére való célzás — így vagy úgy — mértéken túl átszővi, befolyásolja a Madách műve körül kialakuló értékskalát, elemzést.

Alexander Bernát külön tanulmányt ír a két mű viszonyáról, s még azon a kétséges alapon von párhuzamot, hogy mindkét költő a „mítoszt” választotta alaptémául.⁷ Majd a Faust-hatás további egyoldalú hangsúlyozása folytán megszületnek az olyan típusú egybevetések és tanulmányok, amelyek a két mű egy-egy mozzanatát, szereplőjét, szerkezeti megoldását, rokon részleteit stb. veszik elemzés alá, valósággal „leltárba” állnak a két mű közötti hasonlóságok, motívumok; ha szükséges, még az aprófilológiai apparátust is segítségül hívják.⁸

Beöthy Zsoltnak a tragikumról szóló könyvében Ádám és Faust egybevetése külön fejezetet kap.⁹ A hasonlóság és a különbség viszonyára leszűkített, s a művek eredeti összefüggéseiből kiszakított vizsgálat csak formális és felszínes eredményeket tud felmutatni; látnivaló, hogy a nemzeti, társadalmi, egyéni, specifikus tartalmaktól megfosztott Ádám — így irodalmi jelkép értékűvé degradálódik Beöthy kezében. Faust pedig pusztán esztétikai modell, külső tárgyi segítség Ádám megfejtésében. Ez a visszajára fordított, Faust oldaláról megközelítő értékkeresés jellemzi Greguss Ágost Éva szerepéről szóló tanulmányát is, amelyben szintén erősen ott található — még ha a különbségeket hangsúlyozó szándékkal is — a Gretchen-analógia.¹⁰

A Madách-magyarázókat egy sajátos körülmény is rákényszeríti a Fausttal való párhuzamra. (Sőt a kör egyre bővül Byronnal, Shelleyvel, Lessinggel stb.) Korán jelentkeztek ugyanis azok az erők, amelyek a Tragédia eredetiségértékét, igazi nagyságát egyértelműen kétségbe vonták a világirodalom hasonló műfaji alkotásainak erős reminiszcenciája, átvétele miatt.¹¹ Megerősítette ezt a Tragédia első felszínes külföldi visszhangja is.¹² Zilahy Károly és Haraszti Gyula a hatásátvétel ilyen elemi erejű eltúlzásával csak zavart okozott a mű értelmezése körül, és a magyarázókat, kutatókat arra kényszerítette, hogy éppen analógia-teremtéssel, a különbségek kimutatásával igazolják a Tragédia világirodalmi méreteit. Objektíve ez mégis azt eredményezte, hogy a Madách-irodalom — korai korszakában különösen — kilendült ilyen okok miatt is a világirodalmi hatás- és motívumkutatás irányába. Általában valamennyi idevágó tanulmányt jellemzi mindaz, amit már eddig is előadtunk; az erős világirodalmi orientáltság, ráismerő analógiai eljárás, fejlődéssorba nem álló, de a külföldi hasonló műfajú mintákat, változatokat, típusokat — főképpen a Faust — számontartó kutatói éberség, a pozitívizmus felé mutató szintézisnélküliség, részletvizsgálódás, a történeti fejlődéstől és körülményektől elvonatkoztatott alkotószemlélet stb.

Különösen bonyolítja és torzítja a Madách-filológiát az 1880-as évektől kezdve a műről műre történt tételes szövegegybevetés, a felületes mikrofilológiai munkálkodás, amely már a mű tartalmi valóságos jelentését is (nem csupán a műfaji vonatkozásokat!) elvont könyv- és kultúrélménnyé desztillálja. A korábbi összehasonlító és világirodalmi párhuzamot kereső szempontok a pozitívizmus korszakában egyértelműen azonosodnak a forrás- és hatáskutatással. Jó bizonyíték erre Gajári Lajos tanulmánya, amelynek a címe is — A Faust hatása Az ember tragédiájára — egyértelműen utal a két mű közötti hatásviszonyra, a vizsgálódás pozitívista módszerére.¹³ Gajári hangsúlyozza ugyan a Tragédia önállóságát, azonban filológiai aprólékossága objektíve mégis a Faust hatásának eltúlzását eredményezi. Az eddig ismert párhuzamokat és utalásokat (Szász Károly, Alexander Bernát, Beöthy Zolt) szövegegybevető módszerrel tovább szélesíti, „hitelesíti”, olyannyira, hogy azokat végül is „lényegbevágó egyezéseknek”, „közöszenéseknek” minősíti. Együtt található itt minden — a két mű között található — párhuzamlehetőség, amelyek forgalomba kerülnek és közhelyekké válnak a Madách-filológiában. Csak a legismeretebbekre utalunk: mennyei prólóg, löszereplők, Mefisztó és a tanítvány párbeszéde, Walpurgis-éj, húsvéti sétajelenet, a homunculus előállítás, Faust öngyilkosságterve és a teljesen sivár filologizmus apróságai; a pénz higannyá olvadása, Mefisztó külső leírása, tanóra-csengetés, bizonyos sorok és szavak (!) hasonlósága, a föld szellemének szavai, császár-láraó reminiszcenciák stb. Morvay Győző magyarázó tanulmánya¹⁴ — amelyre még később visszatérünk — szá-

raz, mechanikus gyűjtő módszerével, mintegy hetvenkét gondolati és mondat-párhuzamot és majdcsak ennyi rokon mozzanatot lajtsromoz színről színre a Tragédiából, amelyekben a Faust helyeit véli visszahallani. Ez a minuciózus hatáskimutatás jelzi igazán, hogy a magyar irodalomkritika milyen sántafutással biceg a Tragédia tárgyilagossági értékelése, megértése mögött. A Morvay-képviselte rövidlátó filologizmus legnagyobb veszélye az, hogy elvont jelentést, talajtalanságot, belső ihletés nélkülséget halmoz akaratlanul is a mű köré, s valósággal eltemeti az igazi értékeket. Alexander Bernát jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott Tragédia-kiadása is erősen magán viseli a Faust és a világirodalmi párhuzamkutatás és aprófilológiai egybevetés nyomait.¹⁵ Morvay és Alexander Bernát magyarázatai és atomizált aprólékosságai a pozitívizmus szélsőséges teljesítményei. A meddő, öncélú hatáskimutatás még létrehoz egy-pár idevágó tanulmányt, de már csak a két mű rokon motívumainak további feltárba foglalását jelenti, alig tartalmaznak új elemeket, csupán a régieket variálják, esetleg új szövegegyezésekre, apró adalékokra figyelnek fel. A Goethe—Madách párhuzam- és hatáskutatást mennyiségileg tovább szaporítja az idők folyamán még néhány szerény, jelentéktelen részletkutató (Angyal Dávid, Perényi József, Tolnai Vilmos stb.),¹⁶ akik a pozitívizmus állóvizébe csapolják a párhuzamkeresést. Érdemben foglalkozni nem is érdemes velük; máris eltemette őket az idő.

A germanisztikai fellogású és érdekltségű hatáskutatás merőben analitikus módszerű utolsó, nagyobb teljesítménye az 1920-as évek végéről való. Pröhle Vilma Az ember tragédiája és a Faust címen széles alapokon, bő szöveg-illusztrációval próbál értékviszonyt teremteni a két mű között.¹⁷ Fáradt, tévedésekkel terhelt, feltűnő elméleti-esztétikai fogyatékoságú ez az utolsó nagy pozitívista próbálkozás, amelyre már az egykorú bíráló is felfigyelt.¹⁸ A korai analógiákkal szemben a két mű közötti értékviszony itt már a Tragédia oldalára billen. A Faust-központú hatáskutatás és értékelési rend így fordul önmaga ellentétébe. Túlbecsüli — ez egyébként is általános a hatáskutatásban — a Tragédia filozófiai, vallásbölcseleti teherbírását. Pusztán teológiai-bibliai szempontok szerint ítéletet mondani a két műről rendkívül egyoldalú, kiszájtító és tudománytalan eljárás. Hatásvizonyba hozza a Tragédiát távoli vallásbölcseletekkel (buddhizmus, Zarathustra, keleti misztikum, szufi világfelfogás stb.). A Tragédia és a Faust „szövegegyezéseiről” még külön függeléket is szerkeszt tanulmánya végére. Itt válik igazán nyilvánvalóvá a hatáskutatás ad absurdum vitele, teljes terméketlensége, riasztó sematizmusa.

Goethe Faustja mellett a kutatás már igen korán említ más világirodalmi mintákat, olykor cím szerint, elemzés nélkül, de később részletes vizsgálat, elemzés alá is veszi ezeket a műveket a Tragédiára tett hatás szempontjából. Szász Károly Byron Kainjának és Manfredjének, Viktor Hugo Századok legendájának műfaji, szereplői rokonságára tesz utalást. Beöthy tovább bővíti a szóba-jöhető művek körét; megemlíti még Byronon kívül Marlow Faustját, Calderon Az élet álomját, mint amelyeknek közös vonása az egyetemesség eszméje, a sátáni és az emberi crök küzdelme stb. Itt még inkább összehasonlító párhuzamról, mint közvetlenhatás-származtatásról van szó. A sémák azonban már meglehetősen merevek, mert itt is elsősorban műveknek művekre gyakorolt alakító befolyására, rokonítására esik a figyelem. A pozitívizmus korszakában pedig kifejezetten érvényre jut az analitikus, elszigetelt hatáskeresés e tekintetben is, ahogyan azt már a Faust esetében láttuk. Kiterjed az agnoszkáló-ráismerő vizsgálat ezekre a rokon alkotásokra is. Jancsó Benedek Faust, Manfred, Kain, Ádám

szerpeinek közös vonásait, helyeit állítja össze,¹⁹ hasonló kutatói szisztémával fogja egybe Goethe, Byron, Madách műveit Barabás Ábel.²⁰ Az egybevető túlzások e művek tekintetében mérsékeltebbek, mint Goethe—Madách esetében, a műfaj és a szerkezet néhány közös jegyére sikerül rámutatni inkább világirodalmi értékjelző szándékkal, mint közvetlen hatáslevezető eljárással.

A pozitivisták párhuzam- és hatáskutatás körét (a kettő majdcsak teljesen egybeesik itt!) Morvay Győző már említett tanulmánya szélesíti ki a világirodalom időben és történelmi feltételekben legtávolabb álló műveinek irányába. A már eddig is ismert és forgalomba került művek hosszú sorát szaporította még Aischylos Leláncolt Prometheusával, Byron Ég és földjével, Lenau Faustjával, Shelley A fölszabadult Prometheusával és Quinet Ahasverusával.

A műfaj és néhány más közös elem (szereplők, horizontbeli nagyarányúság stb.) elegendőnek bizonyult a hatás, az olvasmányihletettség közvetlen feltételezésére, olyannyira, hogy Morvay szövegazonosság-hasonlóság kimutatásának durva fokáig is eljutott (ahogyan ezt már a Faust esetében is láttuk).²¹ Sajnos, a könyvről szóló bírálat — jelezve a pozitívizmus légkörét — még tovább szaporítja a Morvay példáit Metastasionak Ábel haláláról írt drámájával.²² Koepffel Emilnek Byronról szóló könyve végén ugyancsak Morvay Győző — Byron Magyarországon c. függelékében — ismert szövegegybevető módszerével a korábbi általánosabb analógiákat tovább erőlteti, és a mű részleteiben található Byron-tól vett „egyezéseket” sorról sorra katalogizálja, anélkül, hogy valamilyen esztétikai-gondolati elvet is érintene.²³ Ezek már a pozitivisták hatáskeresés és kimutatás legszélsőségeiből kizompolita jelenségei.

Morvay Győző túlzásai többirányúak, részint túlon-túli világirodalmi olvasottságot tulajdonít a költőnek, részint módszere, filologizmusa (tartalom-ismertetés, közös kifejezések gyűjtése, szövegegyeztetés stb.) földhöztapadt, önkényes, elmélet nélküli. Emellett a különbségeket erőtllenül hangsúlyozza, ahogyan az egybevető irodalom eredeti tehetség iránti érzéketlenségétől már általában megszoktuk. Terheli mindezt még a pozitívizmus általános betegsége, az ti., hogy a legtávolabbi műveknek egy másik műre (a Tragédiára) tett hatását a fejlődés-elv kiiktatásával mereven, s ami legalább ennyire fontos: nem áramlatok, szélesebb eszmei-világirodalmi irányzatok keretében kibontakozó módon — tehát nem szintetikusabban — fogták fel. Általánosan még jellemzi a világirodalmi hatásokat, kapcsolatokat és párhuzamokat kereső törekvéseket, hogy külső, másodlagos tényezők, a „minták” oldaláról közelítenek a Tragédiához, s a belső történeti-társadalmi létrehozó erőkkkel szemben érzéketlenek maradnak, magáig a költő alkati-egyéni tartalmáig, alakító, formáló, érlelődő folyamatokig meg sem próbálnak eljutni. A személyiség belső eszmei-művészi erőit, fejlődés-képét, a megelőző művekről a Tragédiára való rálátást a Madách-kutatás majd csak a későbbiek folyamán fogja észrevenni s értékesíteni.²⁴

Madách első tárgyilagosabb monografikusának, Voinovich Gézának az érdeme, hogy az ijesztővé duzzadó és szerteágazó világirodalmi hatáskutatást és kapcsolatteremtést, amelynek híg légterében már-már elfakult a mű nemzeti-egyéni karaktere, megpróbálja a valóság szintjére leszállítani, s néhány analógiára és hatásra ténylegesen okot adó mű köré redukálni.²⁵ Voinovich monográfiájában az is figyelemre méltó, hogy a Tragédiát az egész madáchi életmű összefüggéseiben, életkörülményeiben — természetes közegeiben — vizsgálja, a főszempont — még ha tetemesen jelen van is — nem a világirodalmi mintákhoz fűződik, megpróbálja a művet eredetiségének, alkotói autonómiájának körében megfejteni. A hatásokról és a hasonlításokról ő mond először reális véleményt,

amelyekről azt tartja, hogy „nagyrészt ötletszerűen, pusztán feltevésen alapulnak, anélkül, hogy kimutatható volna az érintkezés”.²⁶ Később: „Madách általában keveset ismert abból, amihez hasonlították. Hiszen, ha a párhuzamok mind megállnának, műve minden ízében mintára vallana s egészben az utánzás nagy gyűjteménye lenne. . . . Alig maradna valami sajátja.”²⁷ Ezeknek az ítéleteknek és tárgyilagos elveknek jegyében veszi kritika alá a hatáskutatásokat, amelyeknek közös tárgyi alapjául a bibliai színek szolgálnak. Sorra adja elő azokat a filológiai érveket, amelyek alapos kételyt — sőt elutasítást — támasztanak a korábbi világirodalmi hatásfeltételezések pozitívista vadhajtásaival szemben. A távoli, külső világirodalmi hasonlítások, hatásfeltevések ellensúlyozására Madách költői erejét, belső önállóságát mutatja fel, amellyel először von tudományos hitelű értékvonalat a világirodalmi párhuzamok és a Tragédia közé. Voinovich tudományos fegyelmezettséggel csak a filológiai indokolhatóság körén belül vizsgálja a hatás lehetőségét. Ez a tárgyilagos metodika jelentős mozzanat a Madách-kutatásban. A hatásfelmérések háttérében már ott érezni a költő könyvtára ismeretének józan fedezetét, amelyre eddig egyáltalán nem volt figyelemmel a filológia.²⁸ Ilyenformán Voinovich szerint „teljes bizonyossággal” csak két költő: Byron s nála még bizonyosabban Goethe hatott.²⁹ A pusztán a két költő műveire kiterjedő hatáskimutatás még emlékeztet a pozitívizmus analitikus módszerére, még mindig sok külső szállal köti össze a művek közötti hatásvizonyokat, de lényegesen több is az előzőeknél, mert alapelveként Madách eredetiségét tartja szem előtt, s főképpen műfaji-szerkezeti összefüggésekben vizsgálódik, megmutatva a lényeges eltéréseket, új vonásokat, költői átalakításokat és eredeti továbbfejlesztéseket stb. A részletegybevetéseket főképpen a bibliaképekre lokalizálja, míg a történeti színek koncepciójának teljes önállóságát elismeri, miután itt „csupa laza, mellékes mozzanatok emlékeztetnek a Faustra”.³⁰ Végül is: Voinovich monográfiája a pozitívizmus szélsőségeinek, filológiai megalapozatlanságának tudományos igényű bírálata, józan arányokat hoz létre a világirodalom rokon alkotásai és a Tragédia között, s ezzel — más vonatkozásokkal együtt — nagyon sokat mozdított Madách tárgyilagos értékelésének ügyén. Voinovich világirodalmi hatáskutató realizmusa is azonban — a ma szemszögéből — a fejlődés egy foka a Madách-irodalomban; még hiányzik belőle a történeti-társadalmi feltételek felismerése, pusztán művek közötti viszonyra redukálódik egybevetése, pedig e műveket körülfogó eszmei struktúrák, irodalmi áramlások, a kor levegője szárnyán fog fel sok mindent maga az ihletett: Madách Imre.

Voinovich monográfiája után megszelidül — legalábbis a lényeges pontokon — a Tragédiára gyakorolt világirodalmi hatáskutatás példátlan lendülete, bár az aprófilológia egyre-másra még föl hívja a figyelmet a későbbiekben is.³¹ Azonban a következő években általában a pozitívizmus defenzívájának sokasodó jelei mutathatók ki abban az összefüggésben, amelyben vizsgálódunk. Ugyanakkor szaporodnak a pozitívizmus túlzásaira — éppen a világirodalmi hatáskutatás tekintetében — a panaszok, Madách eredetiségét, magyarságát bizonyító visszhangok, noha a Madách-irodalom más területein — később látni fogjuk — továbbra is makacsul tartja hadállásait a mikrofilológiai bűvarkodás.

Az 1923-as Madách-centenáriumot a pozitívizmus utáni elvibb, szintetikusabb igényű tudományos felfogás és irodalmi ízlés — a világirodalom hatásgyűrűjétől való függetlenítés jegyében ünnepli meg. A Nyugat 1923-as Madách-különszáma is ebbe a programba illő tanulmányokat közöl, amelyeket érdemes lenne még a hatáskutatás elutasítása vagy legalábbis erős kritikája szempont-

jából külön részletezni.³² A Nyugat ünnepi Madách-számának uralkodó gondolatát Gáspár Kornél így összegezi itt megjelent tanulmányában: „Madách kora sem érkezett még el. . . a Goethe—Byron hatások túlzott beszámítása is nehezíti az érvényesülését”.³³ Ugyanezzel párhuzamosan jelentkezik és erősödik a Madách-filológiában a korábban domináló világirodalmi hatáskutatással szemben az a tendencia, amely a hazai forrásokra, párhuzamokra és gondolati előzményekre koncentrálna. Nagyon jól lemérhető ez a tudatos fordulat Voinovich Géza és Négycsy László centenáriumi tanulmányaiban, amelyek programszerűen foglalják össze, jelölik meg a Tragédia magyartalajúságára figyelemmel levő kutatások feladatait.³⁴ Az 1920-as és 30-as években nem sok világirodalmi párhuzamot kereső tanulmányt olvashatunk, bár a Madáchesal foglalkozó más jellegű tanulmányok esztétikai értékrendjében, akárha vitatkoznak is vele, de mérsékeltébb változatban ott szerepel természetesen a világirodalmi viszonyítás szempontja. Ez említett tanulmányok köréből csupán Pais Dezső és Gy. Juhász László Lamartine-nal,³⁵ valamint Merényi Oszkár Shelley Queen Mabjével³⁶ való egybevetései érdemelnek figyelmet. (Ez utóbbi egybevetés inkább csak szaporítja a Shelley-vonatkozások számát; a szerkezet álomszerűségének hatását bizonyítja tovább s a végtelenség, a folytonos változás filozófiájának rokon helyeit idézi — új, lényegesebb meglátásokkal nem gazdagítja a korábbiakat.) Gy. Juhász László Pais Dezső ötlete és indítéka nyomonan von párhuzamot a Tragédia és Lamartine Jocelyn-előszava és eposzai között, de a kapcsolatot már nem pozitívista módszerességgel bizonyítja — ezért még Paist is korrigálja — hanem Madách művének a francia romantikával, pontosabban az emberiség történetének ciklikus feldolgozására létrejövő műfajaival való rokonságát hangsúlyozza, s egyben bizonyítja — az erős germanista orientáció után — a költő franciás műveltségét, ihletettséget és irodalmi érdeklődését.

Ez az irányzatok felől való műfaji kapcsolatteremtés már előjele Barta János idevágó szintézisének, amely a Tragédiára gyakorolt világirodalmi hatáskutatás hosszú fejlődéstörténetének végső fejezete.

Barta János Madách-monográfiájában véglegesen összegezi és értékeli a Tragédia világirodalmi mintákhoz való viszonyát.³⁷ Elveti a közvetlen műről műre történő hatás és átvétel analitikus pozitívista módszerét, a korábbi meggyőzően ható észrevételeket az európai romantikus áramlat műfaji törekvéseinek szintézisébe fogja. A világirodalomhoz fűződő szálakat az eddigiekkel ellentétben a Tragédia formai-műfaji kialakulásának szemszögéből vizsgálja. A hatás-elvet reális összefüggésekben értelmezi, és ami teljesen meggyőző: a romantikus európai irodalom mitikus emberszemléletével és műfaji-esztétikai típusaival hozza kapcsolatba a formakereső, kompozíciós gondokkal küzdő, de a gondolati-eszmei anyagot már teljes kiérleltétségben magában hordozó költőt. Barta János szoros rokonságot teremt a Tragédia és az európai romantika ún. *poème d'humanité* műfaja között, amely számos kísérletet és művet mutatott fel az 1830—40-es években. E műfaj néhány eleme épp Madách művében teljeseedik és tökéletesedik világirodalmi értékűvé, sőt e romantikus műfaj kereteit — eredeti módon továbbfejlesztve — többet is ad a mitikus esemény-sornál, mert a hegeli bölcsélet révén erős történeti értékűséget ad művének. Barta János a Tragédia világirodalmi kapcsolatait korhoz kötötten a műfaj és a kompozíció problémakörére redukálja, ezzel a belső tartalom épségét — hosszú idő után — visszaállította szuverén jogaiba, úgy ahogy azt Madách szándéka létrehozta. A Madách-irodalom egyik sokat vitatott, temérdek irodalmat megélt és a legkülönbözőbb korok és irodalomtörténeti törekvések túlzásait, tévedéseit, tudat-

formáinak jegyét magán viselő problémáját — a Tragédia és a világirodalom hatás- és kapcsolatviszonyát — viszi tudományos nyugvópontra monográfiájában Barta János, amelynek ez az eleme, szervesen beleépült a marxista Tragédia-értékelés szempontjai közé is.³⁸

II.

Mint láttuk, a Madách-filológiában a világirodalmi párhuzamkeresés és hatáskutatás kezdettől fogva — laza rendezetlenségben ugyan —, de valami alakulást, fejlődésképet mutatott. Más a helyzet a Madách-irodalom egyéb területein, ahol még ezt a viszonylagos rendezettséget sem tapasztaljuk. Ellenkezőleg: a kutatás izoláltsága, esetlegessége és ötletszerűsége itt a legszembetűnőbb. A túlzásokról beszéltünk az előző részben, itt már kifejezetten jelentkezik a visszaélés, az áltudományos fegyelmetlenség. A Madách-hatáskutatásban vezető szerepet a világirodalmi mintákhoz való viszonyítás jelentette, csak a múlt század utolsó évtizedében találkozunk — egyre szaporábban — olyan tanulmányokkal, amelyek már nemcsak irodalmi, hanem történelmi, gondolati, műveltségi hatásformákra és forráshelyekre vadásznak — legtöbbször mikrofilológiai megalapozatlansággal. Ebben a részben számbavesszük a pozitívizmus aprófilológiai törekvéseit, módszereit, majd szólunk a különböző filozófiákkal való direkt egybevetésekről, az eszmei-gondolati környezetet bűvárló hatáskutatásokról, amelyek még mindig csak kifejezetten az európai aspektusból, kívülről magyarázzák, értelmezik a Tragédia egyes helyeit és gondolatait. Erre a Tragédia tematikája bő lehetőséget nyújtott, az a köztudott dolog pedig, hogy Madách mohó, ismeretre vágyó, olvasott ember volt, egyencsen bátorította a majdszak munkaversenyben álló kutatókat a „megfelelések”, a „források” kimutatására. Segítette mindezt még a pozitívizmus egyidejű virágzása, erősödése és az a körülmény, hogy a teljes hagyaték még nem volt kiadva, sőt csak 1915-től vált ismeretessé a széles kutatói köztudatban a költő könyvtárának teljes lajstroma is.³⁹

Madách művének kutatói felparcellázása, egy-egy gondolat, kifejezés, eszme bonyolult származtatása, korábbi előfordulásainak, őslelőhelyeinek felbúvárlása, a kis részleteknek az egésztől való függetlenítése, a belső jelentés atomizálása stb. ekkor veszi igazán kezdetét. A kutatás valósággal kultúrtörténeti érdekűvé fokozza le a Tragédia értékeit; azzal méri, hogy milyen műveltségi-ismereti anyaggal, „olvasmányhatással”, távoli kultúrákkal és gondolatstruktúrákkal lehet összefüggésbe, legtöbbször közvetlen kapcsolatba hozni. E kozmopolita jellegű buzgólkodásnak legszembetűnőbb túlzása Madách műveltségvilágának, olvasottságának s általában másodlagos élményeinek legendává való duzzasztása, elméleti ismereteinek, elvont fogalmi gondolkodásának félreértése.

Lássuk előbb az aprófilológia jellegzetes eseteit, amelyek ma már a marxista Madách-értékelés szempontjából majdnem teljesen mellőzhetőek. Mindezekelőtt jellemzi e törpe tanulmányokat, hogy mondanivalójuk perspektívtalan kis tények, tárgyak köré zsugorodik, sőt olykor a merev faktualizmusba torzulnak. A címek önmagukban is sok mindenről beszélnek, amelyeket ott találunk a századforduló utáni évtizedekben az Irodalomtörténet, de az erre magát leginkább specializált folyóirat — az Egyetemes Philológiai Közlöny lapjainak „Kisebb közlemények” és „Vegyesek” c. rovataiban más hasonló cikkeknek társaságában⁴⁰. Kár volna itt most a részletekkel, a „hatások” képtelenségeinek

cáfolatával bíbelődnünk, amelyek Madách egy-egy gondolatának, kifejezésének genézisét Xenophanes és Diogenes Laërtius⁴¹, Plutarchos⁴², Tacitus⁴³, Vergilius és Cicero⁴⁴ stb. műveig vezetik vissza, sőt még egyetlen szó származtatásának bizonyítására is van példa⁴⁵.

A forráskutatásnak aztán vannak egészen brutális esetei, amelyek már az eddig ismert túlzások mellett is kuriózumnak tűnnek, és vulgáris kapcsolat-teremtésükben példátlanok. Olyan műveket és neveket hoznak forrásértékű kapcsolatba a Tragédiával, amelyek az epigoni szint alá szállítanak — ha komolyan vennék — a mű értékeit. Tolnai Vilmos — a pozitívizmus jellegzetes túlhajtója — Madách alkotásának egyes helyeit kétes filológiai indoklással pl. Karl Julius Weber tizenkétkötetes Demokritosával hozza két alkalommal is kapcsolatba, amely afféle enciklopédikus szállóige- és idézetgyűjtemény, életbölcseleti adathalmaz⁴⁶. Mégha ilyen részletekre terjed is ki az eredetiség kétségbevonása, az nemcsak szépséghibája Madách értékelésének, de félreértése is az alkotó művészi munka mibenlétének. A merev tárgyi hatáskutatás nincs tekintettel a művészi szabadalakítás szuverén törvényeire sem, ezért láthatnak napvilágot az olyan közlemények is, amelyek pragmatikus hüvösséggel „helyreigazítják” Madách „történelmi botlásait”, tárgyi pontatlanságait⁴⁷.

Ugyancsak ezzel kapcsolatos az az apró tárgyszerűség, amely a római szín forrásait kutatva — alig két oldalon — az egyes sorok, gondolatok és jellemek megformálásában szerepet játszó, közvetlen hatásadó művek szerzőinek bő lajstromát adja. Szerepelnek itt Juvenalis szatirái; — melleleg — Heine verssorai, Homéros Odysseájának és Ovidius Metamorphosisának helyei, sőt az alig ismert Anthologia Graeca epigrammái⁴⁸. Pusztán *irodalmi* művekre visszavezetni a költő antik *történelmi* műveltségét, néhány felszínes hasonlóság nyomán — önmagában is mutatja a pozitívista filologizmus tudományos megbízhatatlanságát. A felszínességre pedig még van megdöbbenőbb példa is a Madách-irodalomban; Morvay Győző nagyon bizonytalan érvekkel állítja, hogy a Madách-kastély szalonjában Hogarth-képek függtek, amelyeknek torz alakjai cinizmusát élesítették, s Lucifer jellemének megrajzolásában hatással voltak rá, sőt e Hogarth-képek némelyikének a londoni vásárt és utcát ábrázoló része közvetlen inspirálta a költőt a XI. szín művészi rajzában. Még azt is feltételezi, hogy a római jelenetre szintén hatással voltak e képek⁴⁹.

Nem tagadható, hogy a művészetek történetében van példa a különböző művészeti ágak egymásra gyakorolt ihletéséről. Itt azonban másról van szó; koncentráltan mutatja ez a szélsőséges eset a pozitívizmus filiszterségét, elvek, tudatformák dialektikus alakulása iránti érzéketlenségét. A Madách-kutatás izoláltságában nem csodálható, ha helyet kér magának a kifejezetten művön kívüli — azzal alig kapcsolatot tartó — részproblematikát vizsgáló dilettantizmus is. Nem érdemes foglalkozni velük részletesen; frenológiai⁵⁰, jog⁵¹, csillagászati⁵², szaktudományi⁵³ stb. nézőpontokról van szó. Azt már pusztán csak megemlítjük a pozitívizmus jellemzésekképpen, hogy Madách főművének a magyar irodalom — elsősorban harmadrendű — alkotásaira tett hatása vizsgálatára is kiterjedt számbavehető eredmények nélkül⁵⁴. Ezek a kis filológiai búvárkodások málasztják és fajsúlytalanítják a Tragédia társadalmi-politikai gyökerzetű tartalmait, a költő saját kora miatt érzett kiábrándító válságélményeinek meglétét. A tárgyi, elszigetelt hatásoknak ily módon tulajdonít különös jelentőséget a művek megítélésében a pozitívista iskola. E formális és túlbecsült hatásösszefüggésekben feloldódik az alkotói karakter, maga a művészegyeniség. A pozitívizmusnak ez az egyik legnagyobb tévedése a Madách-irodalomban.

Objektíve igen súlyos a következménye e lázas bűvárkodásnak; a költő gondolatait kiszakítják a mű szerkezetének egészéből és eszmei tartalmát. specifikus, művön belüli jelentését közömbösítve irodalmi közhellyé és hagyománnyá fokozzák le. Különösen meghökkentő ez, ha figyelembe vesszük azt, hogy alig van a Tragédiának a hatáskutatástól, egybevetéstől, rokonítástól, forrásmagyarazattól érintetlen területe a pozitivizmus korszakában. Ennek a szűk szemléletű, meddő filologizmusnak, forrásérőltetésnek tudománytalan önkényét Tolnai Vilmos fogalmazta meg, aki maga is bajnoka volt ennek a hatásvadászó műfajnak; azt, hogy Madách honnan vette a „nyersanyagot... nagyon nehéz megállapítani; hihetetlenül nagy olvasottsága — mely Aranyéval vetekszik — szinte lehetetlenné teszi *kollektív* minden mozzanatának kiderítését. Csak hosszú tervszerű munkának, s a filológus nemtőjének: *a véletlennek* fogjuk köszönhetni a források megközelítőleg teljes ismeretét.”⁵⁵ Nyilvánvaló, hogy a hatás-elv ilyen társadalmi-történeti koroktól, eszméktől való függetlenítése nyomán a világirodalom minden alkotását hatásviszonyba lehetne hozni anélkül, hogy a tartalom és művészi forma újszerűségét, eredetiségét észrevennénk. Fából vaskariká.

Valamivel kedvezőbb képet mutatnak a történeti színek forrásaira utaló „elvíbb” jellegű tanulmányok, bár még itt is erősen a pozitivizmus övezetében vagyunk, erősen érezhető a tervszerűtlenség és az alkalmyszerűség. Morvay Győző próbálja először a történeti színek kútlóit összeállítani⁵⁶. Teljesen anorgánikusan, voltaképpen a színek történeti anyagát, eseményeit, tényeit szembe-síti a legkülönbözőbb (antik és modern) történeti tárgyú művek megfelelő helyeivel, szemelvényeivel. Sivár precizitása holmi történeti kivonatot kér számon, és szemrehányással illeti Madáchot, mert a Tragédia nem „födözi teljesen a históriát”, s „a költő fölületesen járt el ott, ahol csak egypár gondosabb lapfor-gatás... vastag hibáktól megmenhette volna.”⁵⁷ Ez az illúziótlan tényyszerűség hátatfordít a művészi kompozíció, az esztétikai törvényszerűségek jogainak és lehetőségeinek, s objektíve Madách művének eszmei-tárgyi hitelességét vonja kétségbe, s gondolati rangját devalválja.

A még szóhajóhető — a történeti színek anyagának forrásait kereső — tanulmányok már csak inkább részletproblémákat érintenek. Miután Szücsi József közzétette Madách könyvtárának jegyzékét, jól észrevehetően a kutatók rávetették magukat e művekre, s megpróbálták hatásokat kiolvasni belőlük. Összefoglaló alapossággal, rendszerező szándékkal azonban senki sem vállalkozott arra, hogy e művek segítségével is valamilyenképpen magrajzolják Madách műveltségi környezetét. Egyébként is e művek önmagukban még így is kevésnek bizonyultak volna. Maradt inkább az ötletszerű analízis, e művek egyedi vizsgálata — szűkös perspektívában, átlogó kép nélkül. Vértcsy Jenő így talál megfeleléseket kis részletekben Gibbonnak a római birodalom hanyatlásáról és bukásáról írott műve és a Tragédia konstantinápolyi jelenete, pontosabban a bűnbocsátó cédulákat árusító barát beszéde között⁵⁸. Vértcsy is annyira tipikusan jelentéktelen problémát érint, hogy szövegpárhuzama, noha csábító, érdemben szóba sem kerülhet Madách műveinek elvi értékelésében, és mélyebb összefüggések meglátására aligha alkalmas.

Czóbel Ernő a párizsi jelenet forrásait — különösképpen Ádám párbeszé-deinek anyagát — Louis Cormenin szónoki gyűjteményével hozza közvetlenül kapcsolatba, amelyben ott található Danton híres konventbeli szónoklatai is⁵⁹. Szövegidézetekkel, párhuzamos helyekkel igazol, filológiaiilag is hitelesnek mondható az indoklás. Kételyt támaszt a közvetlen forrás bizonyításában az, hogy

az egybevetett szövegek gondolatai oly általánosak, hogy bármilyen, a francia forradalommal foglalkozó műből vehette őket. Mindenesetre tárgyilagosan kell kezelniük, mint olyan adatot, amely egy általános történelmi kép kialakításában más hasonló művek televényében szerepet játszhatott. Meggondolásra készíthet bennünket a filológiai bizonyítás ereje.

A falanszterjelenet Erdélyi János óta érdekelte a kutatást abból a szempontból, hogy Madáchnak milyen kapcsolata volt az utópista elméletekkel. Erdélyi korán észrevette, hogy torzításról van szó, az utána következőket maga a forrás sem mint az elvi értékelés foglalkoztatta. Szigetvári Iván „Madách és a szocializmus” című tanulmányában⁶⁰ tesz kísérletet arra, hogy kimutassa a XII. szín forrásait. Tanulmányát főképpen a filológiai megalapozatlanság jellemzi, s ezért egyetlen bizonyosság marad a kezében: a szín tartalma, s ehhez aztán forrásokat keres, amelyek közül Madách hihetőleg csak Platón államelméletét olvashatta, a többitől⁶¹ csupán másod-harmadrendű közlésekből, ismeretésekből lehetett fogalma. Nem valószínű, hogy az utópista elméletekről közvetlen lehetett volna ismerete, eredetiben nem is ismerte őket, benne éltek azok a hazai közgondolkodásban az 1840—50-es években, legtöbbször torzítottan⁶²

Valamivel közelebb jár a hatás lehetőségének tudományos igényű bizonyításához Tolnai Vilmos egyik tanulmányában, amelyben a londoni és falanszterjelenet forrásait keresi⁶³. Tolnainak ez az egyetlen tanulmánya — a tucatnyi idevágó közül —, amely tartósan belkerült az elvi érdekű Madách-irodalomba is. Okkal, részint mert filológiailag igazolható a hatáslehetőség, részint mert hazai közvetlenebb forrásra hívta fel a figyelmet. A tények hitelt érdemlőek⁶⁴, noha az egyetlen műre visszavezethető pozitivisták hatáskutató módszerrel kapcsolatos fenntartásainkat ez esetben is megtarthatjuk, mert szélesebb alapon is ki lehetett volna jelölni — épp e folyóirat kapcsán — az utópista eszméknek az 1840-es évek hazai köztudatában való meglétét⁶⁵.

Amikor az 1920-as és 30-as években a falanszterjelenetet nyílt politikai, antikommunista agitációkra használták fel — ellenhatásként még megszületett egy tárgyilagos — Erdélyi János értékelései vonalához visszatérő — egybevetés Kemény Gábortól Madách és Marx címen a Szocializmus hasábjain⁶⁶. A tanulmány — Harsányi Zsolt Madách életregényének megjelenése alkalmából — cáfolja azt a közhiedelmet, amely a falanszterjelenetben szívesen látná nemcsak az utópista, de a marxista filozófia kigúnyolását; Kemény Gábor filológiailag igazolja, hogy Madách nem ismerte a tudományos szocializmust, a szín háttérre Fourier utópiizmusa, de „ez is Madách egyéni pesszimizmusán átszűrve” — tehát ferdítve, csak az „egyéni problémáira kereste a választ”, nem a kollektívuméra. Ez a reális kapcsolatteremtés objektíve szétválasztja Madách és Marx, sőt a falanszterjelenet és a fourierizmus pejoratív, rosszindulatú együtt-emelegetését, előre jelezve a marxista falanszterjelenet-értékelés főbb érveit, amelyek szerint költőnk csak „a falanszter nevét és formáját vette át” Fourier utópiájából, a többi elemeket is csak torzításokból ismerte⁶⁷.

Máris itt vagyunk a Madách-filológia pozitivisták kapcsolatteremtésének és hatáskutatásának egyik legkritikusabb pontján; a tételes, rendszeres filozófiákkal való egybevetéseknél. Elsősorban Hegelről és Kantról van szó. A Tragédia-értékelés egyébként is a filozófiai tartalmak magyarázatában mutatott legzavarosabb képet. Nem vállalkozhatunk most itt arra, hogy figyelemmel kísérrjük a Madách-irodalmat abból a szempontból, hogy milyen filozófiai rendszerekkel, gondolkozókkal hozták kapcsolatba az idők folyamán a Tragédiát. Általában igen erős volt a vallásbölcséleti belemagyarázás vagy legalábbis az

efajta nézőpont. Voinovich foglalja össze először a rokonítható és jelenlévő filozófiákat a Tragédiában⁶⁸. Ő fejtegeti először a Madách—Hegel-párhuzamot, s az ő ihletése nyomán írja meg Sas Andor Madách és Hegel című direkt egybevető tanulmányát⁶⁹. Mindketten jó nyomon járnak; a hegeli hatás a történeti színek kompozíciójának valóban lényeges összetevője, ám a kettőjük közötti hatásviszonyt, s egyáltalán Madách filozófiai, absztrakt gondolkozásának mértékét eltülozzák. Mindenekelőtt azzal, hogy — különösen Sas Andor — nyers, közvetlen kölcsönzésnek tünteti fel a Tragédiában felismerhető hegeli elemeket. Magyarán: feltételezi, hogy Madách olvasta Hegel főművét: a Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte-t. Erre a speciálisan teoretikus, közvetlen kapcsolatra semmilyen adatunk sincs, sőt megközelítő bizonyossággal állíthatjuk, hogy nem is olvasta e művet, minden filozófikus hajlama ellenére sem bírta volna ihletetten tanulmányozni eredetiben Hegel elvont rendszerét; szigorú logikájának szubtilitásait, fárasztó fogalmi világát aligha követte volna érdeklődéssel. A Hegellel való közvetlen, aprólékos egybevetés bizalmatlanná tesz bennünket; a pozitivista hatáskutatás egyik tévedése éppen az volt, hogy egy-egy gondolat, eszme meglétét okvetlenül visszavezette genetikusan — legtöbbször filológiaiilag bizonyíthatatlan — valamely konkrét, egyedi, távolálló műre, holott ezek a gondolatok és eszmék az eredeti forrásoktól és művektől függetlenül, köz-eszmékké válva benne éltek a kor levegőjében áramlatok, megszelídült, népszerűbb változatok formájában. Ezekre a legtermészetesebb hatásformákra a pozitívizmus beteges aprólékosága nem volt tekintettel, mert a sokoldalú, társadalmi-gondolati mozgástól teljesen függetlenül, a hazai közvetítő csatornáktól elszigetelve, élettelenül erőltették a művek műre tett hatását. Pedig éppen a hegeli tanok magyarországi elterjedése mutatja leginkább, hogy Madách másod-, harmadkézből, ismertetésekből, vitákból került a hegeli történetiszemlélet hatása alá⁷⁰. E történetiszemlélet benne élt a reformkori nemzedék világképében, a magyar hegelianusok rendszeresen közöltek tanulmányokat pl. az Athenaeum c. folyóiratban, amelynek Madách is előfizetője volt.

Az 1840-es évek közgondolkozása erősen telítve volt a hegelianista eszmékkel, innen fogott fel egyet-mást költőnk is. Ezek után érthető, hogy milyen távoli nyomokon járt e tekintetben is a pozitivista hatáskutatás.

Riasztóbb képet mutat Galamb Sándor Kant és Madách című tanulmánya⁷¹, amely inkább utólagos ráismerés, rokonítás, semmint forrás értékű hatáskimutatás. Filológiaiilag semmilyen érv nem támogatja Kant és Madách kapcsolatát, különösen nem, ha még azt is figyelembe vesszük, amit már az előbbieken elmondtunk a módszeres filozófiáktól idegenkedő Madáchról. Egyébként pedig az emberi értelem bizonytalanságának tudata — amelyet Galamb Sándor kanti hatásnak vél —, valamint az, hogy Ádám lemond az élet irányíthatóságának hitéről, nem okvetlenül tételes filozófiától eltanult, kölcsönzött gondolat vagy meggyőződés — ha figyelembe vesszük a költő fejlődését, az őt körülvevő általános világnézeti-nemzeti megrendülést, támasznélküliséget —, hanem természetes, önálló, filozófiától érintetlen eredmény.

Összefoglalva az e részben tárgyaltakat: a nagy számot kitevő mikrofilológiai szorgoskodást a Madách-filológia legperiférikusabb jelenségének kell tekintenünk. A pozitívizmus minden beteges tünete jelentkezik itt; elméletietlenség, durva túlzások, elfogadhatatlan bizonyítások, a műhöz méltatlan filiszterség stb. Leglelőbb a nemes buzgalom fogja meg az embert. Valamivel tárgyilagosabb a helyzet a történeti színek forrásait kereső tanulmányok tekintetében, noha a tudományosan mérhető eredmény itt is csalódást okoz; a társadalmi és fejlőd-

dés-elv kiiktatása, az írói alkat megnemértése, a vakmerő műtől múig mutató hatáserőltetések, a költő olvasottságának félreértése; erős külföldi orientáció, a hazai források mellözése, a filozófiákhoz való elvont, fiktív társítás — mindez erős korrekcióra szorítja ezeket a törekvéseket. Olyan erény is mutogatja azonban már magát, amelyre a tárgyilagos, fejlődésképet, szellemi-eszmei környezetet megrajzoló kutatás is építhet.

III.

Az előzőekben láthattuk, hogy a Madách-irodalmat — mind művészi-formai, mind tartalmi-eszmei vonatkozásban — az erős világirodalmi-külföldi hatáskutatói orientáció határozza meg, olykor egészen aggasztó méretekben. A hatáskutató filológia tudománytörténeti, esztétikai tévedése éppen az volt, hogy ezen egyoldalúság mellett messze elkerülték a Tragédia valóságos problematikáját: a nemzeti-társadalmi hatótényezők személyes ihletettséggel övezetét, azt a talajt és háttért, amely végül is legfontosabb szerepet játszott a nagy gondolati anyag szerves létrejöttében. Láttuk, hogy a pusztán filológiai érdekekre, minuciózus hatáselemekre redukált módszer a mű életszerűségét, magyartalajúságát, a hazai előzményekhez és a hagyományokhoz fűződő kapcsolatát nem tartotta szem előtt. Mindez aránytalanságot, hangsúlyeltolódást eredményezett a Madách-értékelésben.

Már szóltunk arról, hogy csak 1920 táján, a pozitívizmus visszavonulásának idején — pontosabban a Madách-centenárium évében — kezd fordulat bekövetkezni a Tragédia gondolati környezetének, forrásainak kutatásában. Ez természetes visszahatás a korábbi torzulásokra az igényesebb tudományosság, az egyetemesebb szempontú irodalomszemlélet, meg aztán a bontakozó szellem-történeti iskola nevében. Voinovich Géza 1923-as emlékbeszédében⁷² utal arra, hogy a nemzeti vonások elhanyagolása a Tragédia értelmezésében oly hiány, amelybe a „közvélemény már szinte belenyugodott”. Négyesy László tárgyilagos és új értékelési irányt megjelölő tanulmánya⁷³ a predomináló világirodalmi hatáskutatást korrigálva — amelynek szemében a Tragédia magyar jellege a Hunyadira való célzásban merült ki — állapítja meg, hogy szívesebben volt „hajlandóság arra, hogy mindenestül kozmopolita műnck tekintsék”. Ugyanő teszi fel a kérdést: „ez a világgöltemény mennyiben magyar költemény?” Válasza a lényegre érinti: „A költői probléma fölvetésének élményi alapjai hazaiak. Nem a világtörténet szemlélete, hanem a magyar nemzet egy megrázóan nagy-szerű sorsfordulatának átélése termékenyítette meg a költő képzeletét, a 40-es és 50-es évek magyarságának reményei, erőfeszítései, csalódása, elbukása, szenvedései s e mag körül az egész emberiség egész századi válságai tétették fel vele a kérdést: lesz-e hát haladás? lehet-e a tömeget boldogítani, nem hiábavalóak-e a nemes törekvések?” stb. Lehetne még sorolni az idekívánczó — a Madách-centenárium tájáról való — példákat, tanulmányokat, amelyek a közvetlenebb hazai kutatások szorgalmazásáról szólnak⁷⁴. Vegyük sorba magukat a hazai forrásokra, hatásokra utaló törekvéseket. Mindjárt szembevetőd az, hogy jóval később találkozunk az első jelekkel, mint ahogy gondolnánk — túl a századfordulón —, meg aztán mennyiségük is lényegesen szerényebb, jelezve a pozitivistá hatáskutatás külföldi és európai érdeklődésének primátusát.

E tekintetben is Voinovich monográfiája a kiindulópont, ő említi először Madáchcsal kapcsolatban Eötvös nevét; bővebb kifejtés nélkül a Karthausi

pesszimizmusát és az Uralkodó Eszmék néhány gondolatát tekinti Eötvös-hatásnak a Tragédiában⁷⁵. Ezzel a hazai hatáskutatás középpontjába a Madách—Eötvös párhuzam kerül. Voinovich általános utalásának nyomán megjelennek a mikroszkopikus szövegegybevetések, úgy ahogyan azt már a Madách-filológiában megszoktuk. Ha jó nyomon járnak is a hazai kutatásokat kereső tanulmányok, a pozitívista módszer megtartása miatt meggyőző eredményeket nemigen tudnak felmutatni, mert az egybevetések meglehetősen izoláltak és nem állnak organikus fejlődésképbé. Kardeván Károly⁷⁶, Pais Dezső⁷⁷, Antal Péter⁷⁸ Madách és Eötvös egybevetéséről szóló tanulmányai csak részletmegfigyelésekre szorítkoznak, egymás által eddig észre nem vett mozzanatok, szöveghelyeket hoznak hatásviszonyba a Tragédiával, csak a tárgyi elemekre vannak figyelemmel, de a két költőt egybekapcsoló szélesebb eszmei-politikai összefüggésekről nem tesznek említést. Csupán a hatás teljes valószínűsége, a filológiai elfogadhatóság támogatja apró észrevételeiket.

Kristóf György⁷⁹ és Barabási Kun József⁸⁰ Madách—Eötvös-párhuzamai valamivel megalapozottabbak és elvibb igényűek. A kutatói kiindulás önmagában is figyelemre méltó, amennyiben erősen hangsúlyozzák a forráskutatás új, hazai orientációjának fontosságát⁸¹. Kristóf György a Karthausi, Barabási Kun József az Uralkodó Eszmék és a Tragédia gondolati, alapeszmei és szövegbeli rokonságait veszik aprólékosan sorba. Különösen Kristóf György párhuzama viseli magán a pozitívizmus analitikus módszerét⁸², de Barabási tanulmánya is a tárgyi egybevetés pontos lajstroma ellenére terhelve van elvi-ideológiai tévedésekkel. Barabási tárgyilagosan jó nyomon jár ugyan, amikor mindkét mű társadalmi-élményi háttéréül az 1849-es nemzeti katasztrófát jelöli meg, és a bizakodó, optimista végső kicsengésekre fölfigyel. Súlyosak azonban a tévedései; Madách világnézetéből forradalomellenességet olvas ki, a két műnek a közös válságra adandó különlemű válaszait nem veszi figyelembe, a hatásra kétségkívül okot adó vizsgálatot nem terjeszti ki nagyobb, mindkét író egész pályáját, magatartását érintő távlatokba, más egyéb műveik összefüggéseibe. E dialektikusabb elvek helyett összegezésében — Barabási is — visszazuhan a pozitívizmus ismert egyszerűsítő tévedéseibe; a Tragédia egyes színeit „Eötvös történetbölcslelete költői illusztrációja”-nak tekinti, sőt szerinte Madách nemcsak a gondolatot, de „talán bizonyos szavait is átvette” az Uralkodó Eszméknek.

Az Ember tragédiája és az Uralkodó Eszmék párhuzamát a marxista irodalomtörténetírás újraértékelte, rámutatva a két mű alapeszméjének, válságtartalmának közösségére, világnézeti rugóira; utalt arra a különbségre is, ahogyan a két író egymástól eltérő választ ad a liberalizmus 1849 után problematikusává váló szabadság—egyenlőség gondolatköréből adódó kérdésekre⁸³. Ebben az összehasonlításban —, amely Sötér István érdeme — az ideológiai-politikai állásfoglalás tekintetében Madách javára billen a mérleg, ha a Tragédia mellett figyelembe vesszük még 49 utáni líráját és a nemzeti függetlenség mellett állástfoglaló másik két művét: a Civilizátort és a Mózeszt.

A Madách-irodalomban az Eötvös-párhuzam mellett a századforduló utáni évtizedben egyre szaporodnak — legtöbbször csak cím szerinti — utalások, hatáskutatóelvezések. Szóba kerülnek itt meglehetősen távoli művek is. Mindez inkább csak jelezni akarja, semmint tudományosan bebizonyítani a Tragédia „magyar vonatkozásait” — ahogyan erről rendre így beszél a kutatás⁸⁴. A Tragédia nemzeti-társadalmi tartalmát távoli és formális jegyekben kereste egy időben még a hazai forrásokat számontartó hatáskutatás is; jelenti ez objektíve azt, hogy a mű valóságos létrejöttének közvetlen alapjait nem értették meg.

A Tragédia megjelenése után majdszáz évvel figyel fel a kutatás a Madách—Petőfi-párhuzamra. Kristóf György céloz először a szintén nagy gondolati kérdésekre választ kereső Apostoira és néhány Petőfi-költeményre a Tragédia eszmei előzményeképpen⁸⁵. Ugyancsak Kristóf még két tanulmányt szentel a Madách—Petőfi-kapcsolat igazolására⁸⁶. A Petőfi és Madách világszemlélete c. tanulmánya formális és spekulatív; egybevetései, elvont esztétikai kategóriái nem érintik a két költő rokon és eltérő eszmei-művészi jegyeit, s merev érintkezési pontokat jelölnek meg. Nem mutat lényegében más képet Petőfi és Madách internacionalizmusa c. tanulmánya sem: alapproblémája alig tér el az előbbi tanulmányától. A két költő formális elkülönítésére elég egyetlen példa is; Kristóf szerint Petőfi számára „a szabadság a... legfőbb cél...”, de nincs meg az akarat. Madáchnál megvan az akarat, de nincs meg a cél”.⁸⁷ Nem nehéz megítélni, hogy az ilyen konzervatív okoskodásoknak nem sok köze van a két költő belső, dialektikus megértéséhez. Négyesy László nagyon jó megfigyelését idézzük: „Madách koncepciója nem elszigetelt jelenség a magyar gondolatvilágban és költészetben sem, nem valami rokontalan homunculus, s költészetének és világnézetének gyökerei hazai szellemi talajba is fogóznak”.⁸⁸ Ennek bizonyításaképpen a Tragédia eszmei-morális kérdésfelvetéseit a reformkor bölcséleti költeményeivel hozza szoros kapcsolatba. Nem szedi ugyan egybe az idekívánkozó bő példaanyagot, nem állítja szerves történeti fejlődésébe, de Vörösmartynek Gondolatok a könyvtárban, Az emberek, az Előszó, A vén cigány, valamint Petőfinék Világosságot c. nagy kérdéseken vívódó bölcselő költeményeire való utalással jelzi azt a keretet, amelyből a Tragédia világnézeti problematikája genetikusan kifejlődött, és azt az irodalmi-gondolati folytonosságot, amellyel Madách életműve elszakíthatatlan kapcsolatot tartott. Négyesy tanulmánya a hazai ösztönzéseket kereső kutatás legtárgyilagosabb irányát jelzi. Kár, hogy folytatás nélkül maradt.

A hazai forrásokra figyelő pozitívista hatáskutatás is produkál torz képtelenségeket; Tolnai Vilmos pl. az egyiptomi szín közvetlen ihletőjeként Tisza Domokos A pyramisoknál c. költeményét jelöli meg, amely néhány ponton apró rokonságot mutat a fáraójelenet tárgyi elemeivel⁸⁹. Az áltudományos aprólékosság gyökerei itt is azonosak azzal, amit már az előző részekben kifejtettünk.

A Madách—Széchenyi-párhuzamok — amelyek egyébként az Ein Blick és a Civilizátor kapcsolatát érintették —, magukon viselik a jegycit annak az ideológiának, amely létrehozta őket⁹⁰. Már Tolnai Vilmos kimutatta, hogy Széchenyi művének a Civilizátorra tett közvetlen hatása filológiai képtelenség⁹¹. Igazán elfogadhatatlanná e párhuzamokat azonban az ideológiai tévedések és a történetietlen szemlélet teszlik; ezen egybevetések a Bach-korszakbeli Madáchoz, a Kemény és Széchenyi — sőt Eötvös-képviselte világnézeti-politikai magatartás szintjére helyezik, nincsenek tekintettel azokra az alapvető különbségekre (a forradalomhoz és a szabadságharchoz való viszony, a nemzeti függetlenség kérdése), amelyek Madách helyét a korszak legjobbjai között jelölik meg. E tévedéseket már korrigálta a marxista Madách-értékelés⁹². A Böhm—Madách-párhuzam is idekívánkozik, amely beszédes bizonyítéka filozófiai gondolkodásunk provinciális jellegének.⁹³

Végül is: a hazai forrásokat, előzményeket kereső kutató módszer, még ha jó nyomokon járt is esetenként, nem tudta ellensúlyozni a pozitívizmus erős külföldi orientációját. Érdeme abban áll, hogy a Tragédiát megelőző évtizedek hazai, a mű gondolatvilága felé mutató költői és publicisztikai műveire, jelen-

ségeire analitikus módszerrel felhívja a figyelmet. Összképbe és fejlődésvonalba nem rendeződnek a meglehetősen gyér számú epizodikus kezdemények sem: Madách eszmei-filozófiai-tudománytörténeti környezetét a kutatások nem tudják feltárni. Éppen a marxista Madách-kutatásra vár ennek a Tragédia értékelése szempontjából alapvető feladatnak az elvégzése.

JEGYZETEK

I.

¹ Elsősorban szóba jöhetnek Arany János mellett: Erdélyi János: Madách Imre. Pályák és pálmák c. tan. köt. Bp., 1886. 440. l. — Gyulai Pál: Előszó. Madách Imre összes művei Bp., 1880.

² A pozitivistá irodalomtörténetírás értékével kapcsolatos tanulmányok, amelyeknek elvi tanulságait a jelen dolgozat is figyelembe vette: Horváth Károly: A pozitívizmus a magyar irodalomtörténetírásban. Itk. 1959. 3—4. sz. Vajda György Mihály: A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetének vázlata. Világirodalmi Figyelő. 1962. 3. sz. — Korábról: Fogarasi Béla: Az irodalomtörténet filozófiai problémái. Ephk. 1915.

³ Lásd ezzel kapcsolatban a Nyugat 1923-as centenáriumi különszámának tanulmányait. (Bővebb utalás a [32] jegyzetben.)

⁴ Szász Károly: Az ember tragédiájáról. Szépirodalmi Figyelő, 1862.

⁵ Erdélyi János: i. m. 485—487. l.

⁶ Alexander Bernát: Faust és Az ember tragédiája. Reform. 1871. — Greguss Ágost: A nő Madách Ember tragédiájában. Tanulmányai I. kötet. Bp., 1872. — Gajári Lajos: Faust hatása az Ember tragédiájára Ephk. 1884.

⁷ Alexander Bernát: i. m.

⁸ Greguss Ágost és Gajári Lajos említett tanulmányai mellett még ide számít Becker Hugó: Faust etikája és az Ember tragédiája. Magyar Szemle 1900. — Perényi József: Mephisto és Lucifer. Nagy Kanizsa 1900. — Moór Gyula: Az ember tragédiája jogbölcseleti megvilágításban. Napkelet. 1923.

⁹ Beöthy Zsolt: A tragikum. Bp., 1885. 84—106. l. Lásd még: Bayer József: A magyar drámairodalom története. II. Bp., 1897. 341—343. l.

¹⁰ Greguss Ágost i. m.

¹¹ Zilahy Károly: Az ember tragédiája. Munkái. II. 1867. Haraszi Gyula: Madách Imre költészetének jellemzéséhez. Kolozsvár. 1882.

¹² L.: Morvay Győző: Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához. Bp., 1897. 217. l. — Részletebben foglalkozik a külföldi fogadtatással még Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp., 1914. 514—515. lapokon.

¹³ Gajári Lajos i. m.

¹⁴ Morvay Győző: Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához. Bp., 1897.

¹⁵ Alexander Bernát: Madách Imre: Az ember tragédiája. Magyarázatos kiadás. Bp., 1900.

¹⁶ Angyal Dávid: Madách Lucifere. Főv. Lapok. 1876. — Jancsó Benedek: Faust, Manfred, Kain, Ádám. Koszorú, 1882. — Perényi József: Mephisto és Lucifer. Nagykanizsa, 1900. — Tolnai Vilmos: Adalék Az ember tragédiája és Faust viszonyához. Heinrich-emlékkönyv. Bp., 1912. — E témakörbe vágnak még a tanulmányok, ismertetések, népszerűítő kiadványok, tankönyvek, napilapok cikkeinek a tömege, amelyek a tudományos és irodalmi köztudatot rendkívül befolyásolták.

¹⁷ Pröhle Vilma: Az ember tragédiája és a Faust. Bp., 1929.

¹⁸ Ism. Kerekes Emil Itk. 1931. 119. l.

¹⁹ Koszorú, 1882.

²⁰ Barabás Ábel: Goethe, Byron, Madách. Bp., 1904.

L. még Reményi Ede: Leírások Milton eposáiban. Ephk. XIX. évf. 218. l.

²¹ Pusztán Morvay összehasonlító filológiájának méreteire és jellemzésére megemlítjük, hogy Az elvesztett paradicsom 26, a Kain és az Ég és föld 41 gondolatának szövegmegfelelését véli felfedezni a Tragédiában, majd csak annyi a közös mozzanatok száma is.

²² Ism. Bayer József; Ephk. 1898. 260—71. l.

- ²³ Koepffel Emil: Byron. Függelék: Morvay Győző: Byron Magyarországon Bp., 1913. 345—350. l.
- ²⁴ Voinovich említett monográfiája és még inkább Barta János: Az ismeretlen Madách. Bp., 1931.
- ²⁵ Voinovich Géza: i. m. VIII. fejezet. 478—554. l.
- ²⁶ Ua. i. m. 480. l.
- ²⁷ Ua. i. m. 501. l.
- ²⁸ A következő évben Szücsi József ki is adja Madách könyvtárának címjegyzékét. Magyar Könyvszemle. 1915.
- ²⁹ Pontosabban: Byron Deformed transformed és Kain c. művei és Goethe Faustja. (Mindhárom megvolt a költő könyvtárában.)
- ³⁰ Voinovich i. m. 528. l.
- ³¹ Marót Károly: Madách és a Byron-féle Don Juan. Ephk. 1917. Pais Dezső: Madách és Lamartine. Ephk. 1919. — Takács Menyhért: Aesopus, Dante, Madách. Kassa, 1923. — Révay József: Az ember tragédiája álommotívumainak ősei. Nyugat, 1923.
- ³² Karinthy Frigyes: Madách. — Gáspár Kornél: Madách és lelki rokonai. — Laczkó Géza: A XIX. századi férfi tragédiája. — Kuncz Aladár: A mi Madáchunk stb.
- ³³ Gáspár Kornél i. m. Nyugat. 1923. I. 128. l.
- ³⁴ Voinovich Géza: Madách művének magyarsága. Bp. Szle. 1923. 142. l. — Négyesy László: Egyetemesség, magyarság és egyéniség Az ember tragédiájában. Bp. Szle. 1924. — Ide kívánczik még: Császár Elemér: Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp. Szle. 1923. 170. l.
- ³⁵ Gy. Juhász László: Madách és Lamartine. Széphalom, 1931.
- ³⁶ Merényi Oszkár: Shelley Queen Mabje és Az ember tragédiája. Itk. 1937. 70—72. l., valamint Kardeván Károly: Madách és Heine. It. 1933. 189—196. l. — L. még Hankiss János: Adám és Lucifer, magyar és francia romantika. It. 1940.
- ³⁷ Barta János: Madách Imre. Bp., 1942. 100—110. l.
- ³⁸ Sötér István: Madách Imre. Romantika és realizmus c. tan. kötet. Bp., 1956. 217. l.

II.

- ³⁹ Szücsi József: Madách Imre könyvtára. Magyar Könyvszemle. 1915.
- ⁴⁰ Csupán az elmondottak igazolására, jellemzésére néhány idevágó címet közlünk: Tolnai Vilmos: Madách egyik sorához. Ephk. 1903. 188—89. l. — Lengyel Miklós: Az ember tragédiája és Arany egyik balladája. Ephk. 1906. 315—16. l. — Marót Károly: Madách egyik gondolatának származásához. It. 1914. 255—58. l. — Ua. Egy pillantás Madách költői műhelyébe. Ephk. 1915. — Tolnai Vilmos: Az ember tragédiájának londoni színéhez. It. 1914. 317—18. l. — Ua. Madách Ember tragédiájához. It. 1914. 408. l. — Marót Károly: Madách és Büchner. It. 1914. 409. l. — Tolnai Vilmos: Madách Imre forrásaihoz. It. 1917. 46—8. l. Ua. Arany és Madách „aranyalmái”. Ephk. 1924. 87—8. l.
- ⁴¹ Marót Károly: Madách egyik gondolatának származásához. It. 1914. 255—58. l. A szóban forgó gondolatok a determinizmusra és az istenek emberszerűségére vonatkoznak. (278—284., 3831—3834. sorok, Alexander Bernát második kiadása. Bp., 1909). Ezek a gondolatok benne voltak Madách korának levegőjében, nem kellett olyan messze mennie értük. Jellemző a pozitivistá filológia kisszlűségére, hogy a kérdésben aprólékos, lényegtelen vita jön létre. Vö. Kerényi Károly: M. I. Herakles drámája, Ephk. 1927. 170. l. és Marót Károly válasza uo. 170—71. l.
- ⁴² Tolnai Vilmos: Az ember tragédiája londoni színéhez. It. 1914. 317—38. l. Az embernagyság megszólására vonatkozó gondolatokat (2980—82. sor) a romantika is kedvelte; általában ismertek voltak. Innen, semmint Plutarchostól való. Egyébként is e gondolatnak szélesebb eszmei jelentése van, amelyet csak a költő korával lehet összefüggésbe hozni. Itt is áltudományos hatással és bizonyítással van dolgunk. Ugyanez vonatkozik Marót Károly más idevágó tanulmányaira is (It. 1914. 783—87. l.), amelyben Büchnert a klasszikus gondolatok közvetítőjének teszi meg, majd magával Büchner Kraft und Stoffjának egy helyével is párhuzamot von egy gondolat okán (623. sor).
- ⁴³ Tolnai Vilmos: Arany és Madách „aranyalmái”. Ephk. 1924. 87—8. l. Tipikusan aprólékos filologizmusról van szó itt is. Az érintett sorokat (1445—48. sor) megfosztja igen komoly, az adott helyen fontos eszmei funkcióval bíró jelentésétől,

és irodalmi közhellyé degradálva keresi a Tacitusig visszanyúló szálakat hiteles bizonyítás nélkül.

⁴⁴ Révay József: Az ember tragédiája álommotívumának ősei. Nyugat. 1923. I. 165—69. l. — Igaz, hogy a túlzó hatáskutatások elítélésére építi tanulmányát, objektív eredménye mégis az, hogy az álommotívum előfordulásait — noha nem a közvetlen hatás szándékából — visszavezeli (Lessing, Calderon, Shelley említésével) az antik világba, Vergilius Aeneisének VI. énekére (752—886. sorok) és Cicero Somnium Scipionisára (De republica VI.). Érdeme, hogy Madách klasszikus ismereteit körvonalazza.

⁴⁵ Tolnai Vilmos: Madách Ember tragédiájához. It. 1914. 408. l. A szerző a falanszterjelenetben előforduló „alumin” szót az 1850-es évek sajtóvisszhangjának tulajdonítja, ahol sok alkalommal vitatják az alumínium nagyban való előállítását.

⁴⁶ Tolnai Vilmos: Madách Imre forrásaihoz. It. 1917. 46—8. l. Madách és Weber Demokritosa. Itk. 1937. 273—76. l. [Biztos átvételnek tekinti a következők motívumokat, szólásokat: Az ángolnás tó (1133. sor), a fölösleges harmadik (1687. sor), nagyember inasa előtt (2981. sor), Ultima ratio regum (3352. sor), a nyegle sírfelirata (2967. sor), az eszkimó neje (2922. sor) stb.] E műveltségi közhelyeknek látszó gondolatokat filológiailag ellenőrizhetetlenül, bárhonnán vehette Madách. Nem is lényeges. A művön belüli funkciójuk teljesen eredeli.

⁴⁷ Szigetvári Iván: Madách Imre és a francia forradalom. It. 1926. 156. l. — Tárgyi kiigazítása az, hogy a párizsi jelenet színhelye helytelenül a Grève piaca, helyesen a Place de la Concorde-nak kellene lenni. Ugyancsak ő vonja kétségbe Madách két sorának eredetiségét (2259—60.), amelynek forrását Mignet A francia forradalom történetéről szóló munkájára vezeti vissza. (Megj. Pest, 1844. Ford. Gaál József.) — L. még Mikola Sándor: A történeti Kepler vonatkozással az Ember tragédiájára. Beöthy emlékkönyv, 1908, valamint: Lám Frigyes: Madách és Rudolf császár. Kat. Szele. 1928.

⁴⁸ Tolnai Vilmos: Madách Ember Tragédiája római színének forrásaihoz. Ephk. 1927. 167—170. l. — A szóban forgó utalások pontosabban: Juvenalis Hypresitae, A képmutatók, Mulleres, A nők c. szatírái, Heine Tannhäuserjének (1836) egy része (I. 6.), Homeros Odysseája (IV. 380—570), Ovidius Metamorphosisa (VIII. 720), az Anthologia Graeca egy epigrammája (VI.).

⁴⁹ Morvay Győző: Madách és Hogarth. It. 1914. 464. l. — Filológiailag alig igazolható a kapcsolat, kétséges az egész feltételezés. L. még Tolnai Vilmos: A képmutogató eredete. Ethn. 1921, amely megerősíti Morvay cikkét!

⁵⁰ Morvay Győző: Az ember tragédiája és a koponyatan. It. 1934. 80. l.

⁵¹ Moór Gyula: Az ember tragédiája jogbölcseleti megvilágításban. Napkelet. 1923.

⁵² Hoitsy Pál: Madách mint csillagász. Fővárosi Lapok. 1879. II. 255. sz. 1080. l. — Mikola Sándor: A történeti Kepler vonatkozással az Ember Tragédiájára. Beöthy emlékkönyv. 1908.

⁵³ Haltenberger Mihály: Természettudományi gondolatok Madách Ember Tragédiájában. Miskolci gimn. ért. 1912.

⁵⁴ Baros Gyula: Madách nyomai szépirodalmunkban. Bp. Szele. 1923. — Ki-fejezetten érezhető, hogy a Madách-centenárium alkalmára készült tanulmányt a költő jelentőségének, kultuszának hangsúlyozása hozta létre.

⁵⁵ Tolnai Vilmos: Madách Ember Tragédiája római színének forrásaihoz. Ephk. 1927. 167. l. Tolnai és a hatáskutatás szertelenségének, megbízhatatlanságának, sőt tudományos erkölcsének jellemzésére említem meg, hogy Tolnai már 10 évvel ezelőtt megírta ezt szóról szóra egy másik, hatáskutató Madách-cikkében. It. 1917. 47. l. (Ugyancsak vö. ez utóbbi cikkét egy másikkal Itk. 1937. 273—76. l.)

⁵⁶ Morvay Győző: Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához. Nagybánya, 1897. A történeti források c. fejezet. 113—46. l.

⁵⁷ Ua. 146. l.

⁵⁸ Vértesy Jenő: Gibbon mint szépirodánk forrása. It. 1916. 24—5. l.

⁵⁹ Czöbel Ernő: Madách és Cormenin-Timon. Ephk. 1912. 860—64. l. — A szóban forgó mű címe: Livre des orateurs. Madách könyvtárában is ott található.

⁶⁰ Ephk. 1898. 804—13. l.

⁶¹ Szigetvári Iván ugyanis lehetségesnek tartja, hogy Madách olvasta Considérant Description du phalanstère c. munkáját, valamint Gall frenológiai tárgyú műveit. Alig hihető; benne éltek ezek a gondolatok az egykorú hazai sajtóban és közgondolkodásban.

⁶² Elég utalnunk egyetlen — Madách által is ismert — hazai folyóiratra, az Athenaeumra, amelyben rendszeresen jelentek meg rosszindulatú ismertetések az utópista elméletekről.

⁶³ Tolnai Vilmos: Madách londoni és falanszterjelenetének egyik forrásáról. Ephk. 1911.

⁶⁴ Lukács Mórának a szocializmusról szóló tanulmánya 1843-ban jelent meg az Athenaeumban, s ez a folyóirat rendszeresen járt Madáchnak.

⁶⁵ Lásd ezzel kapcsolatban a legújabb kutatásokat. Baranyi Imre: Újabb adatok Madách falanszterjelenetének forrásaihoz. Egyetemi Acta. Debrecen, 1961.

⁶⁶ Kemény Gábor: Madách és Marx. Szocializmus, 1933. 125—6. l.

⁶⁷ Waldapfel József: Madách igazáért. Irodalmi tanulmányok. Bp., 1957. 452. l.

⁶⁸ Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp., 1914. — Még néhány nagyobb filozófiai gondolatkört érint, amelyek hatással voltak Madáchra, vagy legalábbis rokonságba hozhatók: természettudományvit (Meyer, Humboldt, Büchner, stb.), általános bölcseletit (Spinoza, Descartes, Herbart, Leibniz stb.), történetfilozófiai (Hegel) és a vallásbölcseletit (Biblia, dogmatika, vallástörténet, Aquinói Szent Tamás, Dante stb.).

⁶⁹ Sas Andor: Madách és Hegel. Athenaeum. 1916. 206—20. l.

⁷⁰ Lásd Baranyi Imre: A fiatal Madách gondolatvilága. Irodalomtörténeti Füzetek. 42. sz. A tanulmány Madách és Hegel kapcsolatát részletesen érinti.

⁷¹ Itk. 1917. 181—3. Galamb Sándor, Kant: Kritik der praktischen Vernunft c. művét jelöli meg forrásként a XV. szín megoldásában. (Az emberi értelem bizonytalansága, mint a nagyság és erény egyedüli rugója.)

III.

⁷² Voinovich Géza: Madách művének magyarsága. Bp. Szle. 1923. 142—44. l.

⁷³ Négyesy László: Egyetemesség, magyarság és egyéniség Az ember tragédiájában. Bp. Szle. 1924. 1—19. l.

⁷⁴ Lásd ezzel kapcsolatban a [32] és [34] sz. jegyzet utalásait. Idevág még: Berzeviczy Albert: Madách. Bp. Szle. 1923. 136. l.

⁷⁵ Voinovich. I. m. 451. l.

⁷⁶ Kardeván Károly: Eötvös és Madách. Lőcsei Áll. Reáliskola Értesítője. 1914.

⁷⁷ Pais Dezső: Madách és Eötvös. It. 1918. 176. l.

⁷⁸ Antal Péter: Eötvös és Madách. Kristóf-émlékkönyv. 1939. 17—20. l.

⁷⁹ Kristóf György: Petőfi és Madách c. tanulmánykötet. Eötvös és Madách 136—156. l. — L. még Baráth Ferenc: Eötvös József. Beöthy Képes irodtört. II. 193. l.

⁸⁰ Barabási Kun József: Madách és Eötvös Bp. Szle. 1924. 98—108. l.

⁸¹ L. ezzel kapcsolatban Kristóf György véleményét. I. m. 138. l.

⁸² Kristóf György a Karthausi és a Tragédia közös alapeszméjét keresi. Meglehetősen téved, hisz a Tragédia összehasonlíthatatlanul egyetemesebb, átfogóbb kérdéseket érint. Majd megpróbál szerkezeti, motívumbeli hasonlóságokat kiolvasni (keretezés, öngyilkosság, párizsi orgia és a római jelenet merev egybevetése stb.), majd szövegpárhuzamokat állít egymás mellé a két műből. Merész, de mesterkelt egybevetés.

⁸³ Sötér István: Eötvös József. 313—18. l. (Eötvös és Madách c. rész.)

⁸⁴ Beöthy Zolt: Az ember tragédiája. Bp. Szle. 1911. — Madáchsal kapcsolatban említi Bessenyei, Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty stb. nevét, műveit. — L. még Kardos István: Madách és Bessenyei. Nyirvidék, 1923. 16. sz.

⁸⁵ Kristóf György: Tanulmánykötete 1923. 138. l.

⁸⁶ Petőfi és Madách világszemlélete. i. m. 66—108. l. — Petőfi és Madách internacionalizmusa. Uo. 111—31. l.

⁸⁷ Kristóf György: i. m. 124. l.

⁸⁸ Négyesy László: Egyetemesség, magyarság és egyéniség Az ember tragédiájában. Bp. Szle. 1924. 16. l.

⁸⁹ Tolnai Vilmos: Madách és Tisza Domokos. It. 1936. 206—10. l.

⁹⁰ Kristóf György: Széchenyi és Madách. Tanulmánykötete. 136—67. l.

Tolnai Vilmos: Madách és Széchenyi. Itk. 1931. 53—4. l.

⁹¹ Itk. 1931. 53—4. l. — Itt jegyezzük meg, hogy a hatáskutatás olykor a Tragédián kívüli Madách-műveket is érintette. Pl. Kristóf György: Madách és Arisztophanes i. m. 177—84. l. — Ua. Széchenyi és Madách i. m. 136—57. l. Kerényi

Károly: Madách Imre Herakles-drámája. Ephem. 1927. Ugyanő más helyen a Férfi és nő c. Madách-dráma forrásait kutatja. Ephem. 1920. 86. 1. stb.

⁹² Sötér István I. m. 313—18. I. Ua. Madách Imre: Romantika és realizmus. Tanulmánykötet. 217—95. 1.

⁹³ Kristóf György: Tanulmánykötete. 160—64. 1.

имре Барани

„ТРАГЕДИЯ ЧЕЛОВЕКА” И ПОЗИТИВИСТСКИЙ КОМПАРАТИВИЗМ

В нашей историко-литературоведческой литературе развернулась чрезвычайно широкая филологическая деятельность вокруг данного произведения Мадача. В исследованиях по Мадачу в течение прошлого столетия испробовали свои силы и возможности литературоведческие направления всех видов. По количеству особую ведущую роль получают позитивистские исследования влияний. Это явление наблюдается до двадцатых годов нашего столетия. Настоящая статья ставит своей целью критически пересмотреть с точки зрения марксизма антидиалектические тенденции и ошибки позитивистских исследований влияний. В лабиринте исследований по Мадачу автором намечаются главные типы исследований, им освещаются характерные черты позитивистского метода, не способного увидеть и научно выяснить идейно-эстетические ценности „Трагедии человека”. В работе подробно освещаются связи произведения Мадача с мировой литературой, его философские источники и отечественная почва. Такая работа необходима, так как именно в этой области дают о себе знать крайние преувеличения в исследованиях позитивистского влияния. Конечный вывод данной работы сводится к тому, что рассмотренные исследования не могли вскрыть идейные, философские и наукovedческие условия в которых жил Мадач. Анализ указанных условий возникновения Трагедии с точки зрения ее правильной оценки должен выполняться именно марксистскими исследованиями по Мадачу.

Imre Baranyi

„DIE TRAGÖDIE DES MENSCHEN” UND DER POSITIVISTISCHE KOMPARATIVISMUS

In der ungarischen Literaturwissenschaft entfaltete sich eine beispiellose philologische Tätigkeit um das Meisterwerk von Imre Madách: Die Tragödie des Menschen. Die unter den verschiedensten Vorbedingungen und mit den verschiedensten Methoden arbeitenden literarhistorischen Richtungen des vergangenen Jahrhunderts probten ihre Kräfte und Möglichkeiten auf dem Felde der Madách-Forschung aus. Bis zu den zwanziger Jahren unseres Jahrhunderts war auch quantitativ der positivistische Komparativismus, die Suche nach den Einflüssen und Einwirkungen herrschend. Unsere Arbeit unterzieht die antidiialektischen Bestrebungen und die Mängel dieser Forschungsrichtung vom Standpunkte des Marxismus aus einer eingehenden Kritik. Sie zeichnet die Haupt-Entwicklungslinien der bisherigen Forschung nach und erhellt die Charakteristika der positivistischen Methode, die den gedanklichen und künstlerischen Wert der Tragödie des Menschen und ihren engen Zusammenhang mit den Problemen der zeitgenössischen ungarischen Gesellschaft und Geschichte nicht mit dem erforderlichen Verständnis behandelt hatte. Ausführlich befaßt sich der Aufsatz mit den weltliterarischen Beziehungen, den philosophischen Quellen und den einheimischen Wurzeln des Madách'schen Werkes. Die Konklusion der Arbeit ist: die positivistische Methode vermochte zu einer richtigen Würdigung des gedanklichen, philosophischen und wissenschaftsgeschichtlichen Milieus von Madách nicht vorzustoßen. Es ist die Pflicht der marxistischen Madách-Forschung, diese für die Kenntnis der Tragödie des Menschen grundlegende Aufgabe zu lösen.

Kardos Pál

BABITS VISZONYA ADYHOZ 1919 után

E sorokban azt a fejtegetésemet kívánom folytatni, amely egyetemünk 1961. évi Actájában jelent meg *Ady és Babits kapcsolata 1919-ig* címmel. Ott azt igyekeztem bizonyítani, hogy a két költő jobban, őszintébben becsülte és szerette egymást, mint ahogy azt részben Földessy Gyula (Ady értékelése, 1939.), részben felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunk állítja. Megállapításom szerint Adyt főképpen az első világháború alatti majdnem teljesen azonos háborúellenes kiállásuk és emiatti üldöztetésük, megtámadtatásuk vitte egészen közel Babitshoz, — Babitsnak viszont hosszú utat kellett megtennie, míg a megelőztetés fájdalmát leküzdve, a tudós és tudatos költőről alkotott eszményképét ártértékelve, végre fönn tartás nélkül meg tudott hódolni Ady zsenialitása előtt. Ennek az útnak az utolsó szakasza egybeesett azzal a politikai és világszemléleti fejlődéssel, amely Babitsot a háború elleni harc során odáig vezette, hogy az 1918-as polgári forradalmat ünneplő cikkben köszöntse, és hogy az 1919-es proletárforradalom előtt is meghajtsa „a tudomány zászlaját”.

A fentiek továbbfejteseként most már azt óhajtom vizsgálni, hű maradt-e Babits 1919 sorsfordító eseményei: Ady halála, a magyar proletárforradalom diadala, majd bukása s végül az ellenforradalom uralomra jutása után Adyról kialakított felfogásához. Vallja, hirdeti-e ezután is Ady költői nagyságát? Nem igyekszik-e titkolni, leplezni Ady forradalmár voltát?

Annyi kétségtelen, hogy magatartása ekkor alapjában megváltozik. Itt nem „Magyar költő kilencszáztizenkilencben” című, rossz emlékü cikkére gondolok elsősorban. Kétségtelen ugyan, hogy ez az írása a legszomorúbb jele annak, mennyire meggörnyesztette az ellenforradalmi rémuralom a költő gerincét. Csakhogy Adyhoz való viszonyára nem ez a görnyedtség jellemző. Sőt Babits éppen az Adyról szóló írásaiban őriz meg legtöbbet korábbi írói bátorságából. Most már azonban nem az élő költőtárrsal való vetekedésről van szó, hanem a halott emléke előtti hódolásról. És nem egy mindjobban szélesedő, egyre sodróbb erejű áramlat diadalmas térfoglalásáról, hanem visszahúzódsáról, védekezésről. Az idegen segítséggel győzelemre jutott ellenforradalom vérben forgó szemmel és vérbe mártott törrel „bűnösöket” keres, felelősöket a „legsörnyűbb bűnért”: a proletárforradalomért. Vádak kőzápóra hull társadalmi osztályok, rétegek, „fajok”, felekezetek fejére; vádlottak padjára kerülnek pártok, társadalmi egyesületek, a szellemi élet és — ezen belül, nem utolsósorban — az irodalom, a művészet egyes irányjai és ezek kiemelkedő képviselői.

A vádlottak sorában — mi sem természetesebb — ott van mindjárt az elsők között a Nyugat is a maga írói forradalmával, amely valóban nem egy ponton érintkezett a politikai forradalommal, és több-kevesebb tudatossággal elő is készítette azt. (Vö.: Kardos Pál: A Nyugat a forradalom alatt. A KLTE Actája, 1960. 183—199. l.) Magától értetődik, hogy a folyóiratnak és a nevével jelölt írói mozgalomnak ez a szerepe, amelyet ma egyik legfőbb érdeme gyanánt tartunk számon, akkor, az ellenforradalmi korszak kezdő éveiben, a fehérterror tombolása idején a legsúlyosabb bűnnek számított. A forradalmiság vádja a folyóirat létét fenyegette, és a mozgalom vezéralakjai számára is súlyos következménnyel járhatott. Csak így érthető meg, bár így sem menthető Babits rosszízű, a proletárforradalomra is sarat dobó védekezése említett cikkében.

A legfőbb vádlott azonban nem ő maga volt, még Móricz Zsigmond sem, aki pedig rövid időre fogságba is került, hanem — egyelőre — Ady.

Babits hivatásának érzi Ady emlékét védeni. Ehhez a védelemhez nemcsak bátorság, nemcsak igazságszeretet kellett, hanem rendkívüli okosság, ízlés, tapintat is. Maga magát védhette Babits úgy, hogy megtagadta múltjának forradalmi mozzanatait. De Adyról szólva, akinek költészetében, publicisztikájában nem mozzanatként, hanem lényeg gyanánt volt ott a forradalom, — Adyról szólva ez nem megtagadás lett volna, hanem letagadás, közönséges hamisítás.

Hogy ilyen dilemmatikus helyzetben Babits megtalálja Ady védelmének a körülményekhez képest legbecsületesebb módját, abban az ellenforradalmi propaganda egyik legotrombább fogása segítette. Ez pedig a féktelen antiszemita agitáció volt, amely igyekezett elhíttetni, hogy a forradalom a zsidók utálatos és gyűlöletes műve volt. Az olyan forradalmárokat viszont, akiknek nem volt köztük a zsidósághoz, a zsidók megvesztegették. Ez a koholt vád a halott Ady ellen is fölhangzik már az ellenforradalmi korszak kezdetén, és — bár időnként el-elhalkulva — nem fog elhallgatni az egész negyedszázadon keresztül.

Nos, Babits legelőször is ezt a rágalmat utasítja vissza. *Tanulmány Adyról* című cikkében (Nyugat, 1920. 128—147. l.) idéz egy néhány sort Lendvai István nevű „költő” egyik verséből. Lendvai nevét ma már úgyszólván eltemette az idő, Adyt utánzó versei az irodalomtörténetiről is legfeljebb tüneményként érdekelhetik. De 1920-ban és azután még hosszú évekig egyik leghangosabb és legjellegzetesebb szereplője volt az ellenforradalmi közéletnek mint hírlapíró és országgyűlési képviselő. A szélsőjobboldali „ellenzékhez” tartozott, de éppen ennél fogva veszedelmesebb ellenfél lehetett sok hivatalos „nagyságnál”, hiszen a sokáig akadálytalanul garázdálkodó ellenforradalmi bandák, úgynevezett különítmények, ezzel a szélsőjobboldallal voltak szoros kapcsolatban. Babits azonban nem látszik ezzel törődni, mikor Lendvai Adyt rágalmozó sorairól ezt jegyzi meg:

„... magyarrá lefordítva annyit jelent, hogy eladta hazáját pénzért a zsidóknak. Nem volna méltó szót vesztegetni erre az ostobaságra: ha nem volna szomorúan jellemző adat ez arról, mily hitvány fogalmaik vannak Adyról a mármá-üvöltők közt még azoknak is, akik verseit dicsérik és utánozzák, forradalmias magyar nevét a saját hecc-magyarságuk cégerévé szeretnék hamisítani, mindannak megcsúfolásával, amit Ady szeretett s hirdetett.”

Babits tehát nem hajlandó eltagadni Ady forradalmiságát, és már csírájában észreveszi azt a később egyre inkább elterebélyesedő tendenciát, amely Adyt — mély hazafiságának, népe iránti nagy szeretetének, népe sorsa miatti nagy keserűségének az eltorzításával, félremagyarázásával — a sovinszta fajgyűlölet költőjévé akarja átfesteni. Észreveszi és tiltakozik ellene. De milyennek látja Ady forradalmiságát Babits maga?

„Ady nagyon távol áll attól, hogy a bolsevizmus költője legyen... Hisz Ady legmélyebb gyökerében éppen a nemzeti öntudatnak, a fajiságnak költője volt, mindannak költője, amit a Vörös Utópia tagadott, nem vett számításba; amibe beleütközött és belebukott. Ady az ős Tények költője volt... Az ő igazi felfedezését éppoly kevésbé bátoríhatta fel az az irány, amely nem vette figyelembe az Életet, nagy tényével, a nemzeti élettel, mint az a másik, utána következő, amely tagadni szeretné a Szabadságot, a forradalmat.”

Ma ezt már másképp tudjuk. Elfogadhatatlan az a nézet, hogy a proletárforradalom (amelyet senki sem tarthat többé utópiának) tagadná a nemzeti létet. Elfogadhatatlan a párhuzam is e forradalom és az ellenforradalom között. Mégis szükséges, hogy Babits e téves nézeteit, kijelentéseit elvetésük, elhangzásuk körülményei között vizsgáljuk.

Az 1919-es proletárdiktatúrának volt néhány olyan jelensége, amely megerősíteni látszott a már régóta sokszor hangoztatott vádat, hogy a munkásmozgalom a maga nemzetköziségében tagadja a hazafiságot. Legtoképpen ilyen volt a nemzeti zászló felretétele és a vörös lobogóval való kizárólagos helyettesítése. Ilyen lehetett a nemzetköziség gondolatához még hozzá nem szokott elmenk számára az a tény is, hogy a felszabadított északnyugati Kárpátok vidékét a Tanácsköztársaság vezetői nem csatolták vissza Magyarországhoz, hanem elismerték a külön Szlovák Tanácsköztársaságot. Persze ezek a jelenségek nagyon keveset számítottak ahhoz képest, hogy az 1918 októberi összeomlás óta a proletárdiktatúra volt az egyetlen erő, amely hősiiesen, szervezeten fordult szembe a hazára törő imperialista ellenséggel, és az első világháború céltalan, esztelen vérpazarlása után végre igazi honvédó háborút folytatott. Csakhogy a pacifista Babits éppen ennek a háborúnak az előzőtől elütő, igazságos voltát nem bírta belátni. Annál kevésbé ismerhette fel benne a proletárforradalom állítólagos nemzetietlenségének a kétségbevonhatatlan cáfolatát.

A forradalom és az ellenforradalom párhuzamba állítása pedig az egész Horthy-korszakban egyik leggyakrabban használt inkább taktikai, mint eszmei fegyvere volt a liberális, sőt olykor a radikális polgári ellenzéknek. A forradalom, kivált a proletárforradalom oly átkozott és gyűlöletes szó volt nemcsak a hatalom, hanem a szívós és eszközeiben éppen nem válogatós ellenforradalmi propaganda által megtévesztett társadalmi rétegek szemében, hogy a polgári baloldal semmivel sem üthetett nagyobbat az ellenforradalmi rendszeren és téveszméken, mint ha együtt és egyformán ítélte el a „két szélsőség”-et.

Am mindezt tudva is, nehezen magyarázhatjuk meg magunknak, hogyan különítheti el Babits Adyt, annyi proletárvers költőjét oly élesen a proletárforradalomtól. Persze van helyzet, van közhangulat, amely bizonyos eszmei pozíciókat taktikailag védhetetlenné tesz. Csakhogy Babits ezt a pozíciót, Ady proletárverseit aligha védte volna más körülmények között is.

Proletárverseit nem, de forradalmiságát állhatatosan. De hogy mit értett Babits forradalmon, főleg Ady forradalmiságán, erre néhány későbbi nyilatkozata során is vissza kell még térnünk.

Itt azonban tisztázni kell még egy félreértést. Babits most tárgyalt cikkének a címe: Tanulmány Adyról, voltaképpen Földessy Gyula Ady-tanulmányára utal, amely 1919-ben a Huszadik Század című folyóirat számára készült, és amelyet a szerző különnyomatként küldött szét ezzel a címmel: Ady Endre: Tanulmány és ismertetés. Különös, hogy Babits cikkének címét maga Földessy is félreértette. „Kritikai eljárása ebben a könyvvel foglalkozó, de a *maga* Ady-tanulmányának kinevezett írásában, ugyanolyan lelkesítő és szellemű volt, mint az ő *Petőfi és Arany* című tanulmánya...”, írja Babitsról (Földessy Gyula:

Ady értékelése, 1939. 33. l.), noha a Babits-cikk szövegéből világosan érthető, hogy a költő ezt a cikket könyvismertetésként írja. Babitsnak különben is szinte állandó eljárása, hogy a maga tanulmányait, még a legsajátabb nézeteit tartalmazókat is valamely azonos tárgyú mű ismertetéséhez kapcsolja. (Így Az irodalom halottai címűt Sikabonyi Antal Komjáthy-könyvéhez, Rédey Tivadar Péterfy-monográfiájához és Dömötör János verseinek posztumusz kiadásához; Petőfi és Arany című, oly sok vitára okot adó esszéjét Hartmann János Petőfi-tanulmányaihoz és Arany János irodalomtörténetének Pap Károly általi kiadásához stb.) Ezúttal a címben is rá akart mutatni arra az örömdetes tényre, hogy végre összefoglaló, értékes tanulmány jelent meg Adyról. Hiszen ha egészen a maga tanulmányaként akarta volna kiadni a cikket, bizonyára nem ilyen szokatlan címet ad neki, hanem egyszerűen ezt írja fölébe: Ady Endre, és legfeljebb alcímként teszi hozzá, hogy tanulmány, ha ugyan ezt egyáltalán szükséges volna kimondani.

Sajnos, Babits és Földessy között nem csupán e cím körül támadt félreértés. Sőt ez a félreértés nyilván már csak velejárója annak a szinte tragikus ellentétnek, amely a cikk nyomán egyfelől Ady életművének legalaposabb ismerője és ismertetője, másfelől Ady költészetének legkifinomultabb művészi érzékű méltatója között keletkezett. Keletkezett inkább személyi, mint elvi okból. Babits kissé fölényesen, vállveregetően bánik Földessyvel ott is, ahol nagy érdemét elismeri, hát még ahol állításaival vitatkozik. Földessy viszont mind a leereszkedésből, mind a vitából ellenséges indulatot érez ki, nemcsak maga, hanem — sajátos áttétellel — Ady iránt is. Így lett kettőjük viszonya nem egy félreértésnek, máig is erősen begyökerezett tévedésnek az okozója irodalomtörténetírásunknak Adyval és a Nyugat-mozgalommal foglalkozó munkáiban.

A főlzabادلás utáni helyzet, főleg marxista szellemű irodalomtörténetírásunk kezdő és olykor túlzó lendülete Földessy felfogásának kedvezett, hiszen szakosossá vált Adyt és Babitsot ellenfelekként szembeállítani és a kétségtelenül nagyobb Adyt Babits rovására magasztalni.

Éppen ezért tartom szükségesnek a bevezetőben felvetett kérdést a tények, azaz a szövegek tüzetesebb vizsgálatával tisztázni.

Már a most tárgyalt, Tanulmány Adyról című cikk, tehát Babits 1919 utáni első megnyilatkozása is telve van Adyt magasztaló kifejezésekkel. És e magasztalások nem henyé szövegek. Költői szépség, lényegbe ható mélység teszi őket értékesé, tartalmassá.

„... az első esztendeje Ady halhatatlanságának meddő volt, s ez a drága név a föld alatt lappangott (a nemzeti lélek meleg humusában) mint télen a rózsa.”

Így ir cikke bevezetésében, még mielőtt rátérne Földessy tanulmányának ismertetésére. Majd fölvetve a kérdést, hogy szükség van-e Ady verseinek olyanféle magyarázgatására, mint amilyenel Földessy próbálkozik, így válaszol önmagának:

„... Kell talán, hogy tudatosá váljon bennünk lassan mindaz a Kincses Mélység és szigorú Rend, ami a versek soraiban sűrítve van.”

Első, megközelítő megfogalmazása ez annak a különben Földessytől is megformált és Babits írásaiban később egyre határozottabban visszatérő gondolatnak, hogy Ady költészete a maga egészében egységes, megszerkesztett életmű. Másrészt annak is elismerése, hogy Ady tudatos művészettel alkotta verseit, noha sokszor és sokan szerették őt pusztán vagy főleg ösztönös lángelmének föltün-

lenni, sőt Ady ösztönösségére Babits maga is hivatkozni fog ezutáni írásaiban is, ha nem is a tudatosságot kizáró értelemben.

Azonban bármelyik Adyval foglalkozó Babits-írást lapozzuk is föl, mind-egyikben az Ady iránti legnagyobb megbecsülés, már-már rajongás szólal meg. Hadd bizonyítsam ezt még néhány idézettel. 1921-ben a Nyugat azzal a tervvel foglalkozik, hogy megalakítja *Ady barátai* körét. A tervet beharangozó cikkében így ír Babits:

„A nemzet kötelességét vállaltuk magunkra; s e szegény tépett nemzet nem vetheti meg leggazdagabb fiának örökségét.” (Ny. 1921. II. 1641.)

Sokkal jelentősebb, amit Révész Béla 1922-ben megjelent Ady Endre életéről, jelleméről, verseiről című könyvének ismertetésében mond Babits (Ny. 1922. II. 869—870.):

„Révész könyve nem szépít semmit: a teljes Adyt akarja adni avval az őszinteséggel, melyet ez a nagy ember elbír, megkövetel és megérdemel, mert méltó hozzá. De nemcsak Ady emlékével szemben őszinte Révész, hanem őszinte a mai Magyarországgal szemben is, melynek méltó fiai sokszor próbálták Ady képét a maguk ízléséhez alkalmazva átalakítani, megindítva a hiéna-munkát, mellyel Petőfit is sikerült meghamisítani: hogy aki életében forradalmár volt, halála után hivatalos hazafivá legyen. Révész a forradalmi Adyt rajzolja, rokonszenveivel és gyűlöleteivel, nem hallgatva el semmit s minden tekintet nélkül a mai véleményekre.”

Ezekhez a szavakhoz ma sincs hozzátennivaló. Kiemelhettem volna a *méltó fiai* és a *hiéna-munkát* kifejezéseket, de hiszen azok úgy is szemünkbe szöknek vakmerőségükkel. Hogy az akkori Magyarországnak azok a méltó fiai, akik hiéna-munkát végeznek, ez az állítás könnyen Babits fejére vonhatta volna az ellenforradalmi törvényhozás által konstruált nemzetgyalázás bűnének vádját. Kétségtelen: ugyanaz a Babits szólal itt meg, aki a következő évben majd a *Petőfi koszorú* írja, és mintha a *Húsvét előtt* és a *Fortissimo* nemes bátorságából is visszaesendülne itt valami. Ritka hang ez az 1919 utáni Babits ajkán, de ritka voltában is bizonyosság, hogy a század elejének haladó, sőt forradalmi eszméi néha még föl-fölparázslanak egy sötét kor sűrű hamuja alól.

1923 novemberében a Nyugat fényes Ady-ünnepélyt rendez a Vígsházban. A meghirdetett műsor szerint, amely többek között Móricz Zsigmondot, Kosztolányi Dezsőt, Schöpflin Aladárt, Ódry Árpádot, Varsányi Irént, Basilides Máriát, Bartók Bélát, Rippl-Rónai Józsefet igéri szereplőkül, az emlékbeszédet Babits fogja mondani. (Ny. 1923. II. 536.) A költő azonban megbetegedett, és így ünnepi beszéd helyett csak levelét olvasták föl, amelyet a Nyugat legközelebbi száma közölt. Ebből idézem: „... minden magyar dobogó szívét szeretném megekhóztatni az ő nevével!” (Ny. 1923. II. 541.)

Az ezt követő, 1923. december 16-i számban komolyabb jellegű írást közöl Babits, Ady ekkor megjelent posztumusz kötetének, *Az utolsó hajók*-nak az ismertetését. Összevetve az abban foglalt verseket *A halottak élén* velük egy időben keletkezett és hasonló tárgyú darabjaival, ezt állapítja meg:

„A két kötet így csak együtt teljes és együtt adja ki azt a nagyszerű szenciációt, amelynek talán nincs párja a világirodalomban: egy valóban nagy költő érzékenységének reagálását, egy valóban átélt világhatasztrófiára.” (Ny. 1923. II. 639.)

Majd néhány sorral utóbb:

„Ady kétségkívül nemcsak hogy nem hanyatlott, de haláláig emelkedett költői magasságaiban, s e posztumusz kötet legszebb versei semmiben sem állnak a régi híres versek mögött.” (Uo.)

Meghamisítanám azonban e könyvismertetés lényeges mondanivalóját, ha csupán a föntiekre hivatkoznám. Babits azt is elmondja itt, hogy Ady utolsó esztendeinek termésében „egyre több a kísérlet, a műhelyforgács, a kidobott vázlat, a homályos elnagyolás, a lankadt, unt lintor”. Csakhogy e jelenségeket nem hanyatlósáknak tulajdonítja, hanem annak, hogy Ady a korábbi alkotásmódjában olyan tökéletességre jutott, hogy ezen a módon már csak ismételhette volna önmagát, és éppen szüntelen belső fejlődése miatt volt kénytelen valami mással kísérletezni:

„... ekkor ért a csúcsra, s már próbálgatta lépéseit a túlsó völgy felé, hogy majd új csúcsot keressen.” (Uo. 640.)

Nem tartozik ugyan szorosan tárgyunkra, de világos, hogy Babits itt Ady pályájának elmaradt folytatását a magáénak a mintájára képzei el. Hiszen a „Recitativ” című harmadik kötete után ő is „unja régi formáit és eszközeit”, szakít addigi bravúros verstehnikájával, és igyekszik „egyszerűsége hangolni” énekét. Ilyenforma hangváltás különben előbb vagy utóbb a Nyugat nagy nemzedékének csaknem minden lírikusánál bekövetkezik, és Babits nyilván helyesen tapint rá, hogy Ady a tökéletes zengzetre feszített húrok e meglazításában is előttük járt. S ha így nézzük, akkor az a bíráló, rostáló eljárás, amellyel Az utolsó hajók-at kezeli Babits, nemesak az esztétikai igazságnak felel meg, hanem Ady csorbitatlan nagyságának, elsőségének elismerését is jelenti még a végső évekre nézve is.

A *kettészakadt irodalom* című vitázó írásának is Ady kerül a középpontjába. Irodalmunk kettészakadását Horváth János fogalmazza meg először ezekkel a szavakkal Aranytól Adyig című, félig tanulmány-, félig irodalompolitikai röpiratszerű művében (1921). Utána ez a fogalom valóságos közhellyé válik. Jobb- és baloldali irodalomról beszélnek szelvényben, egyiken az Akadémia, a Kisfaludy Társaság által elismert és támogatott, az iskolában is tanított konzervatív, „hivatalos” irodalmat értve, másikon — leginkább — a Nyugat íróinak mozgalmát és működését. A kétféle irodalom politikai tartalmát, társadalmi alapját egyik oldalról sem igyekeznek tüzetesebben meghatározni, de a „jobboldali” irodalom hívei nagyjából azonosítják a Nyugat irányát a politikai baloldalisággal, forradalmisággal, esetleg a bolsevizmussal (a kor egyik jelszava a rosszálló értelemben használt „kultúr-bolsevizmus” is), és minden válogatás nélkül bélyegzik meg a „destrukció” vádjával, ami különben is az egyik leggyakrabban és leglelküsimereftlenebbül hangoztatott általánosítás az ellenforradalmi agitációban. (Csak ritkán, nehezen, álcázva szólhat meg az illegálisba szorult kommunisták felfogása, amely mind a „jobboldali”, mind a „baloldali” irodalmat polgári irodalomként tartja számon, legfeljebb Adyt kivéve.)

Az ellenforradalom kezdeti, terrorisztikus „kilengéseinek” csillapultával, amikor a már Bethlen István miniszterelnök által képviselt Horthy-rendszer a „konszolidáció” jelszavát hangoztatja, szinte önként vetődik fel a kérdés: nem kellene-e az irodalom kettészakadottságát is felszámolni? Ezt a felszámolást, a szakadék áthidalását lehetségesnek ígéri a frontok bizonyos megváltozása is.

A Nyugat a forradalom bukása óta, a fehérterror fenyegetése, majd az ellenforradalmi rendszer megszilárdulása közben jóval békésebb húrokat penget, és lehetőleg távol tartja magát a politikától. Az említett „hivatalos” fórumok vezetői pedig nem tartoznak az ellenforradalom durvább hangoskodói közé. Többnyire a ferencjózsefi kor ittleledett aggastyánjai ők. Nyugatellenességük még ugyanaz a század eleji konzervativizmus, amely megrökönyödve fogadta

Ady és a „Holnap” feltűnését. Felfogásukba az ellenforradalom csak a kommunistaellenességet vegyítette új elemként, és az elégtétel érzését, hogy ők előre látták: ez az új irány nem fog jóra vezetni. S mellettük ott vannak már az „akadémizmus” frissebb szemléletű képviselői: egy Szekfű, egy Horváth János is. 1927-ben a helyzet odáig érik, hogy Babits a „baloldali” irodalom képviselőjeként Berzeviczy Albertnek, az Akadémia és a Kisfaludy Társaság elnökének egy beszédére válaszolva megírhatja az imént említett cikkét (Ny. 1927. I. 527—539.).

Ez a cikk a közeledés legfőbb akadályát Berzeviczy Adyról hangoztatott nézetében látja, amely hajlandó ugyan már elismerni a költő nagyságát, de elítéli Ady politikai magatartását. Babits nehéz dilemma elé kerül ezáltal. Meg kell védenie a forradalmár Adyt anélkül, hogy védené magát a forradalmat. (Annak védelméért könnyen vádat emelhetett volna ellene az ügyészség, de meg a forradalmat már maga is elítélte.) El kell ismerni: nem közönséges leleménnyel vágja ki magát, a kérdést bizonyos történetfilozófiai magasságból próbálva szemlélni:

„Ady nagyon is jól tudta, mit akar, s ment egyenesen előre, nem hallgatva senkire, nem nézve sem jobbra, sem balra. Ady politikája csakugyan végletes volt: mint minden lángészé, ki oly törvényeket érez magában, melyekhez képest a Kor konvenciói kicsinyekké válnak. Meg kell őt értenünk, ami természetesen nem annyit jelent, hogy mint a Kor kicsiny emberei azonosítsuk magunkat politikájával.” (I. h. 533—534.)

Magyarán: Adynak mint lángésznek kiváltságos joga volt forradalmárnak lenni, de aki nem lángész (és itt jönnek láttá Babits önmagát is a kicsinyek közé sorolni), annak az ő forradalmiságát sem elítélni, sem követni nincs joga. A megtévesztő szépséggel fogalmazott tétel önmagában hordja kritikáját. E szerint a lángész forradalmisága nem lenne egyéb ragyogó tűzijátéknál, amelyet a közönséges halandó csak megbámulhat, akkor is, ha röppentyűi a jövő útját világítják meg az éjszakában, akkor is, ha szikrát szórva felgyújtják a haza békés házfedeleit. Adyt, a forradalmárt igazán csak eszméit vállalva lehetett volna védeni, de Babits legalább sem le nem tagadta, sem el nem ítélte ezt a forradalmiságot.

Sokkal szerencsésebben érvel, amikor Berzeviczynek azt a vádját cáfolja, hogy Ady a magyar történelemben nem talál más hőst, mint Dózsa Györgyöt:

„Dózsa csak egyetlen kép abban a nagy galériában, mely Adynak a magyar múlttal való kapcsolatait szimbolizálja. Mennyi „őse” volt neki a magyar Korok mélyein keresztül, mennyi Barla diák, Mátyás bolondja, Fszé Tamás komája, Bottyán vezér, mennyi Tánácsics Mihály és Vajda János. Nem mindig rokonszenves névsor a Ma konzervatív emberének: de nem vonul-e tagadhatatlanul a magyar történelmen keresztül egy kuruc és rebellis hagyomány is? Nem igaz gyermeke-e ez is a magyar temperamentumnak, s kívánhatjuk-e e hagyomány végleges megszakadását? Ady még legtázadóbb forradalmában is ősoket keres.” (Uo. 535.)

Szinte klasszikus megfogalmazása annak, amit ma haladó hagyománynak nevezünk. Csak persze Babits maga sokkal többet hajlandó a múltból vállalni és nem is csupán a kibékülés kedvéért.

A kettészakadt irodalom című cikknek az Ady forradalmiságát védő sorai még érvelésük helytelen voltában is meghódolnak Ady költői nagysága előtt. Csak ne vegyülne ez a hódolat minden politikumnak, így a forradalmiságnak is a lebecsülésével:

„Ady a világirodalom egyik legnagyobb költője. Ady egyszersmind a magyar nemzet egyik legméltóbb büszkesége is... mit számítanak pártok és ellenpártok az örökkévaló Szépség és Szent Magyarság csodálatos lehelletéhez képest, mely Ady-lapjaiból mindenütt megcsap bennünket.” (Idézett cikk 538. l.)

Csábítóan szép szavak, szinte feledtetik, hogy bennük rejlik a kibúvó is Ady eszmei örökségének a vállalása alól.

Azonban Babits hűsége Adyhoz még ezután került a legnehezebb próba elé. 1929-ben megjelenik A Toll című hetilapban Kosztolányi hirhedt Ady-ellenes cikke: *Az írástudatlanok árulása*. Általánosan ismeretes, milyen szörnyű vihart kavart fel. Nem csoda, hiszen ez volt az első eset az Ady körül kezdettől fogva dúló harc során, hogy a Nyugat táborából, a maga táborából támadt valaki ellene.

Hadd hivatkozzam itt egy személyes emlékemre. A Debrecenben élő író, Térey Sándor (a polgári életben: dr. Kuthi Sándor ügyvéd) már évekkel előbb közölte velem, hogy birtokában vannak Kosztolányinak olyan, hozzá intézett fiatalkori levelei, amelyek erős lekicsinyléssel szólnak Adyról. És hogy Kosztolányi e levelekben magának vindikálja az elsőséget a magyar líra megújításában. A leveleket azonban nem mutatta meg, és azóta sem hallottam róluk. Nyilván elvesztek, hiszen Térey évekkel a felszabadulás után halt el, s alig hihető, hogy ki nem adta volna őket. Elég az hozzá, hogy Kosztolányi oly nagy feltűnést keltő cikke 1929-ben számomra (ami persze lenyegtelen) nem volt meglepetés. De nem lehetett meglepetés (és ez döntően fontos) Babits számára sem. Ma, amikor már kezünkben van az ő ifjúkori levelezésük, gondos kiadásban, ma tudjuk, hogy Babits régtől fogva ismerte Kosztolányi Ady-ellenes nézeteit és érzéseit. Hihette talán, hogy ezek éppúgy megváltoztak az idő során, mint az övéi? Hiszen annakidején (1906-ban) ő maga Kosztolányi Adyt csepülő levelére olyan sorokkal válaszolt, amelyek még durvábban becsmérelik az Új Versek költőjét. Hihette volna, hogy Kosztolányi is megtért az Ady-hívók táborába, hiszen a „Szegény kis gyermek panaszai” költőjének Adyt magasztaló, nyomatásban is megjelent nyilatkozataiból csaknem olyan csokrot lehetne összeállítani, mint a Babitséiból. (Vö.: Földessy: Ady értékelése, 13—15. l.). De szinte bizonyosra vehetjük, hogy ezekkel a nyilvános magasztalásokkal szemben Kosztolányi állandóan rejtegetett magában valami ellenérzést Ady iránt. Ha nagyon figyelmesen olvassuk a magyar próza e talán legnagyobb művészeinek, de mindenesetre a sorok közötti beszéd páratlan mesterének az Adyról szóló dicséreteit, rá kell jönnünk, hogy mindig sokkal többet mond Ady írói karrierjének a csodálatos voltáról, Ady egyéniségének a varázsáról, mint költészetének értékéről. És hasonló hangot üt meg Adyról szóló verseiben is. Ha nem is száz százalékgig, de némi részben a mellébeszélés egy fajtájával állunk itt szemben. Mintha Kosztolányi folytonosan őrizné, fenntartaná magának azt a jogot, hogy egyszer majd nem Ady hatásáról, nem Ady egyéniségéről, hanem Ady esztétikai értékéről szólva kimondhassa a maga igazi véleményét. És ezt nyilván Babitsnak is éreznie kellett, ha ugyan Kosztolányi bizalmas beszélgetésben nem közölte vele, hogy különvéleményét az Ady-kérdésben még mindig fenntartja.

1929-ben, Kosztolányi cikkének megjelenésekor Babitscsal való ifjúkori levelezésük még ismeretlen volt a közönség előtt. De Babitsnak nem lehetett kétsége afelől, hogy Kosztolányi megőrizte az ő leveleit. És köztük éppen azt, amelyikben ő egykor oly igaztalanul és oly durván szőtt Adyról, tehetségét is, magyarságát is kétségbevonva (1906. febr. 21). Hiszen Kosztolányi éppen ebből a levélből idézett néhány sort (természetesen nem az Adyra vonatkozókat), ami-

kor a „Recitativ” megjelenése alkalmából cikket írt Babitsról. (Ny. 1916. I. 644—645.) Vajon nem tarthatott-e az amúgy is rendkívül érzékeny, idegesen élénk Babits attól, hogy Kosztolányi, ha ő a maga régen megváltozott meggyőződéséhez híven teljes hévvel utasítja vissza az Ady elleni támadást, majd ismét közöl néhány sort az ominózus levélből? A kívülálló, kivált ily hosszú idő távlatából visszatekintve, alig hiheti, hogy Kosztolányi képes lett volna ilyen indiszkrécióra. De biztosra vehette ezt Babits maga az akkori rendkívül éles, heves irodalmi és irodalompolitikai harcok kellős közepén? Amikor a fiatalabb írók nem kis része már amúgy is állandóan támadta őt? (Vö.: Schöpflin Aladár: Hajsza Babits Mihály ellen, Ny. 1930. I. 763—766.) Babits és Kosztolányi között a barátság ekkoriban már régen nem volt a hajdani.

Mégis azt kell hinni, hogy Kosztolányi cikke fölébresztett valamit Babitsban az egykori együttérzésből, egyetértésből. Semmi esetre sem tudott volna olyan élesen visszavágni Kosztolányinak, mint ahogy kilenc évvel korábban Lendvai alacsony rágalmit visszautasította. De még azzal a határozottsággal sem birt föllépni, amelyet Berzeviczyvel szemben tanúsított. Céhbelinek, magával egy céhbe tartozónak érezte Kosztolányit, akinek az Ady elleni kifogásai mintha egy kissé a saját elhallgatott, hosszú időn át tudat alá szorított kifogásai lettek volna. Talán az is fölrémlett benne, hogy hiszen ha Kosztolányinak igaza lenne, akkor neki sem kellene elvesztett elsőségét fájlalnia.

Ilyen körülmények közt nem csodálatos, hogy későn és habozva szólal meg a Kosztolányi cikke körüli viharos vitában. A Nyugatban Fenyő Miksára hagyja a választ (Fenyő: Kosztolányi Ady-cikke, Ny. 1929. II. 127—132.). Igaz, hogy Fenyő döntő érvül Babits régibb nyilatkozatát idézi Kosztolányi ellen, de ez nem pótolhatta Babits személyes, aktuális állásfoglalását. Így jön létre az a kissé félszeg nyilatkozat, amelyet Babits a Magyarország című napilapnak ad az őt megintertjűvölő D. (= Dernői) Kocsis László számára. A cikk az 1929. július 18-i számban jelenik meg, de keltezése Esztergom, július 17. A Magyarország ekkoriban az Athenaeum kiadóvállalat három napilapja közül az egyik, s a vállalattal és lapjaival Babits állandó szerződéses viszonyban és munkatársi kapcsolatban áll. Ez is magyarázza, hogy a hírlapíró kiutazott Esztergomba a nyári pihenőjét élvező költőt megszólalásra bírni. A cikk ma már különösen ható nyomdai „tálalása” azonban nemcsak az Athenaeum és Babits kapcsolata, hanem az akkori lármás hírverés stílusára jellemző, hanem a rendkívüli érdeklődésre is, amely a meglehetősen botrányszerű Ady—Kosztolányi-ügyet kísérte. A vastag, nagybetűs cím: *Babits Mihály nyilatkozik az Ady-probléma új és szenvedélyes felvetéséről* három hasábon terpeszkedik keresztül, s alatta még három ugyancsak három hasábos alcím hívja föl a figyelmet a „szenzációra”. Magán a szövegen belül is legalább tíz, középre zárással, vastag betűvel kiemelt kifejezés igyekszik mindjárt az első pillantásra szemébe szöktetni a talán türelmetlen olvasónak az egész cikk lényegét. Ezek a kiemelések nem szerencsések, mert döntő többségük azt húzza alá, ami Babits nyilatkozatában Kosztolányi mellett szól vagy legalább mentegeti Kosztolányi állásfoglalását. Így a nyilatkozat súlypontja egészen eltörlődik. Hiszen ha figyelmesen, illetőleg a szenzációhajhász kiemeléseket figyelmen kívül hagyva, olvassuk a cikket, az tűnik ki belőle, hogy Babits semmit sem enged addigi Ady-értékeléséből, de Kosztolányi állásfoglalását is — noha helyteleníti — szeretné megérteni és megértetni.

„Nem érthetek vele egyet... a költő megítélésében és hangjának szenvedélyességét csupán az Ady körüli nagy láрма indokolja, amelyben halkabb hang talán nem is hallatszanék.”

Körülbelül ez a mondat jellemzi legjobban az egész nyilatkozatot. A teljeség végett azonban meg kell jegyezni, hogy Babits itt is hangoztatja azt a már említett nézetét, hogy Ady lírai életműve szerves egység, amely csak egészében ítéhető meg valódi értéke szerint. Sőt a cikkíró arról is beszámol, hogy Babits a Kosztolányi által elrettentő példákul felsorolt „rossz” Ady-versékből többet „felolvas és szépnek talál, boncolja őket, magyarázza, érzelmeit szépségeiket...” Csak hogy ezzel szemben áll Babitsnak az a vélekedése, hogy „helyesnek és hasznosnak” tartja Kosztolányi felszólalását, sőt örül, hogy az „a tiszta irodalom szempontjait és a tiszta kritika hangját hallatja”.

Az egészben az a hiba, hogy Babits, aki Kosztolányi cikkéről szólva oly bölcsen látja, hogy nagy lármában a halkabb hang elvész, arra nem gondol, hogy rendkívül kiélesedett harcban csak a tárgyi igazságot lehet védeni, a helytelen véleményre jutott ellenfél bármilyen mentegetése éppen az igazság védelmét gyöngíti.

Nem csoda tehát, ha ez alkalommal Babits állásfoglalását sokan kétkulacsosnak látták. Így *A Toll* szerkesztője, Zsolt Béla is a vita eredményét összefoglaló cikkében. Babits a legmélyebb megbántottsággal reagál erre. (*Személyi ügy?* Ny. 1929. II. 303—304.)

„Kinek van joga azt hinni, hogy másként vélekedem, mint ahogy írok? Adyról sokszor és sokat írtam, a legrégebb időktől máig, és mindig egyformán...”

... Ki mutatta meg mélyebben mint én? Ki hatolt türelmesebben és nagyobb tisztelettel költészetének titkaiba? Vizsgálataim alakját a legnagyobbak mellé szőkentették, szimbolizmusát a Dantééhoz hasonlítottam, s ki tudhatja jobban nálam, mit jelent ez?”

Babitsnak mindenben igaza van, hiszen amire hivatkozik, az benne foglaltatik már a fentebb tárgyalt Tanulmány Adyról című írásában. Legfeljebb a „mindig egyformán” kifejezés vitatható, hiszen a Nyugat 1909-es Ady-számában közölt tanulmányától „A kettészakadt irodalom”-ig kétségtelen fejlődés mutatkozik felfogásában. De önkéntelen is fölvetődik a kérdés: ha mindezt így látta, miért nem ítélte el határozottan Kosztolányi föllépését? (Erre a kérdésre már fentebb igyekeztem válaszolni.) És nem kerülheti el figyelmünket egy másik ellentmondás sem. Babits, aki Berzeviczynec írott válaszában, mikor a forradalomért való felclősséget igyekszik magáról és a Nyugatról elhárítani, „a Kor kicsiny emberei” közé sorolja magát Adyval, a mindenre jogosult lángésszel szemben, itt olyan fejedelmi önérzettel szól önmagáról, amely egy sorba állítaná őt Adyval, sőt úgy tűnik, mintha Ady éppen az ő „vizsgálatai” által emelkedett volna „a legnagyobbak mellé”.

Érdekes viszont, hogy később úgy emlékszik vissza a Kosztolányi-cikk ügyében tanúsított magatartására, mintha ő nem lett volna eléggé kíméletes egykori legjobb barátjával szemben. Nyilván az alkalom, a gyász és kegyelet láttatja vele így a hét évvel korábban történeteket, a Kosztolányi halálakor írt megemlékezésében:

„Miért éreztem én magamat bántva, miért kellett tollhoz nyúlnom és visszabántanom őt, mikor — igazában híven önmagához, mert álláspontja kezdettől fogva ugyanaz volt, és az őszinte írástudó bátorságával a közvélemény terrora ellen — kimondta véleményét a nagy költőről, akit ő nem tartott oly nagynak?” (Babits: Kosztolányi. Ny. 1936. II. 395—401.)

Kosztolányi nézetét, magatartását ma, több mint három évtized távlatából sem helyesljük. De itt, a halott költőről szóló meghatott hangú írásban, amely

az elidegenedett barát emlékét is engesztelni kívánja, helyénvalónak érzik Kosztolányi mentegtetése. Kivált, hogy a most idézett sorokat ezek előzik meg:

„Ő (ti. Kosztolányi) gyűlöli a *vates*eket, s károsnak és rombolónak érzi a fő-fő *vates* mindent előntő hatását, aki pedig nagy költő, a legnagyobb, Ady Endre.”

Ez a két passzus világítja meg legjobban Babits eléggé bonyolult álláspontját a Kosztolányi kontra Ady pörben. Meg kell jegyezni, hogy már az 1929-es (a Magyarországra írt) nyilatkozatában is kimondja, „hogy Kosztolányinak idegen Ady messzianizmusa”. Szerinte tehát a költői hivatásról való felfogásuk éles ellentéte különíti el leginkább egymástól Adyt és Kosztolányit, de ő maga az 1929-es interjúban és az 1936-os nekrológban az Ady felfogásához látszik közelebb állani. Hiszen a Magyarország-beli cikkben az imént idézett mondatot mindjárt így folytatja:

„... de akkor el kell ítélnie vele együtt (ti. Kosztolányinak Adyval együtt K. P.) Shelleyt és még sok más nagyon nagy költőt is, akik az emberiség legmagasabb, s talán legködösebb álmainak érzelmi kifejezést adtak. De mi lenne az élet, mi lenne a költészet ilyen álmok nélkül?”

Ezek a szép sorok egészen közel járnak ahhoz a lenini gondolathoz, hogy a forradalmár nem mondhat le az álmózásról. (Lenin: Az irodalomról. Bp. Szikra. 1951. 149—150.) Csakhogy a „talán legködösebb” jelző újra csak bizonytalanná teszi az állásfoglalást. De hogy Babits számára éppen nem volt idegen Ady „messzianizmusa”, „vates”-sége, az nem egy helyütt kitetszik írásaiból, leginkább talán „A kettészakadt irodalom” már idézett passzusából és ezekkel egybehangzó más kijelentéseiből, noha ott is elkülöníti magát az ilyen típusú „lángésztlől”. A Kosztolányi-nekrológban azonban azt mondja, hogy az ő (ti. a Babits) költészete hajójában „meggyült a szomorú sulyag”, a „gondolat, a mondanivaló egyre keményebb terhe”. Mindez nemcsak arra vet világot, hogy Babits nem zárkózik el mereven Ady híres elvétől: „Én nem bűvésznek, de mindennek jöttem”, hanem arra is figyelmeztet, hogy alaposan át kell vizsgálni bizonyos meggyökeresedett nézeteket Babitscsal kapcsolatban. Kivált azt, hogy ő elsősorban a forma művésze lenne, és hogy csak a Jónás könyvében döbrent volna rá egész pályáján végig elmulasztott prófétai, eszme hirdető kötelességére. Könnyű lenne ezt versci egész sorával is cáfolni, de ez most nem feladatunk.

Éppily kevésbé lehet feladatunk itt Babits felfogását Ady verseléséről vizsgálat alá venni. Ha a közte és Földessy közt e tárgyban folytatott pörben állást akarnánk foglalni, ahhoz az egész magyar verselmélet és verstörténet tüzetes bírálatára, áttekintésére volna szükség. Itt, a két költő viszonyáról szólva, csak annyit mondhatunk, hogy Földessynek az a vádja, amely szerint Babits elmélete Ady verseléséről nem szolgál más célt, mint Babitsot legalább formaművészi minőségben Ady fölé helyezni (vö. i. m. 34. lap), elfogadhatatlan. Babits idevágó fejtegetései (a már sokszor idézett *Tanulmány Adyról* megfelelő része, majd a *Megjegyzések Földessy Ady-könyvére* (Ny. 1921. I. 472—478.) sokkal komolyabb tudományos szándékkal és készüléttel íródtak, semhogy pusztán alacsony személyi okból volnának magyarázhatók.

Úgy érzem, az eddig felsoroltak már egészen tiszta képet adnak Babits viszonyáról a halott Adyhoz, noha ez a viszony eléggé bonyolult. Mégsem látszik haszontalannak néhány további Babits-írásra hivatkozni, már csak azért sem, hogy megbizonyosodjunk: ez a viszony — legalábbis Ady költői rangját illetően — nem változott Babits életének utolsó tíz égnéhány esztendejében sem.

1930-ban jelenik meg először egy kötetbe gyűjtve Ady minden verse az Athenaeum kiadásában. A kötetet Babits ismerteti a Nyugat Irodalmi Figyelő című rovatában (*Egykötetes Ady*. Ny. 1930. I. 645—646.). Fölhasználja ezt az alkalmat, hogy újból hangoztassa tételét Ady lírájának szerves egységéről:

„Többször mondtam és írtam azoknak, akik Ady költészetét egyes verseinek külön-külön értéke alapján akarták megítélni vagy revidéálni, hogy ennél a páratlanul termékeny lírikusnál sohasem egy-egy versről van szó, hanem mindig magáról a költőről és egész költészetéről, az egész szimbolikus *oeuvre* szelleméről, mely az egyes versekben csak *megjelenik*.”

Babits szerint az életműnek ez az összetartozandósága az egykötetes kiadásban még szembetűnőbb. Viszont a revidéálni szó a fenti idézetben félreérthetetlenül a Kosztolányi előző évi cikkére utal. De ezzel a felfogásával korántsem óhajtja elismerni, hogy Ady egy-egy verse magában is ne lenne érték:

„Ez mind azonban nem jelenti azt, hogy az új kiadás perspektívája elhalványítaná az egyes versek egyéniségét, vagy külön megalkotottságuk szépségeit.” (Uo.)

Szól itt még Babits bizonyos képzavarról is; de mindjárt hozzát teszi, hogy ez „nem oly ritka a legnagyobbaknál sem”, és hogy „a gazdagság... bizonyna! értékesebb valami a tudatos s különben könnyen elérhető precizitásnál”.

De talán később, élete utolsó éveiben, amikor mindinkább belemervedik Babits és belemerevítik Babitsot olykor őszinte bámulói, olykor nem egészen érdektelen hízelgői a költő-fejedelem pőzába, nem változik-e meg magatartása Ady emléke iránt? Erre részben felelt már a fentebb idézett Kosztolányi-nekrológ, de hadd feleljen még Babitsnak egy még későbbi, 1939-ből származó, alig ismert írása, amely a rádió az évi augusztus 25-i *Ady antológia* című előadásához készült bevezetésül. Itt közlöm a teljes szöveget, ahogy az a Magyar Rádió archívumában található:

Az augusztus 25-ikére (20.40 óras kezdettel, Budapest I. hullámhosszon) ki-tűzött *Ady-antológia*. Bevezetése. érkezett 1939. VIII. 14. szám: 2306.

(Írta: Babits Mihály)

Aug. 25. Bp. I.

Vajon eljött-e már az ideje, hogy Adyban végre meglássuk azt, aminek igazában született: a költőt? Annyi minden egyebet látunk benne, de alig-alig gondolunk arra, hogy minden más előtt mégis csak versek művese volt ő és alkotó. Mostanság zavaros napjaink kódén át tekintjük, s a kód még nötteti alakját: próféta és nemzeti vezér lett, iránymutató, mint egy közeli csúcs a tévelygő számára. De nem mindig biztos, hogy tisztelet a költőnek, ha prófétlává léptetjük elő. Ez más szóval annyit is jelenthet, hogy mikor rápillantunk, csak a magunk útjait keressük: égtáj-jelzőnek használjuk, mérőföldmutatónak: voltaképp nem is a költőt érdekel, csak a saját sorsunk. Ha olvassuk, nem verseket olvasunk, csak szavakat amikben mai kérdéseinkre szimatolunk választ. Alkalmazzuk és céljainkhoz igazítjuk őket, mint Dodona jós-szavait hajdan a görögök. A versek azonban mégis csak versek maradnak, azaz külön világok és örök szépségek, túl a szavak prózai értelmén s a korszerű kérdéseken Tiszta magasságokban pompáznak ők, mint a havasi virág, mely nem sokat bánja, miésoda gyógyteát főznek leveléből. Vagy mint maga a csúcs, mely nem azért fenséges, mert az égtájat is mutatja. Ady legihletettebb perceiben ilyen „hűvös, magas szépségek” énekesének vallotta magát. Illés-szekere ezek között száguld, szenvedélyesen kergetve „ami esztelenül szép”. Ő, akit virtuskodó magyarsága Herkulesek porondjára állított, a „finom remegéseket” érezte igazi erejének. A költészetet olyannak szerette, mint a szivárványt: valószínűtlen szín-csodának a „józan és trágás mezőn”. Sokféle arca közül ez a legismeretlenebb: a szépségeket hajszoló költő — s talán ez a legőszintébb arca. Az Élet szerelmének hirdette magát, de még életét is versként formálta, és költeménynek látta, valószínűtlen szépségekkel. Bizonyos, hogy egész életműve egyetlen óriás költemény, amelyből az egyes versek sokszor csak kiszakított sorok gyanánt hatnak. De leg-

szébb versei magukban is élő alkotások és kiteljesülő gyönyörűségek. Ezekből válogattam össze azt a kis antológiát, amely mindjárt zengni fog a gépből. Az egész nagy életkölteményt nem képviselik ezek. Nem mutatják a híres, nagybetűs Életet, sem az embert, aki élte. Nem adhatnak teljes Ady-képet. Nem idézik a bűvös Ady-gesztust, mely szinte hipnotizálni tudta a magyarságot. Nem fonnak leckét a próféta szavaiból a jelennek. Nem volt célom a költő világnézetét vagy nemzeti eszményeit szemléltetni. Egyszerűen csokorba kötöttem az Ady-csúcs néhány gyönyörű virágát, semmi másért, csak a szépségükért. Munkám nem volt könnyű: több mint ezer versből kellett választanom, s a szívem fájt minden elhagyottért. Elhagytam néhányát a legnagyobb és leghíresebb verseknek: mindent, ami nagyonis korszerű: ami szépségén kívül egyébvel hat: ami csak része a nagy Ady-remeknek. Csupa olyant választottam, ami tökéletes remek magában is, akkor is, ha sejtelmem sincs róla, ki írta. Még így is választhattam volna sokkal, sokkal többet. De ennyi is elég hogy igazoljon egy csodálatos felfedezést, ami magától értetődő és mégis paradoxon, amit mindenki tud, s ami alighanem mégis meglepő sokak számára, különösen itt Magyarországon, és legkívált ép. Adyval kapcsolatban — azt, hogy a költő: költő.

Az eredeti gépiraton az első sor fölött ez a kézzel írt szó olvasható: *maga*. A rádió munkatársai szerint ez annyit jelent, hogy a szerző maga olvassa föl írását. Különben oda lett volna jegyezve a felolvasó neve.

Emlékezem, hogy élete utolsó éveiben egyszer még hallottam Babitsot felolvasni a rádióban. Megdöbbenő élmény volt. A költő régi, jól ismert hangja mellett állandóan hallatszott egy másik hang is: a sorvadt géget pótoló ezüstső sípoló zöreje. És közben-közben a nagybeteg hörgése, amikor minden igyekezte ellenére is el-elfúlt a lélegzete. Az akusztikai emlék elnyomja bennem a tartalomra való emlékezőt: nem tudom, hogy ezt az Adyról szóló szöveget olvasta-e föl akkor. De ezt sem olvashatta másképp. És hogy mégis fölolvasta, ha lihegve, ha zihálva, ha fulladozva is, vajon tamaskodhatunk-e még benne, hogy Babits hű volt Ady emlékéhez, igazán „az utolsó lehetőség”?

Újat az eddigiekhez képest alig mond a bevezető. De feltűnő, hogy Babits itt már idegenkedik attól a szemlélettől, amely a prófétát szeretné látni Adyban, noha korábban, még a három évvel azelőtti Kosztolányi-nekrológban is, szívesen hangoztatta és védelmezte Ady vátesz voltát.

Nemcsak Babits személete változott, hanem a helyzet is. Adyt ekkoriban már a terjeszkedő nyilaskeresztes mozgalom kezdte a maga demagógiája számára kihasználni. Pontosan emlékszem, hogy első debreceni párthelyiségük ablakában is olyan plakát éktelenkedett, amelyen A Hadak útja című Ady-vers utolsó szakaszának elorzott sorai állottak. Ilyen és hasonló jelenségek bírhatták rá Babitsot, hogy ezúttal Adynak csak a költő voltára tegyen erősebb hangsúlyt. De a politikamentes irodalom ez idő tájt már általános jelszava is kezd lenni a fasizmussal szembenálló vagy attól elforduló polgári íróknak. (Gondoljunk Móricz ismeretes mondatára: Ne politizálj, építkezz!). Védekezés ez 1939-ben és később, — sokkal inkább a fasiszta követelés ellen, amely a gyűlölet, a sovinizmus, a vezérimádat hangját szerette volna hallani, mint a már egyre nehezebben szóhoz jutó kommunista nézettel szemben, amely ekkor is elvárta az írótól a határozott állásfoglalást az emberiség sorsdöntő kérdéseiben.

Am valójában a költő és próféta Ady úgyis elválaszthatatlanok egymástól. S ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a kis „antológiában”, amelyet Babits maga válogatott össze, és amelynek jegyzéke az ő aláírásával szintén megvan a Rádió levéltárában, helyet foglal, tehát el is hangzott Ady egyik legprófétikusabb költeménye: *Az Idő rostájában*. Hogy ez a költemény nemcsak prófétai magatartást mutat, hanem egyúttal forradalmian merész állásfoglalás minden maradiság ellen, azt nem kell mondani. És íme, Babits mégis beveszi a nehezen

kiválasztott legszebbek közé, amelyeknek teljes sorát itt közlöm: Hazamegyek a falumba, Álom egy méhesről, Az Illés szekeren, Ádám, hol vagy?, Nekünk Mohács kell, Májusi zápor után, A paraszt Nyár, Séta bölcső-helyem körül, Északi ember vagyok, A szivárvány halála, Az Idő rostájában, Emlékezés egy nyár-éjszakára, Intés az őrzőkhöz, Az eltévedt lovas.

Most már csak arra a kérdésre kell választ keresni, miért állítja Földessy Gyula többször említett és idézett könyve Babitsot úgy elének, mint aki őszintén sohasem ismerte el Ady nagyságát, és végig megmaradt — legalább bensőleg — azon az állásponton, amelyet Petőfi és Arany című 1910-es tanulmányában foglalt el, ahol — bár burkoltan — még fölébe helyezi magát Adynak, ha másban nem, a művészi tudatosság és formai műgond dolgában.

E kérdés tisztázása végett meg kell még említeni egynéhány filológiai adatot. 1. Földessy könyvének teljes címe: Ady értékelése az Új versek megjelenésétől máig. Kosztolányi és Babits szerepe az Ady-problémában — 2. A könyv fedelén az 1939-es évszám áll ugyan, de az utolsó (62.) lapon olvasható jegyzet szerint ez a tanulmány folytatásokban már megjelent 1938 novemberétől 1939 márciusáig a *Kelet népe* című folyóirat számaiban. Tehát mindenesetre korábban készült, mint Babits bevezetése a rádió Ady-antológiájához.

Azonban föltehető, hogy ha Földessy ismerte volna is Babits e megnyilatkozását, véleményén ez sem változtatott volna. Hiszen kétségtelenül ismerte tanulmánya megírásakor mindazt, amit itt idéztem. Nagy részükre hivatkozik is. Csakhogy ő ezeket Babits *alibije*-ként tartja számon. (I. m. 41. l.) Ezzel a fölfogással már nincs mód vitatkozni, hiszen azt mindenki csak maga döntheti el magában, hogy valamely nyilatkozatot, állásfoglalást őszintének tart-e vagy csak „alibinek”. Számomra az, ami nyomtatva, eltörölhetetlenül áll, föltétlenül őszintének látszik, már csak azért is, mert az Adyt teljes nagyságában méltató nyilatkozatok minden szónokiasságukban is a babitsi próza legművészebb lapjai közé tartoznak, és mennyiségre is többszöröse annak az 1919 óta egyetlen ingadozásnak, amelyet a Magyarország-beli 1929-es cikk mutat. Földessy viszont csak ezt az ingadozást tartja jellemzőnek, és talán alibinek tekintené az 1939-es rádiószöveget is. De erről nyilatkozni csak ő hivatott, aki a magyar irodalomtudomány különös szerencséjére még itt van közöttünk.

El kell azonban ismerni, hogy Földessy Babits elleni vádjai közt van adatszerezés helytálló is. Ilyen legfőképp, hogy 1930 után a Nyugat meglepően keveset foglalkozik Adyval, de ugyanakkor állandóan hangzik a folyóirat lapjain Babits dicsérete. Ez azonban, ha kétségtelen aránytalanságot jelent is, nem bizonyítja Babits elpártolását Adytól. Kivált akkor nem, ha a Kosztolányi-nekrológra („nagy költő, a legnagyobb, Ady Endre”, 1936.) és a rádióbeli nyilatkozatra gondolunk. Viszont abban nyilván igazza van Földessynek, hogy a Nyugatnak ez a magatartása, amelyért Babits mint szerkesztő felelős, alkalmas volt arra, hogy a fiatal írók egy része Adyt ne értékelje igazi nagysága szerint, Babitsot pedig túlbecsülje. Ezt talán filológiailag is bizonyítani lehetne, Földessynél részletesebben is, de ez már nem ide tartozik.

Földessy nyomatékosan hivatkozik arra is, hogy Babits „nem egyszer szóvá tette írásaiban Ady hiányos műveltségét” (i. m. 34. l.). Ez vitathatatlan. Sőt az írásos adatokat még meg is toldhatom egy szóbelivel. 1919 tavaszán, amikor a Tanácsköztársaság által egyetemi katedrára állított Babits Mihály Ady-szeminariumába jártam mint elsőéves bölcsészhallgató, professzorunk cáfolta előttem a másik professor, *Riedl Frigyes* állítását, hogy Ady a francia szimbolisták követője lett volna. Ady — mondotta Babits — nem járt más költők nyomán, és

különben sem volt nagy olvasó. Nos, ebben csak akkor volt igaza Babitsnak, ha a „nagy olvasót” az összeolvasott könyvek tömege határozza meg. De ha nagy olvasón olyan embert értünk, aki határozott érdeklődéssel válogatott olvasmányainak a lényegét tudja megragadni, akkor Ady a legnagyobb olvasók közé tartozott. Földessy helyesen állítja róla, hogy *tudása egyetemességben, a magyarság sorsának fölismerésében páratlanul nagy volt.*

De vajon Babits olyan korlátolt lett volna, hogy Ady fölé helyezze magát, mert ő a már halott zseninél több világirodalmi művet és több nyelven olvasott? Ne tudta volna, amit Földessy úgy fejez ki, hogy Ady, „amire neki a kor-szellem belélegzéséhez szüksége volt, azt éppúgy el tudta sajátítani, mint Petőfi, Arany vagy bármely más poétáink”? (Uo.) De hiszen Babits írja: „Ha Ady olvasottsága nem is nagy, *kritikai érzéke és ösztöne sokszor bámulatos volt,* és Arannyal is úgy harcolt, mint egy óriás a másik óriással, akinek nagyságát jobban tudja, mint azonkori hitvány hódolói.” Pedig ez a mondat az Ady iránt (1919 óta) legnegatívabb nyilatkozatából való, a Magyarország már többször említett 1929. július 18-i cikkéből. A kiemelések nyilván a szerkesztőségtől erednek, de nem szembeszökő-e kiemelés nélkül is, hogy Babits végeredményben helyesen ítéli meg Ady műveltségét és irodalomértését, védve őt Kosztolányi vádjával szemben. Földessynek igaza van abban is, hogy Babits szerint Adynak nem volt önálló filozófiai rendszere. Ebben a kérdésben sem feladatunk döntenet, valamint abban sem, hogy Babits igazi filozófus-költő volt-e, amit viszont Földessy tagad kerekén (i. m. i. h.). A magyar irodalomtudománynak kétségtelenül tisztáznia kell még, mit ér, mit jelent mindkét költő filozófiája a marxizmus szemszögéből nézve. De mindez nem változtathat azon, hogy Babits 1919-től fogva számtalanszor vallotta Adyt lángeszű költőnek, vátesznek, forradalmárnak.

Befejezésül hadd hivatkozzam még Babitsnak egy alighanem ismeretlen és egy általánosan ismert nyilatkozatára. Az egyik hadd bizonyítsa még egyszer, mennyire tisztában volt vele, hogy az ellenforradalmikor szelleme méltatlan az Ady eszmei ségéhez. A másik pedig vallomás arról, hogy a Nyugat lelke, életető ereje örökre szólóan — Ady.

1927. november 27-én a nemrég alakult debreceni Ady Társaság nagyszabású Ady-émlékünnepel mutatkozott be a város közönségének. Az ünnepély egyik szónoka Babits Mihály volt, aki szinte eksztázikus hangon elmondott és eksztázikus lelkesedéssel fogadott szónoklatát ezzel fejezte be:

„A mai szomorú és nyomott kor apró politikai gátjai és árcai közt botorkáló nemzedék talán nem bírja Adyt követni, mégis az ő politikája a különb. Ne tegyük szomorú, bátortalan lelkünk sötét üvegét az ő fénye elé: mert ő nem megfogyatkozott nap, hogy sötét üvegen át nézzük. Ő a szabad nap, hasonlatos ahhoz, amelybe a szabad Turul szemei néztek hajdan; s ha a magyar méltó még a Turul és szimbólumához, akkor mernie kell az ő fényébe benézni!” (Debreceni Független Újság, 1927. november 29.)

De lehetett-e voltaképp más állásfoglalást várni attól a Babits Mihálytól, aki már ugyanennek az évnek a kezdetén *A húszéves Nyugat ünnepére* írt költeményét (Ny. 1927. I. 1.) is azzal a kívánsággal zárja, hogy legyen mindig kéz a Nyugatot, e „Lámpát”

..... addig tartani,
míg ez omlásba-süllyedt nemzetet
a lengő láng nyomán a szakadékban
meglelik a Nap csákányossai —
kéz, tartani, s lehellet, szítani,
hogy úgy lobogjon, mint mikor ama
kuruc tüdő fűtt rá s ama dacos kar
intett vele Isten felé: Ady!

ОТНОШЕНИЕ БАБИЧА К АДИ ПОСЛЕ 1919 ГОДА

Настоящая работа является продолжением другого труда, занимающегося вопросом взаимоотношения двух поэтов до 1919 года. 1919-ый год является одновременно годом смерти Ади и годом победы и поражения Венгерской пролетарской революции, а также и началом контрреволюционного периода. Бабиич, признавший—после долгой внутренней борьбы — Ади крупнейшим венгерским поэтом нашего века и мыслителем мирового значения, сохранил свое мнение и в тяжелые годы контрреволюции. Это нашло свое отражение в ряде его статей литературно-политического характера и рецензий, написанных в этот период. Бабиич подчеркивает не одно лишь величие Ади как художника слова, а отзывается о своем бессмертном современнике, как о ясновидящем пророке и революционере, резко отвергая мнение тех, кто пытается, ссылаясь на революционный характер поэзии Ади, отрицать ее патриотизм. В еще большей мере протестует он против стремления исказить идейный характер поэзии Ади и изобразить его вестником реакционной эпохи и расовой теории. Взгляды Бабиича в этот период поколебались лишь только раз, и то в незначительной мере. В 1939 году третий знаменитый поэт этой эпохи Деже Костолани в необыкновенной резкой статье старается уменьшить достоинства поэзии Ади. Хотя Бабиич и теперь не отказывается от своих прежних взглядов, он старается все же понять и объяснить мнение Костолани. В одном из своих последних отзывов по радио в 1929 году, хотя Бабиич и дальше говорит в тоне полной признательности о величии Ади как поэта, но уже не считает нужным видеть в нем пророка. Эта частичная перемена его взглядов объясняется в первую очередь условиями эпохи: крепнувший постоянно фашизм не признает никакого сопротивления, появляются попытки искривить истинный смысл поэзии Ади и использовать ее в целях пропаганды. В создавшейся обстановке Бабиич всячески старается вырвать Ади из огня политической борьбы.

Pál Kardos

ÜBER DAS VERHÄLTNIß VON BABITS ZU ADY NACH 1919

Diese Arbeit ist die Fortsetzung einer früheren, die das Verhältnis der beiden Dichter zueinander bis zu dem Jahre 1919 untersuchte. Dieses Jahr ist zugleich auch das Todesjahr von Ady, das Jahr des Triumphes und des Zusammenbruches der ungarischen proletarischen Revolution und das Jahr des Beginns des konterrevolutionären Zeitalters. Babits, der nach langer Entwicklung und nach langem Kampfe dahin gelangte, Ady als den größten ungarischen Dichter, den Genius von weltliterarischem Range anzuerkennen, vertrat auch in den schwierigen Jahrzehnten des konterrevolutionären Zeitalters diesen Standpunkt. Dies beweisen auch eine ununterbrochene Reihe von literarhistorischen Studien, literarpolitischen Artikeln und gelegentlichen Nekrologen. Er betont nicht nur Adys künstlerische Größe, sondern vergißt auch nicht den Vates, den Propheten, den revolutionären Charakter seines unsterblichen Dichtergenossen. Er weist Anklagen zurück, die Adys Patriotismus wegen seines revolutionären Wesens bezweifeln wollen. Jedoch interpretiert er noch stärker gegen Versuche, die — indem sie Adys Ideen falsch interpretieren — den Dichter zu einem Vorläufer des konterrevolutionären Zeitalters, besonders aber der sogenannten Rassenidee machen wollen. Seine Treue zu Ady scheint in gewissem Maße nur in einem Fall zu schwanken. Im Jahre 1929 bemüht sich ein dritter berühmter Dichter dieses Zeitalters, Dezsó Kosztolányi, den Wert der Dichtung Adys in einem Artikel mit verblüffend starken Worten herabzusetzen. Zwar gibt Babits auch jetzt noch nicht seinen früheren Standpunkt auf, jedoch versucht er auch den Kosztolányis zu verstehen und zu erklären. In einer seiner letzten Äußerungen, die im Jahre 1939 im Radio verlautete, spricht er zwar immer noch mit der höchsten Verehrung über die dichterische Größe Adys, hält es aber schon nicht mehr für wichtig, daß wir auch den Propheten in ihm sehen. Diese

teilweise Änderung seines Standpunktes ist mit den Verhältnissen der Epoche zu erklären: der ständig erstarkende Faschismus duldet keine Gegenmeinung. Babits versucht also Ady, dessen einzelne, entstellte Ideen die faschistische Propaganda für ihre Zwecke auszuntzen bemüht ist, aus der Sphäre des politischen Kampfes herauszuziehen.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Barta János</i> egyetemi tanár: Líraelméleti alapfogalmak	3
<i>Juhász Béla</i> gyakorlógimnáziumi tanár: Fodor Gerzson és Csokonai	17
<i>Juhász Géza</i> egyetemi tanár: Csokonai verselése	49
<i>Kovács Kálmán</i> docens: „Mit mond az agg rege?” (Tompai Mihály monda-feldolgozásai)	69
<i>Barta Gyula</i> gyakorlógimnáziumi tanár: Kemény Zsigmond 1848-ban	83
<i>Baranyi Imre</i> docens: Az ember tragédiája és a pozitivisták hatáskutatás	101
<i>Kardos Pál</i> egyetemi tanár: Ady és Babits viszonya 1919 után	123

СОДЕРЖАНИЕ

Янош Барта: Основные понятия теории лирики	3
Бела Юхас: Герзон Фодор и Чоконаи	17
Геза Юхас: Стихосложение Чоконаи	49
Калман Ковач: „О чем говорит Старое сказание...”	69
Дюла Барла: Политическая деятельность Жигмонта Кемени в 1848 году	83
Имре Барани: „Трагедия человека” и позитивистский компаративизм	101
Пал Кардош: Отношение Бабица к Ади после 1919 года	123

INHALT

<i>János Barta</i> : Zur Theorie der lyrischen Dichtung	3
<i>Béla Juhász</i> : Gerzson Fodor und Csokonai*	17
<i>Géza Juhász</i> : Die Verskunst Csokonais	49
<i>Kálmán Kovács</i> : „Was die alte Sage erzählt” (Die Volkssagenbearbeitungen von M. Tompa)*	69
<i>Gyula Barla</i> : Zsigmond Kemény in 1848.	83
<i>Imre Baranyi</i> : „Die Tragödie des Menschen” und der positivistische Komparativismus	101
<i>Pál Kardos</i> : Über das Verhältnis von Babits zu Ady nach 1919	123

* Résumé in englischer Sprache

63.1385.1 Alföldi Nyomda, Debrecen

Tankönyvkiadó Vállalat

A kiadásért felelős: Vágvölgyi Tibor igazgató

Felelős szerkesztő: Simonyi Pálné

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Szabados József

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. június — Megjelent: 1963. október

Példányszám: 800 — Terjedelem: 12,50 (A/5) iv

Készült: monószedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5601-59 és az MSZ 5602-55
szabvány szerint

TA-145-a-6300